

RYFYLKEMUSEET

FOLK i Ryfylke

2008

tema

HUSMANNSPLASSET

FOLK i Ryfylke 2008

Årbok for Ryfylkemuseet

Utgitt av Ryfylkemuseet

FOLK i Ryfylke

Årbok for Ryfylkemuseet

Redaktør: Roy Høibo
Redaksjon: Trygve Brandal, Grete Holmboe
Utgivar: Ryfylkemuseet
Nordenden 14
4230 SAND
Telefon: 52 79 29 50
Telefaks: 52 79 29 51
E-post: post@ryfylkemuseet.no
Heimeside: www.ryfylkemuseet.no

ABONNEMENT:

FOLK i Ryfylke kjem ut ein gong i året.
Abonnementsprisen for 2008 er kr. 250,-.
Abonnement inkluderer medlemskap i Ryfylkemuseet og gir
fritt tilgjenge til alle avdelingar i Ryfylkemuseet.
Bankgiro: 3202.07.01527

Design: Nenad Ignjatic
Ombrekking, trykk og innbinding: Bryne Stavanger Offset

ISSN 0800-4692

Foto på framsida:
Stoveglaset på Bakken.

Kaffikjelen på kok i eldhuset på Røynevarden.

Innhald

- 5 Forord
- 6 Trygve Brandal
Røynevarden – Plasset og folka
- 30 Grete Holmboe og Roy Høibo
Jakta på byggeskikken
- 54 Trygve Brandal
Bakken – Plasset og folka
- 60 Grete Holmboe
Hus og heim på Bakken
- 72 Ernst Berge Drange
Den skjulte busetnaden
- Husmannsskipnaden på 16- og 1700-talet
- 88 Trygve Brandal
Husmannsvesenet i Ryfylke på 1800-talet
- 104 Lars Olav Fatland
Eit riss gjennom husmannssoga
- 117 Ruth Anne Moen
Ei husmannsvise
- 118 Johan Veka
Or husmannssoga i Øvre Suldal
- 126 Roy Høibo
To husmannsmuseum på rot
- 138 Årsmelding 2007
- 154 Rekneskap 2007

Daverande kultursjef i Rennesøy, Tone M. Haugen, og antikvar ved Ryfylkemuseet, Grete Holmboe, hadde eit godt samarbeid om restaurering av Bakken før Ryfylkemuseet overtok for plassen. Her er dei fotograferte på troppa til Bakken opningsdagen 14. juni 2006.

Forord

Ryfylkemuseet har ansvar for to husmannsplass, Røynevarden i Suldal og Bakken på Rennesøy. Det er ganske eineståande at eit museum forvaltar to husmannsplass, og endatil plass som står på sine opphavlege tufter – i det kulturlandskapet som har gitt grunnlaget for levemåten på plassa. Det er endatil så vel at desse to plassa representerer to ulike måtar å bygge på. Røynevarden er eit plass med mange små hus, medan Bakken er eit plass der stova og løa er samanbygde under eit felles tak.

Noen vil nok alt nå ha stussa på at vi skriv eit plass - plasset, altså brukar plass som eit inkjekjønnsord. Les de heile dette skriftet vil de likevel sjå at somme forfattarar også brukar hankjønnsforma, ein plass – plassen. I Suldal er det inkjekjønnsforma som gjeld, i dei ytre delane av Ryfylke er hankjønnsforma meir vanleg. I rettskrivingsordboka kjenner ein ikkje anna form enn hankjønn.¹ Men i Norsk ordbok blir det oppgitt at plass også kan vera inkjekjønn.² Det same skriv Ivar Aasen: «Nogle St. neutrum».³ Vi er såleis på trygg grunn om vi brukar inkjekjønn, og finn det riktig å bruke inkjekjønnsforma der denne er i naturleg bruk i talemålet.

Bakken er den eldste av plassa. Plasset blei busett alt midt på 1700-talet. Røynevarden på 1830-talet. Likevel er det om Røynevarden vi finn flest kjelder. Det kan ha samanheng med at interessa for å ta vare på Røynevarden som husmannsminne kom tidleg, alt like etter krigen. Da var det ikkje mange husmannsplass som var tatt vare på som kulturminne eller museum. Det var eit pionerverk å sikre seg Røynevarden som husmannsmuseum den gongen, og truleg skal vi takke Johan Veka, læraren, lokalhistorikaren og forteljaren i Bråtveit for det. Han var svært opptatt av husmannssoga, og var godt kjent på Røynevarden.

På Rennesøy var det Kristian Hausken som såg verdien av å ta vare på Bakken som eit husmannsminne, og som formidla ønska om kommunal overtaking av plassen da tida var moden for det. I 1964 gjorde Rennesøy kommune vedtak om å ta på seg ansvaret for plassen, og etter omorganiseringa av museumsstellet i Ryfylke blei Bakken ein del av porteføljen til Ryfylkemuseet i 2006.

Det er dei siste åra brukt store ressursar på å setta i stand og restaurere dei to plassa, og dei vil begge snart framstå i relativt god stand og gi gode høve til å studere korleis husmannsfolk hadde det. Med det har Ryfylke gjort eit godt arbeid for å ta vare på to gode representantar for husmannsplassa som kulturminne. Men vi er nok klar over at det i dag ikkje er nok å låse opp døra til eit gammalt hus for å skape interesse for det, eller for å kunne formidle kunnskap om korleis livet var i det som for dei fleste er fjern fortid. Publikum må ha hjelp til å «lesa» og forstå kulturminnet, og helst bør det gjerast så levande at det går an å ta inn budskapet med fleire sansar.

Dette heftet er meint som eit grunnlag for eit aktivt formidlingstilbod. Dei siste åra har vi lagt vekt på å samle den kunnskapen vi har om anlegga våre i slike hefte, og vi har dermed lagt eit grunnlag for formidling av ny kunnskap og opplevingar til ulike grupper. Til nå er det Kolbeinstveit i Suldal, Hustveit i Sauda og Viga i Hjelmeland som har vore behandla på denne måten. Og vi prøver å følgje opp med nye tilbod til publikum etter kvart som vi har økonomi og ressursar til å gjennomføre tiltak.

Vi håper lesinga vil vera til glede og opplysning, og at ho vil inspirere til besøk på plassa når våren igjen stundar til, og det blir triveleg å ta seg

NOTAR

¹ *Nynorskordboka*. Det norske samlaget, Oslo 1986

² *Norsk ordbok*, Det norske samlaget, Oslo 2005

³ *Norsk Ordbog*, Vestmannalaget, Kristiania 1918

Tunet på Røynevarden fotografert frå oppsida i 1982. Dei seks husa vi ser er frå venstre eldhus, geithus, Nystova med sauhus bak til venstre og Gamlestova bak til høgre. Løa ligg til høgre fram på brotet ned mot Suldalsvatnet. Det store tuntreet er eit almetre.

Røynevarden og Røynevardlio – plass og folk

Av Trygve Brandal

Tvers over for Bråtveit, på vestsida av Suldalsvatnet, og om lag 100 meter oppe i fjellsida, ligg ei grasgrøn fjellskor. Her står det nokre små, grå hus med torvtak på. Dei ligg tett saman som eit reir, høgt der oppe. Dette er Røynevarden. Staden ter seg mykje som ei hylle i fjellet. Heimebøen med dyrka jord var ikkje større enn høgda 4–5 mål. Men der er mange skorter og rensler, både ovanfor og nedanfor heimebøen. Her vaks det gras, som vart slege kvart år. På mulege og umulege stader i utmarka gjekk dei med ljaen og slo om sommaren til langt ut i september.

Før måtte du i båt på Suldalsvatnet for å koma dit. Frå båtstøa var det bratt veg opp til tunet. I dag går Suldalsvegen forbi, og det er ein liten fem minutts tur å gå frå parkeringsplassen og opp til gards.

DEN FØRSTE HUSLYDEN PÅ RØYNEVARDEN – JAKOB OG RANDI

Jakob Gabrielson var fødd på Berge i Suldal i 1785. Foreldra var gardmann Gabriel Bjørnson frå Havrevoll og kona Ingeborg Torsdotter frå Sørestad. Dei hadde budd mange år på Sørestad, på hennar heimegard, men i 1784, året før sonen Jakob vart fødd, bytte dei gard med Bård og Torborg Berge og flytte inn på Berge. Jakob var nummer fire av seks søsken. Ved folketeljinga i 1801 var han 16 år og budde heime saman med foreldra og eldste broren Bjørn. Dei andre søskena var truleg ute i teneste. Det må vi rekna med Jakob òg var i åra som følgde. Det var ei vanleg ungdomsfase for dei fleste ungdommar, både frå gardar og husmannsplass. Rundt om på gardane hadde dei bruk for arbeidskraft og hadde gjerne tenestefolk, alt etter om dei hadde vaksne ungdommar heime sjølve eller ikkje. Ungdommar ute i teneste fekk opplæring i vanleg arbeid på ein gard gjennom året og vart såleis opplærte til bondeyrket. Det kom vel med når dei sjølve skulle driva eit gardsbruk eller eit husmannsplass. I krigsåra 1807–1814 skal han ha vore ute som soldat.¹

I 1817, som 32-åring, stod gardbrukarsonen frå Berge for alteret i Suldal kyrkje saman med husmannsjenta Randi Gabrielsdotter. Ho var frå husmannsplasset Falkelia under Havreroll, og var dotter av husmannsparet Gabriel Olson og Dordi Svendsdotter. Randi var fødd i 1793 og såleis åtte år yngre enn Jakob. Brudeparet var vaskeekte suldølingar begge to. I fleire generasjonar bakover var det berre suldalsfolk, og ingen frå nokon av grannebygdene.

Den første tida etter bryllaupet sommaren 1817 budde dei heime hos hennar foreldre i Falkelia i Hamrabø. Dei fekk det første barnet sitt i 1818, medan dei enno budde der. Då vart dei kalla innerstar, eller leigebuarar. Men så fekk dei setja seg til husmannsfolk på husmannsplasset Svones under garden Haugen på Nesflaten. Dit var dei iallfall komne då andre barnet Dordi vart fødd i 1821. Svones låg på nordsida av Suldalsvatnet noko lenger oppe enn Røynevarden. Plasset vart rasert då Suldalsvegen vart bygd. Randi og Jakob budde på Svones i nesten 15 år, før dei i 1834 flytte til Røynevarden. Fem av dei sju borna deira var fødte på Svones. Den første-fødde dottera fekk dei som nemnt i Falkelia, og den yngste, Marta, fødte Randi i 1835, året etter at dei hadde flytta inn på Røynevarden.

Borna til Jakob og Randi:

1. Ingeborg f. 1818. Ho døydde truleg som ungdom.
2. Dordi f. 1821. Overtok Røynevarden etter foreldra. Gift med Hallvard Øysteinson.
3. Randi f. 1824. Død 19 dagar gammal.
4. Randi f. 1825. Gift 1858 med enkjemann Halvor Johansson frå Austaråbøen i Hamrabø. Dei ser ut til å ha budd hos hennar familie på Røynevarden den første tida etter bryllaupet. Der døydde Randi den 1. januar 1859, etter berre nokre månaders ekteskap. Det 11 dagar barnet hennar døydde dagen før. Halvor gifte seg seinare opp att og vart buande på husmannsplasset Vika under Littlehamar.
5. Gabriel f. 1829, d. 1846.

6. Gabriel f. 1832. G. 1858 med Anna Torsteinsdotter frå husmannsplasset Moen under Mokleiv. Frå 1861 budde dei på småbruket Tveitesjøen på Tveita i Jelsa.
7. Marta f. 1835. G. 1860 med Ola Knutson frå husmannsplasset Lia under Gautun. Dei busette seg i Røynevardslio, høgt ovanfor Røynevarden.

Då Jakob og Randi flytte inn på Røynevarden, var dei ein familie på seks. Dei var ikkje så unge lenger – han var 49 og ho 41. Så hadde dei døtrene Dordi og Randi på 13 og 9 år og to søner på 5 og 2 år, som begge heitte Gabriel. Det var fordi begge bestefedrene heitte det. Randi og Jakob følgde oppkallings-skikkane godt. Den eldste jenta, Ingeborg, vart kalla opp etter farmora, og den nesteldste, Dordi, etter mormora. Den eldste guten vart kalla opp etter farfaren og den nesteldste etter morfaren. Når bestefedrene begge heitte Gabriel, vart altså brørne samnemnde. Eldstejenta Ingeborg var 16 år då dei flytte til Røynevarden, og ho var då for vaksen å rekna og truleg ute i teneste.

Jakob og Randi var dei første på Røynevarden, og dei måtte ta fatt på alt frå grunnen av. Bustadhuset, røykstova, flytte dei med seg frå Svones og sette opp igjen på Røynevarden. Kor gammalt huset var då, veit vi ikkje. Huset står framleis på

Gamlestova reknar vi med er frå 1834, då den første huslyden flytte til Røynevarden. Det er ei røykstove utan loft og skorstein, der røyken slapp ut gjennom ein ljore i mønet.

Røynevarden, og det er nok rimeleg å rekna med at det kan vera kring 200 år gammalt. Det trongst også uthus, og etter kvart vart det bygt løe, fjøs, sauhus og geithus. Parallelt med husbygginga måtte dei ta fatt på overflatedyrking av jorda. Buskar og tre måtte hoggast og steinar gravast opp og berast saman i rydningsrøyser. Jakob nærma seg dei 50, men han hadde mot på å gå laus på dei mange oppgåvene som venta når familien skulle rydja seg ein buplass i utmarka.

Røynevarden hørde til garden Overskeid på Nesflaten. Gardbrukar der på denne tida var Halvor Olsen Overskeid, eller Avindskeid som han skreiv. Det var han som måtte gje

Grundeseddel

«Jeg underskrevne Halvor Olsen Avindskeid tilstaaer hermed at have leiet og festet et under min Gaard Avindskeid Matr. No. 61 i Soledals Skibreede beliggende Plads, kaldet Roynevarskaaret, til Jacob Gabrielsen og hustrue Randi Gabrielsdatter, der grændser paa vestre Side til Torkild Goudethuns Eiendom og paa nordre Side til et stort Fjeld ovenfor Pladset, og paa østre Side til Roynevarstøet og paa søndre Side til Vandet. I denne Plads skal han bruge og benytte Alt med Undtagelse af Skougen, som jeg forbeholder mig selv, dog skal han faae af Gaarden det fornødne til Brændeveed efter min Udvisning. Ovennævnte Plads skal han beholde for sin og Hustrues Levetid, paa følgende Conditioner: 1. Betaler han i Penge 4- fire- Speciedaler. 2. Skal han føde 1, et, Gjeldnød. Huusene paa Pladset, der ere tagne af Gaardens Skoug, skal med Undtagelse af Stuen tilfalde Gaarden efter Huusmandens Afgang. Til Bekræftelse under min og 2de Vitterlighedsvidners Underskrift.

Avindskeid den 6te Decbr. 1834.

Halvor Olsen Avindskeid.

Forestaaende Forpligtelse lover og forbinder jeg mig til at holde og efterkomme under mit Fæstes Fortabelse. Datum ut supra. Jacob Gabrielsen Roynevarskaaret. Til Vitterlighed: Leif Olsen Haugen. Halvor Østensen Avindskeid.»

Stavangermannen Finn Johannesen farta mykje kring om i Ryfylke og hadde alltid kameraet med seg. Kring 1950 var han på Røynevarden og tok dette bildet. Då hadde det vore folketomt her i nokre år; Hallvard og Randi Røynevarden flytte til Nesflaten i 1946. Foto: Finn Johannesen.

Jakob og Randi løyve til å flytta inn på Røynevarden. Han hadde frå før ein husmann på Overskeidmoen. Forholdet mellom jordeigar og husmannsfolk vart felt ned i ein kontrakt dei i mellom, som vart skriven i desember 1834, same året som husmannsfolket hadde flytta inn på Røynevarden.

Plasset Røynevarden vart kalla Roynevarskaaret i kontrakten. Grensene for plassen si utstrekning er skildra svært omtrentleg. Det heiter berre at det i vest grensa til Torkel Gautun sin eigedom (gardbrukar på bruksnummer 1 på Gautun), mot nord til eit stort fjell ovanfor plassen, mot aust til

Roynevarstøet, som kan vera ei båtstø ved vatnet, og mot sør til Suldalsvatnet. Innanfor desse grensene skulle husmannen kunne nytta seg av alle ressursar, med unntak av skogen, som gardbrukaren på Overskeid sjølv skulle ha hand om. Husmannen skulle likevel få ta det han trong av ved til husbruk. Men han kunne ikkje hogga fritt der han ville, det skulle skje etter bonden si «Udvisning».

Husmannsfolka var leigetakarar på plassen, og leiga som

Jakob og Randi skulle betala var fire dalar for året i pengar, og så skulle dei fø eit gjeldnaut for bonden. Då gjekk nok kviga på beite der i sommarhalvåret, og så fødte dei henne om vinteren av sitt eige vinterfôr på plassen. Noko arbeidsplikt på bonden sin gard hadde dei altså ikkje. Det var det mange humenn som hadde, og då betalte dei ein stor del av leiga i form av arbeidsdagar for bonden. Dei som hadde arbeidsplikt, betalte då ei lågare pengeleige, eller kanskje betalte dei ikkje med

Røynevarden fotografert ein vinterdag midt i 1980-åra. Vi ser over Suldalsvatnet mot Bråtveit og Vetrhus.

kontante pengar i det heile. Husmannsfolka på Røynevarden betalte ei ganske høg leige i pengar, men hadde til gjengjeld inga arbeidsplikt.

Så står det noko om husa på plassen i husmannskontrakten. Dei var, med unntak av stovehuset, bygde av Overskeid sin skog på staden, og dei skulle høyra til gardeigaren og følgja husmannsplassen når det skulle leigast ut til andre etter Randi og Jakob si tid. Når det vart gjort unntakt for stovehuset, reknar vi med at det var fordi husmannsfolket flytte med seg dette frå Svones då dei kom til Røynevarden i 1834.

Vidare ser vi at kontrakten skulle gjelda for Jakob og Randi si levetid. Vi veit ikkje kor lenge Jakob levde. Han er ikkje å finna i kyrkjeboka mellom dei gravlagde i Suldal. Det kan få oss til å spekulera på om han har omkome, kanskje ved drukning i Suldalsvatnet, og så aldri vorten attfunnen, slik at familien ikkje hadde noko lik å gravleggja. Men dette veit vi ikkje noko om. Randi derimot veit vi levde til 1858. Ho døydd den 17. desember 1858, 65 år gammal, og vart gravlagd på kyrkjegarden på Nesflaten seks dagar seinare, på vesle julafta. Då hadde dottera Dordi og mannen hennar, Hallvard, drive plas-set ei ti års tid.

EIT HENDINGSMETTA HALVÅR

Halvåret frå sommaren 1858 til vinteren 1859 var ei hendingsmetta tid for folket i den vesle røykstova på Røynevarden. Det budde 8-9 personar på Røynevarden dette året. Det var husmannsparet Hallvard og Dordi med tre mindreårige born. Mor til Dordi, Randi Gabrielsdotter, levde enno, og truleg hadde dei også ein tenestedreng. Og Randi, ei eldre søster til Dordi, ser ut til å ha flytta inn saman med ektemannen etter at dei gifte seg i november.

Det starta i juni, då Gabriel Jakobson, det nestyngste barnet, gifte seg med Anna Torsteinsdotter frå husmannsplassen Moen under Mokleiv. I november var det den sju år eldre søster hans, Randi Gabrielsdotter, sin tur til å stå på kyrkjegolvet. Ho gifte seg då med enkjemann Hallvor Johannesson frå Austaråbøen. Men deira samliv skulle bli kort. Randi bar barnet deira under bringa då dei gifte seg, og ho fødte den 20. desember. Barnet var nok svakeleg, og guten Jakob vart heimmedøpt av morsøstera Dordi. Dette skjedde medan mora til Randi, Randi Gabrielsdotter, låg lik heime. Ho hadde døydd tre dagar før, den 17. desember, 67 år gammal. Gravferda for henne var på vesle julafta, den 23. desember 1858. Men det

nyfødde barnet og mora var begge svake etter fødselen. På nyttårsafta var livet til endes for det 11 dagar gamle gutebarnet Jakob. Og dagen etter trekte mora sitt siste sukk. «Inderstkone» Randi Jakobsdotter vart 34 år gammal. Det vart halde gravferd for mor og barn den 8. januar 1859, og så skjedde jordfestinga på kyrkjegarden på Nes åtte dagar seinare. Men sorg og glede vandra verkeleg til hope på Røynevarden. Nyekona Dordi gjekk gravid med sitt fjerde barn medan alt dette hende, og den 19. mars 1859 fødte ho gutebarnet Jakob. Han var frisk og vaks opp.

ANDRE HUSLYD – HALLVARD OG DORDI

Dordi var den eldste av borna som levde opp i den første huslyden på Røynevarden. Eldste søstera Ingeborg døydd truleg som ungdom. Dordi var 13 år då ho flytte til Røynevarden saman med familien. Truleg var ho ute i teneste i fleire år i ungdommen. Ho fekk eit godt auge til den tre år eldre Hallvard Øysteinson (f. 1818) frå husmannsplassen Utabjå under garden Austarå i Hamrabø. Hausten 1847 gifte dei seg i Suldal kyrkje. Hallvard hadde tent ei tid i Våge, hjå Lars O. Kolbenstvedt, som seinare vart stortingsmann. Han åtte både Kolbeinstveit og Våge. Halvor hadde ansvar for brennevinsbrenninga i Våge. Brenning dreiv dei med på kvar gard på den tida. Og han skal, i følge Johan Veka, ha vore ein meister i dette arbeidet.

Truleg budde Dordi og Hallvard på Røynevarden frå dei gifte seg. Og det gjekk truleg ikkje lenge før dei overtok drifta av plassen. Vi veit som nemnt ovanfor ikkje når far hennar, Jakob Gabrielson Røynevarden, døydd, men han ville ha vore 65 år og ein gammal mann i 1850. Mor hennar, Randi Gabrielsdotter, budde saman med dei på Røynevarden til ho døydd i 1858. Hallvard er kalla «inderst» ved dåpen til eldste barnet Ingeborg i 1848, men husmann ved dåpen til sonen Øystein i 1852.

Borna:

1. Ingeborg f. 1848, d. 1926. Budde på Røynevarden i lag med søskena Hallvard og Randi.
2. Østen f. 1852. Gifte seg i 1883 med Marta Jørgensdotter frå husmannsplassen Moen under Gautun. Dei busette seg på husmannsplassen Øyane under garden Tornes i Brattlandsdalen. Østen hadde arbeid som vegarbeidar attåt at han dreiv Øyane.
3. Brita f. 1855. Gifte seg i 1894 med Ola Olson Lali, som budde i Bordalen, bruksnummer 3 på Lali. Brita døydd

Hallvard Røynevarden fotografert på dørhella utfor Gamlestova. Vi trur bildet er teke i 1946. Då var Hallvard 82 år. Foto: Peder Heskestad.

straks etter 1900, og Ola gifte seg opp att med Kari Tjerandsdotter frå husmannsplasset Øvrabø under Nordmork.

4. Jakob f. 1859. Han budde lenge heime i lag med foreldra og dei tre ugifte søskena sine og livnærte seg som vegarbeidar. Men i 1911, då han var 52 år, gifte han seg med Olina Toresdotter frå Lali, og dei flytte til Sand. Der budde han heilt til han døydde i 1948. Han var kommunal og statleg vegvaktar. Kona døydde i 1928.
5. Hallvard f. 1864. Overtok Røynevarden etter foreldra.
6. Randi f. 1866. Budde heime i lag med broren Hallvard og søstera Ingeborg. Etter at Ingeborg døydde i 1926, budde Hallvard og Randi på Røynevarden åleine i 20 år.

Dei seks borna til Dordi og vart fødde i løpet av eit 18 år langt tidsrom. Dordi var 27 år då ho fekk det første og 45 år då ho fekk det siste. Det spesielle med denne søskenflokket var at alle levde opp og vart vaksne folk. Det var ikkje vanleg midt på 1800-talet. Barnedødsfalla var mange på den tida, og dei fleste huslydar hadde barnegraver på kyrkjegarden.

Ved folketeljinga i 1865 budde Hallvard og Dordi på Røynevarden saman med fire born. (Dordi er feilaktig kalla Randi i folketeljinga.) Borna var Øystein på 13, Brita på 10, Jakob på 6 og Hallvard på vel eitt år. Eldste dottera Ingeborg på 17 var ikkje heime. Ho var då ute i teneste på Tveit i Hamrabø, på garden til Johannes og Kari Tveit.

Kan vi førestilla oss kor trangt det må ha vore om plassen med 6–7 personar i den vesle røykstova på Røynevarden, eit rom på 3,5 x 3,5 meter? Her var dei lysår frå dagens bustandard med eige soverom til alle. Huset var så lite at det ikkje var soveplass inne til alle. Fleire måtte sova ute på sauehuslemmen. På denne «hemsan» var det heller ikkje stor plass, men fleire av borna måtte ta til takke med dette. «Eg kan ikkje minnast at eg sov nokon annan stad enn her då eg var liten», har Hallvard Røynevarden fortalt. «Det var nå ikkje så gildt alltid, men det gjekk det òg.»² Han var fødd i 1864 og hadde sine barneår i 1860- og 1870-åra. På sauehuslemmen låg dei iallfall tørt, og så steig det varme opp frå sauene under.

Dordi var god med bøkene, har det vorte sagt, endå ho hadde gått berre to dagar i omgangsskulen. Ho var fødd i 1821, og skulle ha gått på skulen i åra like før og etter 1830. Det var Randi, mor hennar, som hadde lært henne å lesa. Randi var også god med boka. Då Dordi vart konfirmert,

skrytte presten Carl Andreas Hansen, prest i Suldal frå 1837–1845, av henne, husmannskona, på kyrkjegolvet. Dottera Dordi fekk «meget god Kundskab og Opførsel» som karakter i kyrkjeboka. Det same fekk fjerdeparten av konfirmantkullet (15 av 61).

Johan Veka hadde fleire samtalar med Hallvard Røynevarden, son til Dordi og Hallvard. Han fortalde etter far sin om ein gong våren kom særst tidleg. Då lyste skogen grøn ved Suldalsvatnet vårfrumess, den 25. mars. Hallvard fortalde også sonen om praktisering i Suldal av den gamle skikken med «å lida med Kristus» på langfredag. Då gjekk karane fas-

tande på skogen tidleg om morgonen. Og heile dagen sleit dei med ved og tømmer. Dei kom ikkje heim att før i kveldinga. Så var det å lesa den lange lidingssoga frå Bibelen. Først etter at det var gjort, sette dei seg til bords.³

Når borna skulle på skulen, måtte dei i båt over vatnet til Bråtveit. Først var det omgangsskule i stovene hos gardbrukarane i krinsen, men kring 1870 vart det bygt skulehus i Bråtveit.⁴ Den siste søskenflokket på Røynevarden gjekk på skule i 1860- og 1870-åra. Når dei var små, var det faren Hallvard som måtte ro dei over. Når dei vart større, kunne dei ro sjølve.

Randi og Hallvard Røynevarden truleg saman med bror deira Østen Røynevarden og kona hans Marta framfor Gamlestova. Østen og Marta budde på husmannsplasset Øyane under Tornes i Brattlandsdalen.

Den 25. april 1893 var Hallvard Røynevarden på auksjon på plassen Nedre Litlevik under garden Bakka i Kvilldal, der Ola Torson og huslyden hans stod på reisefot til Amerika og skulle selja ut alt det dei ikkje kunne ta med seg – hus, krøter og ymse lausøyre. Hallvard fekk tilslaget på stovehuset for 68 kroner. Han flytte det til Røynevarden og sette det opp der i nærleiken av gamlehuset. Då vart det kalla Nystova.

Ved folketeljinga i 1900 budde Hallvard og Dordi framleis på Røynevarden. Då var dei gamle folk på 82 og 79 år. Fire ugifte vaksne born budde også heime. Det var Ingeborg på 52 år, Jakob på 41, Hallvard på 36 og Randi på 34 år. Jakob er oppført med «Veiarbeider» som yrke, men om dei andre heiter det at dei «arbeider hjemme paa pladsen». Arbeid var det vel ikkje så vanskeleg å finna på Røynevarden, men meir utruleg er det at der var levegrunnlag for 5-6 vaksne menneske. Vi kan nok rekna med at dei vaksne borna i sine beste år var ein del ute på ymse arbeid på gardane i nærleiken, utan at vi veit meir om det og utan at det er nemnt noko om det i yrkesrubrikken i folketeljinga.

Dei fire vaksne borna som budde heime i 1900 var alle ugifte då. Dei hadde to søsken, som hadde gifta seg og flytta ut. Det var Øystein (f. 1852) og Brita (f. 1855). Øystein vart busett på plassen Øyane under Tornes i Brattlandsdalen. Han var husmann der og dreiv i tillegg som vegarbeidar, slik som broren Jakob. Brita vart gift med Ola Olson frå Lali, og dei budde der, på bruksnummer 3 Bordalen. I 1911, då han var 52 år, gifte Jakob Røynevarden seg med Olina Toresdotter frå Lali, og dei flytte til Sand.

TREDJE HUSLYD – SØSKENA HALLVARD, RANDI OG INGEBORG

Dei tre søskena på Røynevarden som ikkje vart gifte, heldt fram med å bu på plassen etter at foreldra var døde. Det var Hallvard og Randi, som det var berre to år mellom, og så den eldste søstera deira, Ingeborg, som var 16 år eldre enn Hallvard.

I 1915 gjekk Hallvard Røynevarden over frå å vera husmann til å bli sjølveigande småbrukar. Då kjøpte han både Røynevarden og Røynevardlio av Jørgen H. Overskeid for 1500 kroner. Det vart halde skylddelingsforretning i oktober, der grensene for det frådelte bruksnummer 3 vart skildra, og skrive skøyte, med ein kjøpesum på 1500 kroner. Eige-

dommen fekk bruksnummer 3 på Overskeid og ei skyld på 0,3 mark. Seks år før dette, i 1909, hadde Hallvard fått skilja frå og kjøpa skogateigen Juvikteigen, som grensar til Røynevarden i aust. Denne teigen fekk bruksnummer 23 Juvikteigen på Gautun.

Ingeborg Røynevarden budde her til ho døydde i 1926, 78 år gammal. Då var det Hallvard og Randi att. Dei skulle enno bu her i 20 år vidare. I 1946, då dei var 82 og 80 år gamle, såg dei ikkje syn på å bli buande lenger på Røynevarden. Dei flytte då til Nesflaten, til eit lite hus som Hallvard åtte der. Hallvard døydde der den 16. april 1950, Randi eit knapt år seinare, den 21. februar 1951.

I dei tider då Hallvard og Randi flytte til Nes, var Rogaland Folkemuseum i kontakt med dei om å overta bygningar på Røynevarden. Det var nok helst Johan Veka, som var styremedlem i museet, som stod for denne kontakten. Først vart det skrive kontrakt om sal av røykstova på Røynevarden for 400 kroner og røykstova på Røynevardlio for 200 kroner. Og så skulle det svarast ei krone i grunnleige for kvar tuft. Denne kontrakten er datert 20. februar 1946. Men året etterpå, den 19. januar 1947, vart det skrive ny kontrakt. Då kjøpte museet alle hus på Røynevarden og Røynevardlio av Hallvard for 1500 kroner.

Då Hallvard døydde, hadde han testamentert det han åtte til Suldal kommune. 20 000 kroner på ei bankbok skulle gå gamleheimen i Suldal. Han hadde altså lagt seg opp ein heil del pengar i si tid på Røynevarden. Grunnen er nok å finna i det gamle ordtaket - Det kjem ikkje an på kva ein tener, men kva ein øyder. Men som vi skal sjå nedanfor var Røynevarden ikkje mellom dei minste småbruka i Suldal. Desse pengane gjekk inn i finansieringa av gamleheimen på Suldalsosen, som fekk namnet Vinjarheim. Bygget vart innvigd den 5. desember 1953. Vinjarheim hadde plass til 20 gamle, og byggjekostnaden var 160 000 kroner.⁵

Dei ugifte søskena på Røynevarden levde sitt liv på Røynevarden i pakt med gamle skikkar og tradisjonar. Hallvard tok ikkje fram ljåen før den 10. juli. Denne dagen var «Knut med ljåen» på primstaven, no skulle ein ta til med slåttene. Han starta med å slå kring husa, eller «løysa frå doredn», som Hallvard sa det.⁶ Dei heldt ikkje aviser, og dei skaffa seg aldri radio. Men når Hallvard rodde til Nes for å handla, gav han seg god tid på benken inn for døra på handelslaget, og hørde vel etter.

Peder Heskestad fortel i artikkelen sin frå 1967 ein episode som vitnar om kva band som knytte Randi og Hallvard til Røynevarden. Heskestad skriv:

«Ei frue frå Oslo vitja ein gong Hallvard og Randi på Røynevarden, og ho spurde kvifor dei ikkje heldt seg på Nes der dei hadde det vesle huset. På Nes er det handelsmann, posthus, telefon og litt av kvart som ho trudde dei måtte sakna på Røynevarden, og så var her så vanskeleg å komma frå og til på denne sida av vatnet. Men

Randi svara at her var så godt vatn på Røynevarden, og så hadde dei så rikeleg med ved. Med seg sjølv visste ho at rette grunnen var den at ho var så glad i alle desse fjellskorene og solbakkane. Dei hadde ikkje vidare mot på å slita seg laus frå denne heimegrunden så lenge helse var såpass at dei greidde det daglege stellet.»⁷

Hallvard tok slåtten på Røynevardlio etter at han var ferdig heime. Broren Jakob, som budde på Sand, var ofte med i slåtten, iallfall etter at han vart pensjonert frå arbeidet som vegvaktar.

Gunnar Djuvik med sauer og lam rundt seg på Røynevarden. Han hadde sauene sine på beite på Røynevarden vår og haust. Bildet er truleg frå 1960-åra. Utlånt av Ragnar Djuvik.

Hallvard Røynevarden (1864–1950)

To menn har gjeve skildringar av personen Hallvard Røynevarden. Først gjer vi ordet til Johan Veka.

«Han var ein mann ein la merke til. Han var av dei som skilde seg ut frå mengda i mangt og mykje. Og du hadde ein tokke av at her møtte du ein representant for det gamle bygdesamfunnet. Du såg det på klæda hans m.a. Dei var av heimevove vadmålsty. Ei gråleta vadmålsbukse. Ein vadmålsvest med same leten. Ei ullskjorte, og treskor. Det var slik du såg han i kvardagen. Og ofte var han berrhovda og då.

Og møtte du han på kyrkjeveg, så var det i blåleta helgeklede. Og ein svart filthatt. Og med nysmurde lørskor. Og kanskje du og la merke til skobanda. Dei var heime-laga reimar, skorne ut av saueskinn. (—)

Og når han var komen inn i kyrkja, og hadde sett seg, bøygde han hovudet og neste hendene etter gammal skikk. Han sette seg ikkje nedmed døra, der husmen-nene hadde sete frå gammalt. Nei, han sette seg lenger opp. Og for meg var det noko symbolsk. Han var hus-mannen som no hadde vorte sjølveigar. (—)

Ja, han hadde sett så mykje og lagt merke til så mangt ute i naturen. Og han gav det att i ei knapp, konsis form når han fortalde. Han hadde ord og nemningar med gammalt, særmerkt svip. Og som den gode forteljaren han var, hadde han ans for dei mange nyansar i bygde-målet.»

Johan Veka i Bakka, Drange, Olimstad 1996 s. 55ff.

Og så til Sigurd Sandvik:

«Han var heller liten på vokster, og krokut i ryggen, og han halta noko. Håret var myrkt, men han var kvit i skjeg-get, som han hadde klipt stutt. Augo var klåre og stødige, dei flakka ikkje. Han var heller høgrøysta, og tonefallet var stigande i dei stutte setningane han bruka. Det var varme sumardagen, men han gjekk i tjukke vadmålskler og på lône hudskor. Eg hadde aldri sett nokon som gjekk på hudskor om sumaren. Eg såg at han hadde sytt tjukke solar under dei. Dei var då visst lette å gå med.»

Sigurd Sandvik: «Halvar Røynevarden (1864–1950).» Gamalt frå Suldal. Årsskrift for Suldal sogelag 2000 s. 25.

Hallvard fekk sett opp to løypestrenger, som han bruka til å få høyet ned frå Røynevardlio. Dei stappa høyet i «rodde», stormaska nett som dei hadde bunde av tau. Løypestrengane var sett opp i to «etasjar». Dei kunne ta børa nede i enden av den øvste strengen og hengja henne rett over på den nedste strengen, som førde ned til Røynevarden. Leiv Sandvik var der i mange dagar og hjelpte Hallvard med å få opp desse streng-ane. Ei tid etterpå kom Hallvard til Haugane, bruksnummer 3 på Vettrhus, der Leiv Sandvik og familien budde, leiande på to store og fine kjebukkar. Han tykte ikkje han hadde fått betalt skikkeleg for arbeidet Sandvik hadde hatt med løypestreng-ane, og no skulle han ha desse bukkane.⁸ Dette må ha vore i 1920-åra.

Ola Sandvik var dreng på Røynevarden ein vår i 1936. Då hadde Hallvard ein heller stor stut som skulle leverast til slakt. Dette låg tungt på han. Han hadde sett opp signal til dampen, nokre blanke bordfjølør på ende attmed ein stein. Ola var med og løyste stuten. Hallvard hadde både sett grima på han og band om eine framfoten. Og det gjekk fint å få stuten ned på bryggja og om bord i dampen. Då dei kom opp att til Røynevarden, bar det inn til matøkt. Der vart det sitjande lenge utan at Hallvard sa eit om meir arbeid. Til slutt måtte Ola spørja om kva dei no skulle gjera. —Aldre bitten! sa Hallvard. Sidan det hadde gått så godt med stuten, skulle dei ta fri resten av dagen.⁹

Grunnen til at Ola Sandvik kom til Røynevarden som dreng i 1936, var at Randi hadde fått kreft i ei hand og måtte på sjukehus i Stavanger. Dette var om vinteren, og på Haugane på Vettrhus tykte dei det var for gale om Hallvard, som då hadde passert 70 år, skulle bli åleine på Røynevarden. Eine sonen på Haugane, Ola Sandvik, var heime om vinteren, og det vart til han reiste bort til Røynevarden og budde hos Hallvard som dreng. Han kom dit den 11. februar og vart der til ut i juni. Ola var då 19 år. Randi kom att frå sjukehuset etter nokre veker, men såret ville ikkje gro som det skulle. Det enda med ny ope-rasjon året etter, og då vart eine handa amputert. Randi var handikappa etter det, men ho klarte likevel å ta seg av stellet inne.

Drengen Ola arbeidde mykje med veding medan han var på Røynevarden. Hallvard hadde til vanleg ikkje nokon sans for å ha mykje ved liggjande, men dette året vart det veda mykje, som dei hadde til å brenna på i lang tid framover. Elles fekk han heim høyet frå Røynevardlio. Det vart pakka i rodde og så sendt på dei to løypestrengane ned til Røynevarden. Då stod

Hallvard Røynevarden i eldre år framfor Gamlestova på Røynevarden.

framleis både huset og løa på Røynevarden. Han hadde vore med på slåttene der før, som 12-13-åring. Då var han med faren Leiv og slo der, etter at Hallvard hadde slege det han ville. Det var Hallvard som tilbød dei å slå der, og dei takka ja. Det var ikkje den lettaste førsankinga. Dei måtte få tørrhøyet heilt ned til vatnet, ro det over og så bera det opp bakkane heim til Haugane.¹⁰

Peder Heskestad, mangeårig formann i Rogaland Folke-museum, har fortalt at første gongen han kom inn i den vesle røykstova på Røynevarden, tykte han det var som å koma inn i ei eventyrverd. Nærast for spøk spurde han Hallvard Røynevarden om dei hadde flint og tunder til å gjera opp eld med. Jau, dei hadde då det. Det låg på ei hylle over døra, der dei hadde lagt det sist det var i bruk. Tunder, det var knusk-

Familien Djuvik dreiv slått på Røynevarden i nesten 40 år, frå tidleg på 1950-talet til kring 1990. Dei slo med lå og etter kvart også slåmaskin, tørka graset på marka eller hesja det, og bar høyet inn i låa. Om vinteren vart høyet henta heim til Djuvik på austsida av Suldalsvatnet med båt. Då pakka dei høyet i rodder (store nett) og velta desse utfor skrentane og ned til vatnet. Etter båttransporten over vatnet skulle høyet til sist berast heim til Djuvik. På bildet lempar Gunnar Djuvik tørrhøy inn i låa på Røynevarden. Foto: Ragnar Djuvik.

kjuke eller stilksporesopp dei fann på gamle, morkne bjørker. Dei koka soppen i lut, og så mol dei han til knusk. Dette kunne dei produsera så mykje av at dei hadde noko å selja. Gamle Hallvard Røynevarden (f. 1818) reiste til haustmarknaden i Stavanger og selde tunder til 16 skilling morka (1 mark = ¼ kilo).¹¹

EIGE OG DRIFT ETTER 1951

Suldal kommune fekk truleg Røynevarden som testamentarisk gåve då Hallvard Røynevarden døydd i 1950. Men kommunen sat ikkje lenge som eigar. Dei selde bruket i 1951 til Ole O. Lien, og salssummen var 2800 kroner. Ole var frå Røynevardlio og var søskenbarnet til Hallvard og Randi. Han budde på Nesflaten, på bnr. 24 Moatræ på Gautun. Det står i skøyttet at Lars Nesmoen skulle leiga bruket sommaren 1951 for 150 kroner i leige til Ole O. Lien.

I 1955 overtok Andreas Djuvik som eigar, for ein kjøpesum av 2500 kroner. Han budde på Nesflaten, på bruksnummer 24 Moatræ på Gautun, som han overtok etter Ole O. Lien. I 1974 overtok dei tre borna hans som eigarar, noko dei er framleis. Det er Målfrid Ottøy, Kåre Djuvik og Olaug Olivertsen. Målfrid bur i Sandnes, Olaug på Hommersåk, Kåre på Nesflaten.

Etter at Andreas Djuvik vart eigar av Røynevarden i 1955, og også nokre år før det, var det broren Gunnar Djuvik og familien hans, busette i Djuvik, bruksnummer 3 på Guggedal, som slo graset på Røynevarden i mange år framover, til kring 1990. Etter at dei var ferdige med slåttene heime i Djuvik, på austsida av Suldalsvatnet, starta dei på Røynevarden. Dei fór då over med båt heile familien – mor, far og seks ungar. Dei begynte å slå nedanfrå og arbeidde seg oppover. Først slo dei berre med ljå, men etter kvart skaffa dei seg tohjula slåmaskin, som dei frakta med seg i båt og brukte på Røynevarden. Det var ikkje enkelt å få denne fram i til dels ulendt terreng frå vatnet til slåtteengene, men det gjekk. Var det godt ver, kunne dei tørka høyet på marka, men ofte måtte dei hesja mesteparten. Dei slo også på Røynevardlio eit par år kring 1960. Inga Djuvik kokte på stoveomnen i Nystova på Røynevarden kvar dag, og dei åt inne i stova. Det kunne vera store komlegryter. For det meste reiste dei heim til Djuvik om kvelden, men av og til låg dei over på Røynevarden. Då hadde dei dyner og sengty med seg.

Når slåttene på Røynevarden var ferdig, reiste familien også til Vikane ved Suldalsvatnet lenger nede og slo. Då reiste dei over dit med båt og hadde alt dei trong med seg. Til og med geitene og kua var med, så dei slapp heim å molka. Nokre år

Hesjer på Røynevarden sommaren 1981.

slo dei også andre stader – i Bordalen nedanfor Hamrabø og på stranda på sørsida av vatnet. Om vintrane skulle så føret hentast heim til Djuvik med båt. Dei laga rodder (høyballar i store nett) og velta dei ut føre skrentane frå Røynevarden og ned til vatnet.

Inga Djuvik sa nett før ho døydd at det var Røynevarden som hadde berga dei. Røynevarden var over det doble av Djuvik. Hadde dei ikkje hatt den, hadde det vore svelt og armod. Det var hugnad i arbeidet på Røynevarden. Dei likte seg godt. Det var fin utsikt, og dei var i lag heile familien.¹²

Husa på Røynevarden hadde godt av at nokon brukte dei. Årleg var Gunnar Djuvik over og «tok dropar», dvs. fekk på plass ny never der det hadde begynt å drypa frå taka. Hadde husa stått ubrukte, ville forfallet raskt ha meldt seg, om ikkje Rogaland Folkemuseum hadde sett inn ressursar til vedlikehald. Det hadde museet knapt med ressursar til på den tid.

Etter at Djuvik'ane slutta å slå på Røynevarden, var det Kåre Djuvik frå Nesflaten som slo der nokre år og hadde sauer på beite der endå lenger. Tor Inge Havrevoll på Nes har leigt garden til Kåre Djuvik på Nes dei siste åra og overtok då sauene hans. Desse sauene har framleis beita på Røynevarden og halde graset nede, bortsett frå i 2008, då restaureringsarbeida gjorde beiting vanskeleg.

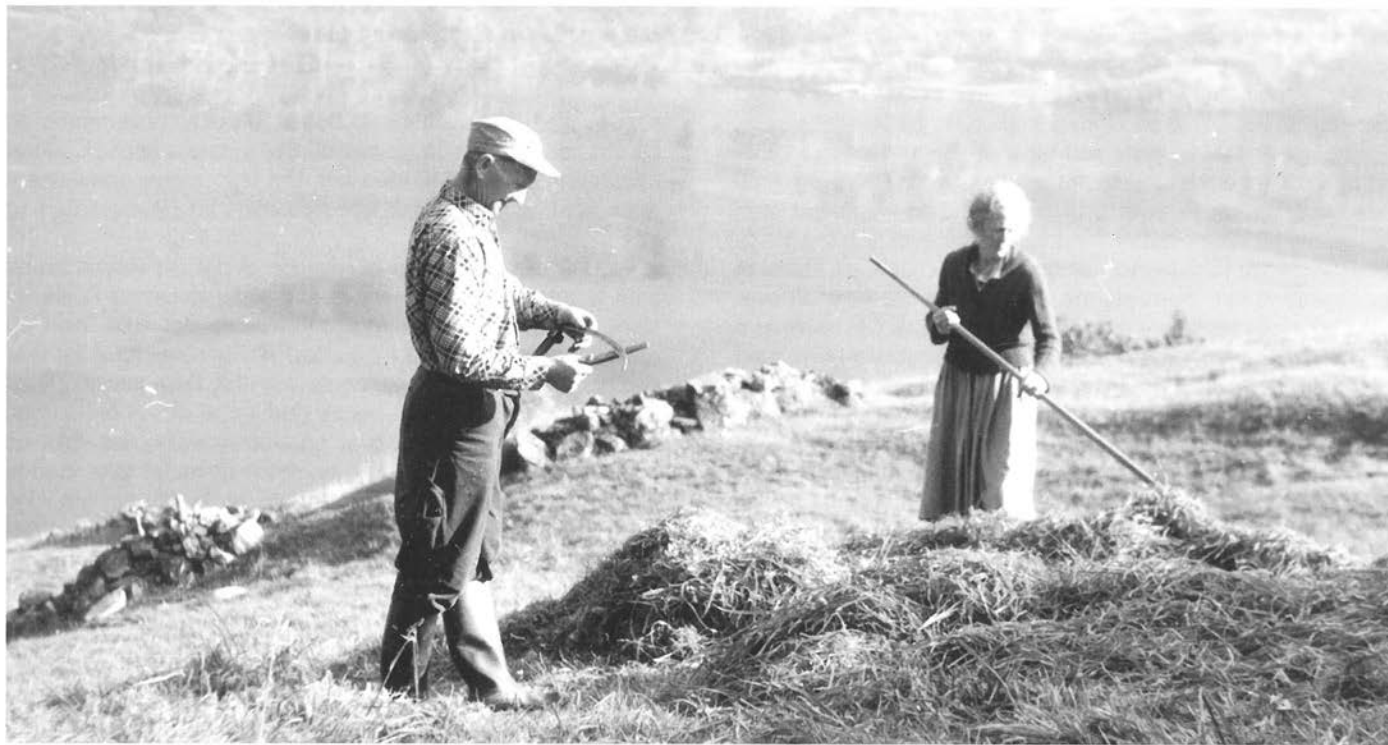
DET FØRSTE PARET PÅ RØYNEVARDLIO

Ovanfor Røynevarden låg det eit anna husmannsplass, som heitte Røynevardlio. Plasset ligg vel 300 meter over havet. Her budde det folk frå tidleg på 1800-talet og til forbi 1900. Likevel er det berre to familiar som har budd her. Det er svært bratt veg og tungt å koma opp, men der oppe vart det rydda ei ganske romsleg og slett flate. Til liks med Røynevarden vart også Røynevardlio rekna for eit bra plass i Suldal.

Det første paret som sette seg til her og rydda plassen frå grunnen av, var Lars Olson og Brita Nilsdotter. Lars var husmannsson frå plassen Vikjo under Steinbru i Kvilldal, Brita var gardmannsdotter frå Bråtveit. Dei gifte seg i 1799, og den første tida budde dei hos far hennar på Bråtveit. Han var enkjemann og hadde fire andre vaksne og ugifte born buande heime. Lars og Brita fekk sonen Ola i 1800, og ved folketeljinga

i 1801 er den vesle familien registrerte på Bråtveit. I yrkesrubrikken står det at Lars var «Inderste og gaaer i dagarbeid». Innerst tyder leigebuar, og han tente til livets brød ved å ta seg arbeid rundt om på gardane. Han og Brita visste at dei ikkje kunne bli buande på Bråtveit så lenge. Eldste bror hennar skulle snart overta garden etter faren, og dei måtte vera på utkikk etter ein stad der dei kunne slå seg til.

Dei valde Røynevardlio, og det var truleg ikkje lenge etter 1800 at dei etablerte seg der. Då starta dei heilt frå grunnen av slik som Jakob og Randi gjorde på Røynevarden 30 år seinare; det hadde ikkje budd folk før der. I følgje Hallvard M. Hoftun i bygdeboka for Suldal skal dei ikkje ha spurt grunneigaren Ola Halvorson Overskeid om lov til å busetja seg i Røynevardlio. Då han fekk greie på at det hadde sett seg ned folk på hans eigedom, tok han ein tur ut til dei og ville ordna opp.¹³ Dei må

Gunnar og Inga Djuvik i slåtten på Røynevarden i 1962. Foto: Gunnar Wareberg, Statsarkivet i Stavanger.

Inga Djuvik kokar kaffi til slåttefolket på Røynevarden. Foto: Gunnar Wareberg, Statsarkivet i Stavanger

ha blitt samde, Lars og Brita fekk lov til å bu der vidare. Men nokon festesetel vart ikkje skriven før fleire år etter at sonen Halvor Olson Overskeid hadde overteke garden.

Skrivinga skjedde på tingstaden Nedstrand våren 1837. Husmannsplasset vert då kalla Rønnevar-Nuten. Grensene for plassen er ikkje skildra; det står berre at plassen grensar til dei omliggjande fjella. Dei rettane husmannen fekk, var at dei dyr a dei kunne vinterfø på plassen skulle kunne beita i utmarka.

I skogen kunne han henta materialar til husreparasjonar, men berre av lauvskog, dessutan tak, det vil seia never, «til fornøden Huusbeklædning» og skavved til krøtera. Nokon annan «Brug af eller Hugst i Skoven» kunne han ikkje gjera. Leiga for

plassen skulle betalast med kontante pengar, nærare bestemt 3 ½ dalar. Halvparten skulle betalast til St. Hans (24. juni) og halvparten til Mikeli (29. september). Leiga for Røynevardslio var altså noko lågare enn for Røynevarden. Der betalte dei som vi såg ovanfor fire dalar i pengar, og så skulle dei vinterfø eit gjeldnaut for bonden på Overskeid.

Lars hadde som nemnt rydda plassen frå grunnen av. Om dette står det slik i husmannskontrakten: «Jeg Lars Olsen Rønnevar-Nuten forpligter mig at holde og opfylde ovenanførte Betingelser for Brugen af Pladsen og afstaar fra Erstatning for det jeg muligens kunde have Ret til at fordre for at jeg har opryddet den fra nyt af.» Vidare forplikta han seg til å levera

leigepengane til husbonden på hans bopel på Overskeid til dei fastsette terminar, utan at husbonden skulle vera nøydd til å koma til Røynevardlio for å henta dei.

Husmannen Lars hadde altså budd på Røynevardlio kring 35 år før det vart skrivi festesetel eller husmannskontrakt. Vi kan ikkje rekna med at huslyden hadde kunna budd der så lenge utan å betala noko for seg. Det er mest rimeleg å tenkja seg at dei hadde hatt dei same rettar og pliktar heile tida, og at festesetelen frå 1837 såleis er å sjå på som ei skriftfesting av eit gammalt leigeforhold.

Brita og Lars fekk berre den eine sonen Ola, som vart fødd

i 1800. Han gifte seg alt som 19-åring med den ni år eldre husmannsjenta Helene Holgersdotter frå husmannsplasset Tangen under Kjetilstad. Ola og Helene vart buande i Røynevardlio i lag med hans foreldre i mange år framover. Dei tre første borna deira vart fødde der, men då det fjerde barnet vart døypt i 1833, budde dei på husmannsplasset Raudskred under Gautun. Etter ei tid flytte dei stova frå Raudskred til ein lettlegare stad lenger oppe som kallast Skåro. Ola vart ikkje gammal, han døydd i 1839.

I mellomtida hadde mor til Ola, Brita, døydd i 1826, og Lars Olson vart enkjemann. Men alt året etter gifte han seg opp att.

Ein stille sommardag i slåttan på Røynevarden. Vi ser Gunnar og Inga Djuvik mellom Nystova og løa. Foto: Gunnar Wareberg, Statsarkivet i Stavanger.

Den nye kona hans var Marta Leivsdotter frå Lali. Medan den første kona hadde vore ti år eldre, var den neste 12 år yngre. Lars var 57 år då dei gifte seg, Marta var 45. Men også denne andre kona døydde frå han. Det skjedde i 1837, etter at dei hadde hatt ti år i lag. Lars var 67 år då han vart enkjemann for andre gong, men han var likevel ikkje framand for å sjå som om etter ei ny kone. Og han fann seg ei ny Marta, Marta Åkesdotter frå Bergjord, og dei gifte seg i 1839. Ho var 23 år yngre enn han og berre 46 år då ho gifte seg, Lars var 69. Men han var seig, og dei fekk eit samliv på 14 år. Han døydde i 1853, 83 år gammal. Dødsfallet skjedde den 6. januar 1853. Då datt Lars utføre Tormodskåro ved Røynevarden og slo seg i hel. «Styrtet ned fra et Fjeld og døde af Faldet» noterte presten i kyrkjeboka. Daniel Hoftun har skrive om dette, og det er nok den folkelege tradisjonen han byggjer på:

«Ein vinterdag hadde Marta og Lars vore ute einkvan stad og lende i støa i mørkninga. Marta sku nøyta seg heim og studla, medan Lars måtte fjona med noko ved båten. Då det drygde før Lars kom, kveikte Marta i lykt og tok ut på leit. På Århus såg dei blenken som fór kvema borti liene, rodde bort og var med på leitinga. Omsider fann dei han i Tormodkrono. Han hadde far e utføre in knatte og slege seg så stygt at han var død.»¹⁴

Det er brukt noko forskjellige etternamn eller bustadnamn på Lars i kyrkjebøkene. Han er kalla Lars Olsen Rønnevarden då han gifte seg i 1827. Då han gifte seg opp igjen i 1839, er han kalla Lars Olsen Lien, og det same vart han skriven inn som då han vart gravlagd i 1853.

Lars Røynevardlio vart kalla Sterke-Lars på folkemunne. Ein gong skal han ha bore ei ku på ryggen frå Suldalsvatnet og opp den stupbratte lia heim til Røynevardlio. Det var isholke, så kua greidde ikkje å fota seg.¹⁵ Korleis han sjølv då kunne klara det, er vanskeleg å skjøna, sjølv om vi veit at kyrne tidleg på 1800-talet var små og lette i forhold til dagens kyr. Han brukte også styrken sin med å ta arbeid som berar i Hylsdalen. Her var det austmennene som trong berehjelp med varer frå Hylen til Våge. Om dette fortel Daniel Hoftun: «Lars tente mang ein skilling med bering i Hylsdalen. Der var det betaling etter vekta, og Lars om var namngjeten for styrken sin, kunne stabba i veg med dobbelt så tunge bører som somme andre. Ein gong hadde han 160 kilo salt på ryggen..»¹⁶

Gunnar og dottera Steinvor Djuvik på dørhella utfor Gamlestova saman med Josef Vik (til venstre). Foto: Peder Heskestad.

Då han gifte seg opp att i 1839, heitte forlovarane Leif Tvedt og Johannes Vaage. Det var ikkje nokon kven som helst i Suldals-samfunnet på den tid. Leif Tvedt var då lensmann i Suldal. Han skreiv seg for Tvedt eller Colbenstvedt, men budde på Veka. Johannes Vaage hadde vore lensmann tidlegare, frå 1798 til 1808, og var mellom dei som sat best i det i Suldal. Korleis det hadde seg at desse, frå det øvre sjiktet av bondesamfunnet i Suldal, var forlovarar for husmannen frå Røynevardlio, veit vi ikkje. Men det kan kanskje takast som eit uttrykk for at det å vera husmann ikkje nødvendigvis trong å bety at du stod utanfor det gode selskap i bygdesamfunnet. Lars Olson ser ut til å ha vore meir vyrd enn husmenn flest. Ein «link» til dei to vyrde forlovarane er det at brura til Lars, Marta Leivsdotter frå Lali, er skriven inn som Marta Leivsdotter Vaage av presten i kyrkjeboka. Det tolkar vi slik at ho tente i

Våge, hos Johannes Vaage, då ho skulle gifta seg. Og denne segnospunne karen var gjerne ikkje ringare enn at han fekk med seg ein felage og stilte opp som forlovar då tenestejenta skulle gifta seg.

Lars skal ha vore ein stridbar husmann. Han måtte rett som det var møta på tinget på Jelsa og svara for kontroversar han hadde med grunneigaren på Overskeid.¹⁷

NESTE FAMILIE PÅ RØYNEVARDLIO

Då den første husmannen Lars Olson døydd i 1853, etterlet han seg enkja Marta Åkesdotter. Truleg såg ho seg nøydd til å flytta frå Røynevardlio, men vi veit ikkje kvar ho vart av. Då ho døydd i 1888, var ho fattiglem og budde i Bråtveit. Ho gjekk sannsynlegvis på legd på slutten. Vi reknar med at Røynevardlio stod folketom nokre år, til det kom nye folk i 1860. Det nye unge paret var Ola Knutson og Marta Jakobsdotter. Marta har vi høyr om, ho var frå Røynevarden og var yngste barnet til Jakob og Randi Røynevarden. Ola var frå Nesflaten, frå husmannsplasset Lio under Gautun. Dei var 28 og 25 år då dei gifte seg i 1860, og dei sette seg til i Røyne-

Kvil i slåtten på Røynevarden. Frå venstre Arne Djuvik og faren Gunnar Djuvik framme. Bak sit Ingebjørg Nortveit (f. Djuvik) saman med sonen Åge. Til høgre Ingeir Djuvik. Foto: Ragnar Djuvik.

vardlio. Nokon tinglyst festekontrakt finst det ikkje etter dei, så vi veit lite om dei eventuelt hadde andre rettar og plikter enn forgjengarane. Men vi veit at dei fekk ni born i åra mellom 1862 og 1881.

Born:

1. Knut f. 1862, d. 1892, ugift.
2. Randi f. 1863. Gift 1883 med Markus Halvorson frå plassen Viketeigen under Mo.
3. Jakob f. 1865, d. 1881.
4. Kari f. 1868. Gift 1894 med Tormod Olson frå plassen Solheim under Sukka. Dei busette seg der, på hans heimstad.
5. Randi f. 1871. Først gift i 1891 med Ingemund Torbjørnson frå Førland. Dei busette seg på plassen Kvestadteigen under Kvestad. Ingemund var smed, dreiv med skyssing og kolkøyring, og han hadde også ein liten landhandel. Etter at Ingemund døydd i 1932, gifte Randi seg opp att med Gabriel Gabrielson frå Falkelio under Havrevoll, og dei flytte til Sauda.
6. Gjertrud f. 1873. Gift 1898 med Ola Larsson frå plassen Råså under Bråtveit. Dei busette seg på husmannsplassen Røsselio under Våge. Stovehuset frå Røsselio står no på Kolbeinstveit.
7. Ola f. 1876. Han budde på Nesflaten, på bnr. 24 Moatræ på Gautun.
8. Martin f. 1879, d. 1880.
9. Marta f. 1881, d. 1903.

Fem av borna i denne søskenflokket vart gifte. Dei fire andre døydd før dei kom så langt. Eldstemann døydd 30 år gammal, dei andre fall frå då dei var 22, 16 og eitt år gamle. Ved folketeljinga i 1900 var det heile åtte personar som høyrde til i husstanden i Røynevardlio. Ola og Marta var 67 og 65 år gamle. Dei hadde to vaksne og ugifte born buande heime. Det var sonen Ola og dottera Marta. I tillegg budde dottera Randi heime med dei to borna sine, gutane Jørgen og Ole på 8 og 6 år. Kvifor ho budde her og ikkje saman med mannen Ingemund T. Kvestad, veit vi ikkje. Han hadde flytta ut til Rennesøy og budde som leigebuar i huset på husmannsplassen Bakken, hos enka Berta Karina Jørgensdotter og Venke, dottera hennar. Også på Rennesøy dreiv han med smedarbeid. Ektefellene Randi og Ingemund budde altså på kvar sin stad, og det kan tyda på at dei var separerte eller skilde.

Utsikta er det ingen ting å seia på frå Røynevardlio. Dette plassen ligg oppe i fjellsida ovanfor Røynevarden. Vegen opp var bratt og tung, men her oppe var det ei romsleg og slett flate. Det budde folk her frå tidleg på 1800-talet til forbi 1900. På bildet ser vi over Suldalsvatnet mot Bråtveit. Foto: Bjarte Skipevåg.

Både om Randi og sonen Jørgen står det at dei hadde mellombels bustad på Nesflaten då folketeljinga vart halden den 3. desember 1900, og for Randi er «Landbruksarbeide» oppført som yrke. Det kan tyda på at ho var i teneste på ein gard på Nesflaten denne vinteren og hadde den åtte år gamle sonen med seg.

Ola og Marta i Røynevardlio hadde dessutan pleiedottera Berta Kirstina på 17 i Røynevardlio, men i 1900 tente ho på Steine. Marta og Ola var tanta og onkelen hennar. Ho var dot-

ter av den eldste Randi Røynevardlio. Truleg var både Randi og mannen Markus Halvorson døde, og dottera Berta Kirstine hadde heimen sin hos onkelen og tanta i Røynevardlio.

MELLOM DEI BESTE HUSMANNSPlass I SULDAL

Fleire som har skrive om Røynevarden og Røynevardlio har meint at dei var mellom dei beste husmannsplass i Suldal. Nedanfor skal vi sjå nærare på kva kjeldene kan fortelja om jordbruksproduksjonen på plassa, og korleis Røynevarden

og Røynevardlio plasserer seg mellom husmannsplassa i Suldal.

I dag ser innmarka på Røynevarden ikkje stor ut, men Røynevarden var større før. Ein god del innmark vart øydelagd då Suldalsvegen vart bygd i 1970-åra. Der vegen og parkeringsplassen er i dag var det fine ekrer. På Røynevardlio har mykje av innmarka vore gjenvaksen med småskog i lengre tid. Men hausten 2008 vart det teke eit skippertak og rydda der. Ein plussfaktor ved Røynevarden var at det var tidleg vår der. Staden skal ha vore den tidlegaste av alle i kvervane ved Suldalsvatnet.

Vi har nokre teljingar frå 1800-talet som kan gje oss eit inntrykk av kva dei hadde av husdyrhald og åkerbruk.

HUSDYR

Røynevarden

1865: 3 storfe, 10 sauer, 20 geiter

1875: 3 kyr, 3 ungnaut, 26 sauer, 9 geiter

Røynevardlio

1865: 4 storfe, 20 sauer, 20 geiter

1875: 2 kyr, 3 ungnaut, 30 sauer, 10 geiter

SÅDDE

Røynevarden

1865: 1 ½ tønne blandkorn og ½ tønne poteter

1875: 1 ½ tønne blandkorn og 1 ½ t. poteter

Røynevardlio

1865: 1 tønne blandkorn og 1 tønne poteter

1875: 1 tønne blandkorn og 1 ½ tønne poteter

Vi legg merke til at dei i 1865 faktisk hadde noko meir husdyr oppe på Røynevardlio enn på Røynevarden. Men i 1875 stod dei om lag på like fot, berre at dei hadde ei ku meir på Røynevarden, men litt meir sauer og geiter på Røynevardlio. Åkerbruket var også om lag det same. Hest hadde dei aldri, korkje på Røynevarden eller i Røynevardlio. Det som trongst av muskeltkraft, måtte dei syta for sjølve. Om våren måtte hevdast dragast ut på ein «mokslede», og alt høyt måtte berast eller løypast til husar.

Utover på 1900-talet var talet på husdyr noko mindre. Då Ola Sandvik var dreng på Røynevarden i 1936, var der etter

Ragnar og Arne Djuvik var på Røynevardlio saman med Bjarte Skipevåg hausten 2008 og gjorde ein stor innsats med å rydda bøen for busk og kratt. Foto utlånt av Arne Djuvik.

det han minnest ei ku, ein stut, 15–20 geiter og kring 10 sauer.¹⁸ Hallvard Røynevarden fortalde til Peder Heskestad etter krigen at dei på jamna fødte 2 kyr, 5 geiter og nokre sauer på Røynevarden.¹⁹ Dette samsvarar med den allmenne tendensen i husdyrhaldet, med noko færre dyr i tal, men betre føring av dei ein hadde. Det tidlege beitet om våren på Røynevarden gjorde staden lagleg for geitehald. Og geitene var gode til å utnytta beitet på vanskelege stader i utmarka.

For å skaffa vinterfôr til husdyra måtte dei slå mest alle stader oppetter fjellskortene. Dette var ei arbeidssam førsanking, som kravde mange vekers arbeidsinnsats frå slåtten starta i juli til langt ut i september. Ei tid leigde dei også ein stol.²⁰ Graset vart tørka til tørrhøy, og dette vart sett i stakk fleire stader i utmarka. Om vinteren vart høyet frakta heim til gards og lagt inn i løa. Vi høyrde framanfor at Hallvard Røynevarden fekk

sett opp to løypestrengar. Desse vart brukte til å senda høylarar ned liane med.

Høyet drygde dei ut med lauv og skav. Det står mange askestuvar eller kydlestuvar kringom på Røynevarden. Det var helst ask som vart lauva, og lauvkjervane vart sette i stakk ute. Når dei lauva, bruka dei ein spesiell lauvkniv til å skjera av greinene med. Skav var den tynne borken på smågreiner. Dei sank saman greiner og småkvistar og skov borken av. Askelauf og skav var «snadder» for kyrne. Det gav nerk og trivnad. Det same sa dei om almeslav og almekvist, som dei drog heim til krøtera om vinteren. Det var ein heil del alm på Røynevarden, og denne svadde tidleg om våren. Hallvard brukte å seia at det var aldri problem med fôr til dyra om våren etter at almen svadde. Det gjekk lett å flekkja av borken av almegreiner. Dette vart bore heim, hakka opp, lagt i vatn og gitt til kyrne. Ola Sandvik var med Hallvard Røynevarden på dette arbeidet då han var dreng i 1936.²¹

Krøtera gav folket på Røynevarden det dei trong av kjøt og smør, mjølk og ost. Salta og røykt smalekjøt åt dei truleg mest dagleg. Det vart mange måltid med spekekjøt med flatbrød og surmjølk. Kokt kjøt saman med suppe var nok helst helgast. Til kvelds var det alltid graut. Og det var graut av mjøl frå eigen kornavling, havremjøl.²²

Seperator fekk dei aldri på Røynevarden. Dei kinna smør og yste geitost på gamlemåten. Den kvite geitosten var gjævast, når han hadde fått gjæra noko.

På åkrane dyrka dei poteter til hushaldet, og dei sādde ei tønne korn på eit utal av små åkerlappar mellom steinrøysar og bergknauser. Det var blandkorn, ei blanding av bygg og havre, dei fekk best til på Røynevarden. På jamna sādde dei ei «strokkatønne» med korn. Det var fire skjeppe, i alt om lag 72 kilo. Med 6–7 i foll kunne altså kornavlinga bli 6–7 tønner. Åkervidda var ikkje så stor, men ho var spreidd på opp til 52 åkerlappar kringom. Kornet var viktig i den gamle gardsdrifta. Alle som på nokon måte kunne få det til,

måtte ha kornåkrar og dyrka noko korn. Mange var nok ikkje sjølvhjelpete og måtte kjøpa ein heil del mjøl i tillegg gjennom eit år. Men korn, det var det livsviktige brødet. Korn eller ikkje korn, det var liv eller død. Dei måtte over vatnet til Århus i Bråtveitkrinsen for å få kornet male.

Potetene kom til i åkerbruket frå byrjinga av 1800-talet. På Røynevarden dyrka dei jamnast så mykje poteter at dei hadde nok til eige bruk.

BAST OG TJØRE

På ein stad som Røynevarden galdt det å utnytta det naturen kunne by på på beste måte. Dei gjorde dei m.a. ved å laga bastetau av lind. Bastet flekte dei av om våren i den tida sevja steig opp i greinene på lindetrea. Dei la den flekte borken i kjervar, og også lauvet av lindetrea vart kjerva og tørka til fôr. Å slå bastetau var vinterarbeid. Då måtte dei først leggja lindeborken i blot ein månads tid. Så skilde dei basten frå borken og

Kydlestuvar bakanfor tunet på Røynevarden. Lauv var viktig tilleggsfôr for dyra. Det var helst ask som vart lauva, og lauvkjervane vart sette i stakk ute. Også skav, den tynne borken på smågreiner, vart gitt til dyra. I tillegg til ask vart også alm brukt.

Tunet på Røynevarden i 1987.

strimla han opp. Desse strimlane, eller tottane, tvinna dei så i passeleg tjukne til bastetau.

Bastetaua var temmeleg sterke, og dei tolde ikkje lite væte. Slike tau vart brukte til så mangt. Det kunne vera børatau til å bera inn høybører med, og på Røynevarden kan ein sjå skeiser med bindingar av bast, og med tåband og hælband av vidjer. Dei selde også noko bast mest kvart år.²³

Tjøre brende dei sjølve på Røynevarden. Dei hadde tjøremila på eit berg eit stykke frå husa. Det var som ei grop i berget. Frå først av hadde nok ikkje gropa vore så djup. Men varmen verka på berget så det morkna og brast og søkket vart djupare. Her lødde dei opp spikveden og dytta vel til med torv. Det var berre att ein liten opning i toppen av mila. Etter at dei hadde kveikt eld i denne opningen, måtte dei stå med «blekkjo». Det var ein stav som dei hadde fest eit skinn til. Med den stod dei og jaga røyk og luft slik at det vart god trekk. «Blekkjo» på Røynevarden hadde sin faste plass under ein liten heller der ute ved tjøreplassen. Der stod og den gamle velbrukte «nuto» som dei samla opp tjøra i etter kvart som ho rann ut av mila.

Ein god del tjøre brukte dei sjølve. Dei smurde rivehovud og tresko og mangt anna. Og båtane på vatnet trong tjørebreiding. Dertil bruka dei å blanda tjøre og feitt til skosmurning. Det som flaut opp or tjøra når ho stod ei stund, kalla dei tjøreløg, og det kunne dei bruka som medisin. Det kunne vera til hjelp mot magesjukdommar, og ein meinte òg det kunne hjelpa mot tæring. Lodne hudsko vart mykje brukt, og desse vart smurde med tjøreløg. Til sine tider hadde dei også tjøre å selja. Eitt år selde dei for åtte dalar, og dei fekk 1 ½ skilling for morka. Det skulle bli 160 kilo tjøre dei selde det året.²⁴

RØYNEVARDEN OG DEI ANDRE

Kor gode husmannsplass var Røynevarden og Røynevardlio eigentleg i Suldal? Dette skal vi sjå nærare på ved å bruka tal frå folketeljinga i 1875, som også har opplysingar om husdyrhald og utsæd på åkrane.

Det var 130 husmannsplass i Suldal i 1875. Eit gjennomsnittleg husmannsplass hadde då 2 storfe (1,5 ku og 0,5 ungdyr), 10 sauer og 4 geiter. På åkrane sådde dei 2/3 tønne korn og ei tønne poteter.²⁵ Både Røynevarden og Røynevardlio låg godt over dette. Som vi såg ovanfor, hadde dei 3 kyr, 3 ungnaut, 26 sauer og 9 geiter på Røynevarden då, og om lag det same på Røynevardlio. Dermed hadde dei om lag tre gongar så mange husdyr som gjennomsnittsplasset. Utsæden på

åkrane låg også godt over det gjennomsnittsplasset hadde. Røynevarden og Røynevardlio var likevel ikkje dei beste husmannsplassa i Suldal. Største husdyrtalet hadde dei på Stien under Rossemyr, der dei fødte 5 kyr og 36 sauer i 1875. Men der budde det då også to huslydar. På fire andre plass fødte dei 4 kyr og eit vekslande tal sauer og geiter. Det var Moen under Overskeid, Vikane under Havrevoll, Bøen under Austarå og Raunehaugen under Hoftun. Så følgde 11 plass med 3 kyr, og Røynevarden høyrer til i denne gruppa. «Våre» plass plasserer seg dermed på Topp 15, dei var mellom dei 15 beste plassa i Suldal i andre halvdel av 1800-talet. Grunnaleiga reflekterer også kor god plass det var. På Røynevarden betalte dei fire dalar i pengar og skulle vinterfø eit gjeldnaut, på Røynevardlio var leiga 3 ½ dalar i pengar. På plassen Vikane under Havrevoll, som var eit større og betre plass enn Røynevarden og Røynevardlio, var også leiga høgare. Der betalte dei 6 dalar i pengar og skulle vinterfø to gjeldnaut.²⁶

Fleirtalet av husmannsplassa i Suldal var mindre enn dei vi har sett på her. Dei fleste måtte nøya seg med ei ku, og nokre plass hadde så lite jord at dei berre kunne fø nokre sauer eller geiter.²⁷

Då Hallvard Røynevarden fekk frådelt Røynevarden og Røynevardlio som bruksnummer 3 under Overskeid i 1915, fekk eigedommen ei skyld på 34 øre. Store gardar i Suldal hadde mykje meir i landskyld, men i den andre enden var det fleire småbruk som hadde skyldsetting om lag på same nivå som Røynevarden. Bruksnummer 3 Djuvik under Guggedal i Bråtveit var t.d. skyldsett til 46 øre.

NOTAR

- ¹ Peder Heskestad: «Røynevarden.» *Frå bygd og by i Rogaland* 1967 s. 94-101.
- ² Ibid., s. 99.
- ³ G. Bakka, E.B. Drange og E. Olimstad (red.): *Med Suldal i hjarta*. Johan Veka – eit hundreårsskrift, 1996, s. 53.
- ⁴ Hallvard M. Hoftun: *Suldal kultursoge*. Gamle Suldal. Stavanger 1981 s. 308.
- ⁵ Hoftun 1981 s. 409f.
- ⁶ Johan Veka i Bakka, Drange, Olimstad 1996 s. 56.
- ⁷ Heskestad 1967 s. 96.
- ⁸ Sigurd Sandvik: «Halvar Røynevarden (1864–1950).» *Gamalt frå Suldal. Årsskrift for Suldal Sogelag* 2000 s. 25.
- ⁹ Sandvik 2000 s. 27f.
- ¹⁰ Samtale med Ola Sandvik, Sauda f. 1917.
- ¹¹ Johan Veka i Bakka, Drange, Olimstad 1996 s. 58f.
- ¹² Samtale med Ragnar Djuvik (f. 1948).
- ¹³ Halvard M. Hoftun: *Gamle Suldal. Gards- og ættesoge*. Stavanger 1972 s. 636.
- ¹⁴ Daniel Hoftun i artikkelen «Frå Bismarvikjo til Røynevardlio» i *Suldalsposten* 3.3. 1993.
- ¹⁵ H.M. Hoftun 1972 s. 636.
- ¹⁶ Daniel Hoftun i artikkelen «Frå Bismarvikjo til Røynevardlio» i *Suldalsposten* 3.3. 1993.
- ¹⁷ Ingvar Molaug: «Apalen drys sine eple over nedlagde husmannsplasser. Røynevarden ved Suldalsvatnet – eit verdfullt stykke kulturhistorie.» Artikkel i *Stavanger Aftenblad* 27.9. 1947.
- ¹⁸ Samtale med Ola Sandvik, Sauda f. 1917.
- ¹⁹ Heskestad 1967 s. 97.
- ²⁰ Ibid.
- ²¹ Samtale med Ola Sandvik, Sauda f. 1917.
- ²² Johan Veka i Bakka, Drange, Olimstad 1996 s. 57.
- ²³ Heskestad 1967 s. 97f.
- ²⁴ Peder Heskestad: «Borna på Røynevarden måtte sova på smalhus-lemen.» Artikkel i *avisa Rogaland* 24.12. 1960, samt Heskestad 1967 s. 98.
- ²⁵ Utrekna etter taloppgåver hos Hoftun 1981 s. 201f.
- ²⁶ Hoftun 1981 s. 207.
- ²⁷ Ibid., s. 202.

Trygve Brandal (55) er førstekonservator med avdelingsansvar for samlingar og formidling ved Ryfylkemuseet.

Jakta på byggeskikken

– om restaureringsarbeida på Røynevarden

Av Grete Holmboe og Roy Høibo

Da Rogaland Folkemuseum tok over ansvaret for husa på Røynevarden rett etter krigen var dei i dårleg stand. Museet sette straks i gang med restaurering av husa, og leigde inn lokale handverkarar med god tradisjonskunnskap til å gjera jobben. Seinare har det vore fleire rundar

med reparasjonsarbeid og restaurering. Men det som har vore gjort med husa har aldri blitt dokumentert. Når det nå igjen var behov for eit krafttak for å setta husa i god stand møtte vi mange spørsmål om korleis det eigentleg såg ut før museet overtok husa.

Røynevarden sett nedanfrå i 1946. Foto Riksantikvaren.

Det var ikkje tilfeldig og kunnskapslaust det forgjengarane våre i museet dreiv med. Da Rogaland Folkemuseum¹ hadde kjøpt husa på Røynevarden sendte dei straks bod på det ypparste dei kunne finne av bygningseksperitise, og sjølvaste Halvor Vreim kom til Suldal for å gi råd om restaureringa. Halvor Vreim arbeidde for Riksantikvaren, og skulle gi museet god ryggstø før dei tok i ferde med restaureringsarbeida.² Vi blei svært oppglodde da vi oppdaga at Halvor Vreim hadde vore på Røynevarden, og tenkte at da får vi vita alt om korleis det var der før museet starta med sine mangeårige reparasjons- og restaureringsarbeid. Men så vel var det ikkje. Sjølv hos Riksantikvaren er det manglar i arkiva, og det einaste som finst att etter suldalsreisa til Halvor Vreim er ni fotografi. Dei er vi svært glade for. Men tenk om vi også hadde hatt den skriftlege rapporten hans!

Vi må likevel tru at tilrådingane frå Halvor Vreim blei lagt til grunn for korleis ein skulle ta i ferde med oppgåvene, sjølv om ein viktig grunn til at ein fekk folk like frå Oslo til å sjå på husa var at ein ville søke om pengar frå den same hovudstaden til å dekke kostnadane med å setta dei i stand. Arbeida starta i 1947 og heldt fram året etter, og året deretter. Men i 1949 er ikkje Røynevarden nemnt i årsmeldinga. Så må vi tru at ein meinte det grøvste var gjort da. Vi veit litt om kva som var gjort. Det står noen linjer om det i årsmeldingane. Men vi veit fint lite om korleis det såg ut før dei skifta tak og kledning. Altså korleis kledningen såg ut. Og ikkje berre det. Da vi fekk bilda etter Halvor Vreim oppdaga vi at det ikkje berre var tak og kledning som var skifta. Heile delar av den opphavlege bygningskroppen var borte.

Seinare blei det behov for nye reparasjonar. Aslak Stålevik var engasjert som tilsynsmann for Røynevarden. Av og til var det behov for mindre vølingsarbeid som han tok seg av. Av og til større. Alt i 1951 var det behov for å legge om att taket på stovehuset. Det står ikkje kva for eit stovehus. Men det står noe anna interessant: «Johan Veka har kjøpt inn noko gamalt etter Hallvard og Randi Røynevarden». Så Johan Veka var truleg på auksjon på Nes etter Hallvard og Randi. Kva han fekk tak i da veit vi ikkje, men det må bety at noe av det vi finn på Røynevarden i dag er autentisk. Vi kjem elles tilbake til interiøret i husa nedanfor.

Så blir museet involvert i ei rekke andre saker, og i Suldal ikkje minst i arbeidet med å etablere eit større bygdetun. Dette førte etter kvart til kjøp av Kolbeinstveit og eit større engasjement der for å vøle hus og flytte tilbake hus som tidlegare var

Det har vore mykje tunge løft før ein kunne ta fatt på vedlikehaldsarbeidet. Biletet er tatt i 1981.

flytta frå Suldal til Stavanger. Til det som skulle bli det store folkemuseet ute ved Mosvatnet.³ Røynevarden ser ut til å ha kome meir i bakleksa for ei stund. Ikkje var det lett å komma dit heller. Da det var behov for ymse reparasjonsarbeid i 1958 fekk dei Lars Våge til å føre seg med motorbåt frå Kolbeinstveit og opp, og så budde arbeidsfolka på Røynevarden medan dei heldt på. «Me tok samstundes med det styrket som til skulle», skriv Peder Heskestad, styreleiaren, i årsmeldinga. Han var med sjølv og brukte heile sommarferien sine til å reparere husa til museet. «Alle bygningane på Røynevarden er no i god stand», konkluderer han. Da hadde det gått 10 år sidan museet skreiv den siste kjøpekontrakten med Hallvard Røynevarden, og styreleiaren kunne vera vel nøgd. Museet hadde etter kvart ei samling på 40 hus og ingen fast tilsette til å sjå etter dei. Alt blei gjort på dugnad og ved korttidsengasjement av lokale handverkarar. Ikkje å undrast at styreleiaren hadde behov for å understreke at bygningane på Røynevarden var i god stand.

Først i 1971 dukkar Røynevarden opp att i årsmeldingane til museet. Nå er det Gunnar Djuvik som har overtatt som tilsynsmann, og saman med han er Peder Heskestad på synfaring. Dei finn ut at det er behov for ein del vølingsarbeid, særleg på stovehuset. Og Djuvik får i oppdrag å utføre dette. Dei nærmaste åra blir det såleis meldt at det blir utført vedlikehaldsarbeid på Røynevarden. Både det vesle biletmateriale det er frå desse arbeida og det me kan lesa ut i frå rekningar, kan det sjå ut som at arbeidet mykje har gått på å halda taka tette og skifting av bordkledning.

Nå blir det også store endringar i leiinga av museet. Pionerane seier etter kvart takk for seg, og frå 1978 får museet ein fast tilsett dagleg leiar. Det var Johne Johnsen. Men han blei

ikkje lenge før han tok fatt i den nye og spennande oppgåva med å bygge opp eit oljemuseum i Stavanger. Samtidig med at Johnsen takkar for seg blir museet omgjort til regionmuseum for Ryfylke, og kontorstaden blir flytta frå Stavanger til Sand. Det går ennå lenge før museet får noen fast tilsett handverkar, men kontoret har i alle fall kome nærmare samlingane. Og det har kome veg langs Suldalsvatnet.

Ei av dei aller første oppgåvene det igjen var nødvendig å ta fatt i var vedlikehaldet av Røynevarden. Og igjen var det lokale handverkar med lang røynsle som blei engasjerte til å vere med på arbeidet: Magnus Steine, Ola Kvamen og Olav Vandvik. Dei var 229 år gamle til saman. Dei skreiv det på ein lapp som dei festa på døra siste dagen dei drog derifrå: «Ved siste hogg gjekk sola ned. Øksa står i stabben! Magnus, Ola og Olav 229 år gamle. Takk for oss. Det har vore gildt arbeid.» Men, det var eit men: «Løa ser me oss ikkje syn med. Etter vår oppfatning må ho rivast til grunnen og byggast opp att». Løa på Røynevarden har vore til bekymring for dei som har hatt ansvaret for museet i 60 år, og er det ennå.

Arbeidet blei leia av ein ung og ikkje altfor røynd konservator som nok hadde teorien på plass, men som hadde meir enn nok med å henge med i svingane i det praktiske arbeidet.⁴ Det var god stemning og grei kommunikasjon, men det antikvariske grunnlaget for arbeida, og dokumentasjonen av det som blei gjort var like svak som før.

BEHOV FOR KOMPETANSE

Det nye Ryfylkemuseet, regionmuseet for Ryfylke, starta ikkje med blanke ark. Det starta med ein portefølje som m.a. omfatta 55 hus. Og det var ingen heimel for faste stillingar som kunne ta ansvar for tilsyn og vedlikehald av desse husa. Museet skulle i prinsippet ta del i museumsarbeid i heile Ryfylke, som omfattar halve Rogaland, attåt at det skulle ta vare på og formidle arven av hus og samlingar etter Rogaland folkemuseum. Det var ei håplaus oppgåve, og ein måtte anten vera ung eller kulturbyråkrat for å tru at det skulle gå.

Etter kvart lukkast det å stable på beina noen pengar som gjorde det muleg å tilsetta handverkarar i lengre eller stuttare engasjement, og musea var så lukkelege at ei høg arbeidsløyse tilførte museumsarbeidet frisk arbeidskraft under ulike ordningar. Ryfylkemuseet kunne ta noen små steg mot eit meir systematisk bygningsvern, men om viljen var til stades var det uråd å rekke med meir administrasjon og dokumentasjon enn

det aller nødvendigaste for å få gjennomført dei mest påtrengande praktiske oppgåvene. Vi skjønnte etter kvart at slik kunne vi ikkje halde på om museet skulle framstå som ein truverdig aktør i bygningsvernet.

I 1995 lukkast vi, ikkje minst takka vera stor velvilje i Suldal kommune, men med god støtte også frå Ryfylkefondet, Fylkesmannen i Rogaland, DU i Ryfylke, Suldal næringsutvikling og Rogaland fylkeskommune, å dra i gang eit prosjekt som skulle ha som mål å skaffe oss betre kunnskap om byggeskikken i Ryfylke og korleis vi kunne ta vare på han.⁵ Dette blei eit vellykka prosjekt, der vi gjennom eit godt samarbeid med huseigarar, tradisjonsberarar, handverkarar og interesserte privatpersonar lukkast med å hente fram att tradisjonskunnskap, bruke han i praktiske verneprosjekt og vidarefør han til yngre handverkarar. Arbeidet førte Ryfylkemuseet fram mellom dei leiande musea i bygningsvernet i Norge, vi fekk diplom og heiderleg omtale for arbeidet vårt frå Statens kulturminneråd i 2001, og i 2004 blei vi peika ut til å leie «Nasjonalt nettverk for bygningsvern og handverkskompetanse på museum» (Byggnettverket).⁶

Museumsreforma førte også til at Ryfylkemuseet etter kvart fekk tilført nye stillingar til å ta seg av bygningsarven. Det hadde lukkast å få oppretta fast stilling for handverkar i 1995. Da hadde det gått nesten 60 år sidan museet begynte å samle bygningar, og 15 år sidan museet var omgjort til regionmuseum for Ryfylke. I 2002 blei prosjektstillingen i bygningsvernprosjektet omgjort til fast stilling for antikvar, og frå 2007 fekk museet midlar til oppretting av ein handverkarstilling nr. to. Dermed hadde museet ei bygningsavdeling på tre personar! Det kom mye for seint, og etterslepet av vedlikehaldsoppgåver var stort, men nå var museet i ferd med å få på plass både den nødvendige kompetansen og eit minimum av bemanning for å kunne arbeid seriøst med vernet av den viktige delen av bygningsarven i Rogaland – og Norge – som samlingane til Ryfylkemuseet utgjør.

Gjennom eit godt 10-år har vi arbeidd med å bygge opp kunnskap og kompetanse om byggeskikk, materialar og verktøybruk. Nå var det på tide å ta i ferde også med den store og forsømte oppgåva som det viste seg at vi delte med mange andre museum: Den nødvendige dokumentasjonen av bygningsvernet.

Arbeidet i Byggnettverket ga eit grunnlag for å gi seg i kast med denne oppgåva. Etter at nettverket var etablert kom det raskt opp eit behov for å styrke dokumentasjonsarbeidet i bygningsvernet. Ikkje minst dokumentasjonen av kva som blei

Gamle roteskader hadde fått utvikla seg under fuktige forhold. Her frå synfaring i Gamlastova.

gjort med bygningar etter at dei kom på museum. Som leiar av Byggnettverket fremja Ryfylkemuseet søknad om støtte til eit prosjekt som skulle «utvikle metodar for oppbygging, innsamling, tilrettelegging og tilgjengeleggjering av kjeldedata i samband med vern, flytting og vedlikehald av bygningar». Og fekk støtte. Romsleg støtte. Det var ABM-utvikling som delte synet på at dette var ei viktig oppgåve, og ga oss dei pengane vi meinte var nødvendige for å gjennomføre oppgåva.

Formålet med prosjektet skulle vera å finne fram til korleis ein kunne skape kjeldedata, altså korleis ein gjennom observasjonar, oppmålingar, intervju, studium av skriftlege arbeid, foto og teikningar kunne skaffe seg kunnskap om bygningar museet hadde ansvar for. Og vidare korleis ein kunne samle inn eksterne kjelder for det same formålet og endeleg legge til rette dei kjeldene ein hadde til kunnskapen ein hadde om bygningane slik at dei kunne brukast til forskingsformål og ligge til grunn for utvikling av betre tilbod til skulane og til det allmenne publikum.

Arbeidet starta i 2005, og i år (2008) ligg resultatet av prosjektet ferdig i form av ei «Handbok i dokumentasjon av bygningar». Arbeidet med handboka har gått parallelt med eit nytt, stort restaureringsarbeid på Røynevarden. Sjå meir om dette nedanfor. Det har gjort det naturleg og praktisk å bruke Røynevarden som døme på korleis eit systematisk dokumentasjonsarbeid kan gjennomførast. Røynevarden var da også scenen for lanseringa av handboka da Byggnettverket heldt møte i Suldal i slutten av august 2008. Gamlestova på Røynevarden pryder framsida på handboka.

BEHOV FOR NY RESTAURERING

Etter det arbeidet som «gamlekara» hadde gjort på Røynevarden i 1981 var husa i tilsynelatande god stand, og ut gjennom 80- og 90-talet var det berre mindre reparasjonsar-

beid som blei utført på staden. Men forfallet let seg ikkje stanse, og kombinasjonen av tiltakande forfall og styrka kompetanse i museet, gjorde at vi måtte sannkjenne at det var behov for ei ny, omfattande restaurering av husa på Røynevarden om vi skulle ha von om å berge dei for framtida.

På grunnlag av ei tilstandsregistrering vart det utarbeida ein prosjektbeskrivelse for mulege tiltak, og det vart søkt om eksterne tilskott i håp om å få midlar til ein ekstra handverkar i eit år, og pengar til materialer og transport. Det er ikkje så mange minutt å gå frå parkeringsplassen og opp i tunet. Men ein hadde gått bort mykje av tida dersom stillas og materialar skulle berast opp. Me la difor inn helikoptertransport i budsjettet vårt. Det er slik med mange av finansieringsinstitusjonane at det er ønskeleg med innsats frå ulike hald, offentleg, privat, dugnad og eigen innsats. Med eigeninnsats har me eit budsjett på 1,2 millionar kroner. Det lukkast oss å få pengar frå Stiftelsen UNI, frå Norsk Kulturminnefond, som då endå gav tilskott til musea, og så har me vore heldige å fått sponsa to helikoptertransportar.

Frå me starta på søknadsrunden og fram til oppstart av prosjektet, hadde me endeleg fått pengar til ein handverkar to stil-

Det lukkast oss å skaffa pengar til ein ekstra handverkar til arbeida på Røynevarden. Vinteren 2007 var Randy Riecke med på restaureringa av sauhuset. Elles har museumshandverkarane Kjell Johnsen og Sven Hoftun følgd heile restaureringsprosessen.

ling. I tillegg til våre faste museumhandverkarar, Kjell Johnsen og Sven Hoftun, hadde me no pengar til å leiga inn ein ekstern handverkar. Det gav oss eit løft som me knapt hadde drøymt om. Me har brukt desse pengane til handverkar etter dei mulegheitene og behova som har vore. Til no har me hatt med oss Randy Riecke, tømrar, Jostein Tveit, tømrar og bonde og Eystein Greibrokk, murar. I fjor haust lånte me ut Kjell Johnsen til Norsk Folkemuseum under seminaret «Never again», der han, saman med Sigurd Birkeland frå Sauda, leia arbeidet med å tekka tak med never og torv på «Ryfylkemåten». Som gjenyting for det har Magnus Wammen vore med oss i vurderinga av tilstand og tiltak på Gamlastova. Elles har det vore lagt opp til kurs og dugnad på Røynevarden der det har vore tenleg.

JAKTA PÅ KUNNSKAPEN

Bygningar på museum bør framstå mest muleg autentiske for å gje det best mulege bilete av livet som har vore levd i og rundt dei. Det bør og vera slik at museumsbygningane står fram som referanseobjekt på tradisjonshandverk og den lokale byggeskikken. Like viktig som det ferdige resultatet er det å få fram, dokumentera og vidareføra dei gamle tradisjonshandverka. Som me skal sjå nedanfor, er me ute i siste liten. Då gjeld det om å henta ut det vesle som er i tillegg til å studera ståande eksempel og det dei har å fortelja om byggeskikk, verktøyspor og bruksspor. I forsøket på å vidareføra tradisjonskunnskapen, prøver me å få med oss ein, eller fleire såkalla tradisjonsberarar, og får flest muleg med oss til å arbeida saman med desse i det me kallar dokumentasjonsprosjekt. Det handlar om å læra ved å gjera, og for oss er ein kvar arbeidarena ei muleg lærearena.

Når me så skal tekka taka på Røynevarden, vel me å tekka alle taka med never og torv. For å få mest muleg lokal never, hentar me ho sjølv. Ved Ryfylkemuseet har me dokumentert og arbeidd med never og torv kvart år sidan 1997. Til saman har me hatt med oss 10–12 tradisjonsberarar i Suldal og Sauda desse åra som har hjelpt oss med mykje god kunnskap. Sommaren 2004 lyste me ut kurs i riving av never med tanke på dei føreståande arbeida på Røynevarden. Me var på skogen ved Kolbeinstveit saman med Mikkel Bratland, og me var i lia nedanfor Røynevardslio med Erik N. Havrevoll. Det svadde dårleg begge stader. Ein skal treffa tida ganske godt. Dei me har snakka med seier dei reiv rundt Jonsok, før dei starta med slåtten. Men kor godt det svar, er etter som vinteren og våren har vore. Og om det svar ein stad, kan det stå bomma fast ein

Mikkel Bratland har vore ein av våre gode tradisjonsberarar på tekking med never og torv i øvre Suldal sidan første gong i 1997. På Nes i 2006 såg han til at alt gjekk rett for seg.

Til høyre:

Me brukar stor kniv eller lita oks når me riv never.

Under:

Nevra vart lagt i farg for å retta seg ut. Av praktiske grunnar brukar me europallar som underlag.

annan stad, eller på treet ved sida av. Erik N. var opptatt av å koma opp i 3–400 m.o.h., og finna gamle tre som hadde gråna godt i barken. Det fann han nedanfor Røynevardslia. Nevra han reiv var som tjukk oksehud. Men det var tungt å koma seg opp dit, tungt å riva og nervepirrande å gå ned att med neverfarga. Det vart med den eine dagen der, medan me tenkte på dei som ein gong levde livet sitt i desse liene. Sidan denne sommaren har me brukt ei veke kvar sommar til riving av never i området rundt Nesflaten. Me har hatt med oss kursdeltakarar, praksiselevar og folk som bare ønskjer å hjelpa til.

TUNET

Tunet på Røynevarden ligg høgt og fritt over Suldalsvatnet, på ei flate mellom bratte lier ned mot vatnet, og loddrett berg rett bakom stovehusa. Det er ein solvendt plass, og berget må virka som reine varmemagasinet. Men når austavinden tar i, er

Røynevarden sett ovanfrå i 1946. Foto: Riksantikvaren.

det sterke krefter som rår. Det har me fått merka under vårt langvarige restaureringsarbeid det siste året.

Ned ved vatnet hadde Røynevarden ei lita brygge og ein robåt. Der var der og ei hedlar til å ha eit kvart i. Den gamle stien frå vatnet opp til tunet er der lite att av, medan den stien me går i dag er lagt etter at Suldalsvegen kom. Gjennom tunet renn ein liten bekk som kjem opp som ei kjelde under ein stein like ved eldhuset. I regntider renn det friskt her, men det skal ikkje mykje tørke til før det ikkje er vatn. I følgje Kåre Djuvik, snakka moster hans om at dei hadde ei kjelde midt i tunet som truleg vart øydelagt under sprenging då dei arbeidde med vegen. Om det er same kjelda ein snakkar om, veit me ikkje. Var der lite vatn i kjelda, gjekk dei litt lenger ut til bekken og henta vatn.

Det er i dag 6 hus på Røynevarden. Det er Gamlestova, Nystova, eldhuset, sauhuset, geithuset og løa. I forlenging av løa er det steinmur der fjøset sto. På foto som Riksantikvaren tok i 1946 er fjøset fortsatt der, men taket er i ferd med å bryta saman. På foto frå 1973 er fjøset heilt borte. Riksantikvaren sine foto viser også at det har vore do på baksida av fjøset. Me kan og skimta eit lite hus mellom løa og bergknatten mot vest, og eit lite hus nedanfor geithuset, mot den store steinen. Så veit me og at Halvard og Randi fødte ein gris, og det er og nemnt at dei hadde noen høner. For å gje eit rettast muleg bilete av korleis forholda var på Røynevarden, hadde det vore kjekt å fått sett opp fjøset att. Ut i frå fotografia og restane av den lafta fjøskassa som står att som vegg i løa, kan me gjerne rekonstruera fjøset. Men me veit lite om korleis det har vore inni, og det måtte bli mykje gjettingar. Då er det kanskje betre at ruinane får tala sitt språk. Så er det heller ikkje tatt med noen rekonstruksjon i restaureringsprosjektet denne gongen. Som eit stort tuntre står det ein flott alm mellom geithuset og Nystova. Han har ikkje alltid vore så stor. I dag er han helst ein fare for både folk og hus når det bles som verst, og det er eit spørsmål om kva me skal gjera med han.

SAUHUSET

Sauhuset er ein 3,6x2,45 meter tømra bygning, lafta med kiningslaft. Det har ein inskripsjon 1898. Det er lagt inn 3 bjelkar tvers over huset med ein lem oppå. Det var her ungane sov så lenge dei brukte Gamlastova som stovehus. Om vinteren sto sauene ned under og heldt ein viss lunk i huset. Hallvard, som er født i 1864, hugsar ikkje han sov andre stader enn på saulemmen som barn. Huset må då vera frå før hans tid.

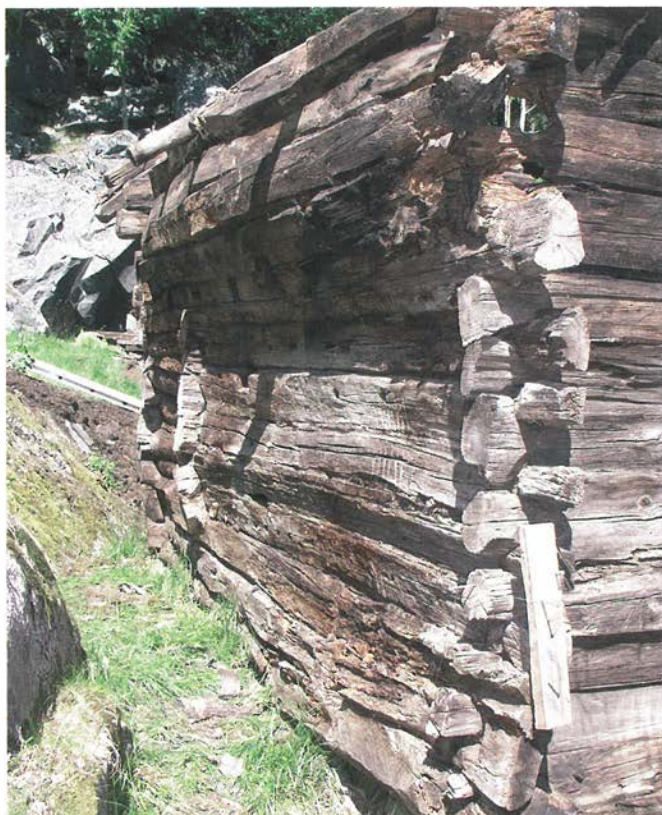

Sauhuset i 2006 etter at me hadde fjerna borkledninga på alle fire sider. Her ser me at det ein gong er øksa i tømra for å retta av for kledning. Dette kan tyde på at huset opphavleg ikkje har hatt kledning på desse sidene.

Det er eit lappverk av tømmer i langsiden som tyder på minst ein gongs gjenbruk. Sauhuset var i særdeles dårleg forfatting alt på biletet frå 1946. Me ser at det har vore torvtak, men elles er taket heilt nede. Me skimtar og at det har vore ligande ukanta bord mot vest. Sauhuset har nok vore noe av det første ein tok fatt på etter museumsovertakinga. På foto frå 1973, før ein sette i gong reparasjons arbeider, er tre av veggane kledd med ståande over- og underliggande kledning. Så vart huset reparert att i 1981. Truleg vart det då lagt nytt tro, never, grunn murs plast og torv, og gavlveggen mot nord vart kledd. Og så vart det sett i ny dør. Det ser ikkje ut til at det har vore skifta ut noen laftestokkar ved desse vedlikehalds operasjonane. Med andre ord, så har ein kledd inn temmeleg rotne stokkar.

Under synfaring i 2002 fann me sauhuset i ein så dårleg stand at me valde å leggja presenning over taket medan me fekk tenkt oss om. Då det lukkast oss å få ekstra midlar, sette me i gong med restaureringa av sauhuset som det første tiltaket.

Tømra var veldig dårleg, og fleire nov hovud var heilt borte. Med fare for å ikkje få stokkane saman att dersom me plukka ned huset, valde me å stempla det av, og jekka etter kvart som me skifta ut stokkar. Me fjerna ikkje meir enn det som var heit

Stokkane har vridd seg kraftig i veggens mot vest. Dette skuldast delvis at novhovuda er skada.

nødvendig. Det som vart felt inn, var av same materiale og utført på same måten som det som vart tatt vekk. Me starta prosessen nedantil og arbeidde oss oppover. Denne måten å vøla laft verk på er svært tidkrevjande. Det gav oss likevel mykje og god erfaring som vil koma til nytte ved seinare høve. Me valde å kle veggens mot vest med liggande kledning som på bilete frå 1946. Her ser det også ut til å vera ukanta bord, og ein har lagt rongar på bordet ut. Dette eksponera mykje geite, samtidig som det sparar noe på materiala. Det strir med det me ser på liknande hus, og kva me reknar for teknisk beste løysing. Ved restaurering følgjer me likevel prinsippet om å

Rotne stokkar vart skifta ut. Med fare for å ikkje få satt oppatt huset, vart arbeidet gjort utan at huset vart tatt ned.

Prinsippet er å ikkje fjerna meir enn høgst nødvendig av stokkane. Likevel vart det skifta ut ein heil del.

Torva til tekkinga vert henta i utkanten av innmarka, der jorda er skrin. Her er det Monika Haugan som kjem med «torvbåra».

Det var eit godt dugnadslag som fekk tekka taket med never og torv.

Sauhuset ferdig restaurert hausten 2007.

laga best muleg kopi av det me ser. Me trur ikkje dei andre veggane har vore kledd frå gammalt, men kler dei mest utsette veggane for å verna tømra. Gavlveggen vel me å ikkje kle. I gavlveggen mot sør har det vore eit lite glas. Dette er no rekonstruert og sett inn att.

Det vart laga ny dør til sauhuset. Etter som me ikkje hadde anna å forholde oss til, valde me dørå til Gamlastova som modell. Me var på smia vår på Hustveit og laga nye hengslar og krokar til dørå.

Av sperra som vart tatt ned, var dei eldste av furu, medan nyare sperr var av ask. Me valde å bruka furu og laga dei nye sperra som dei gamle furusperra. Det vart lagt nytt tro av 1" ukanta bord. Borda vart lagt med retta opp, og med om lag 2" mellomrom. Torvhaldkrokane henta me på Øystad i Kvilldal. Me brukar gamal brake, der greinene bender ned, og snur rotenden opp. Krokane vart festa over sperra. Til torvhaldtre brukar me 4x4" tett voksen furu med mest muleg adel. Denne vert felt ned i krokane, og skal halda torva på plass.

Det vart kalla inn til tokedugnad. Me fekk med oss Ragnar Djuvik frå Øvre Suldal, og Sigurd Birkeland frå Sauda som lokale kunnige. Elles vart det eit godt lag på rundt 10 menn og kvinner som fekk lagt taket på ein laurdag. Torva vart spadd i utkanten av marken overfor tunet. Me var opptatt av å finna noe skrinne torv, gjerne med noe lyng og gode røter. God matjord duger ikkje, då det vert for mykje gras og dårleg drenering. Det vart fylt godt opp med never under torvhaldtreet. Denne vart lagt med fleire lag same vegen i første rastet, med den kvite sida ned, slik me kjenner det frå øvre Suldal. Nevra vart lagt med overlapp som lappskifer og stig med rundt eit par tommar. Den kvite sida vert lagt ned og den brune opp, då det er den brune sida som tar av for fukta. Gavlasteinar og torv vart lagt etter kvart for å halda nevra på plass. Krøll og hol i nevra vart kappav av før dei vart sendt på taket. Me bruka alle slags storleiker på nevra, men gøymte dei største til slutt som skjervingsnever til mønet.

På museet har me arbeida med å henta fram att kunnskapen om tekking med never og torv i 10–12 år både i Suldal og Sauda, og har etter kvart fått ein del kunnskap. Det er likevel nyanser i måten å gjera det på, og det er heile tida noe meir kunnskap og råd å henta. Mellom anna er me no særleg opptatt av torv kvaliteten. Torva skal ikkje halda på vatnet, men drenera godt. Ho skal ha så pass tyngde at ho blir liggande, og ikkje turkar ut og fyk av, og så må ho ikkje vera for tjukk så vatnet vert ståande i torva. Er det for god jord med god vekst, blir graset hengande utover trevirke og skapa fuktproblem.

Det er viktig å ha flinke folk på taket under legginga. Det følger eit stort ansvar med legginga. Dersom taket er godt lagt, kan eit slikt torvtak kunne halda i 100 år. Då må ein følgje med og skifta ut delar som rotnar, og ta ut dråper etter kvart som det oppstår lekkasje, finna årsaka og leggja inn ny never der det skal til.

NYSTOVA

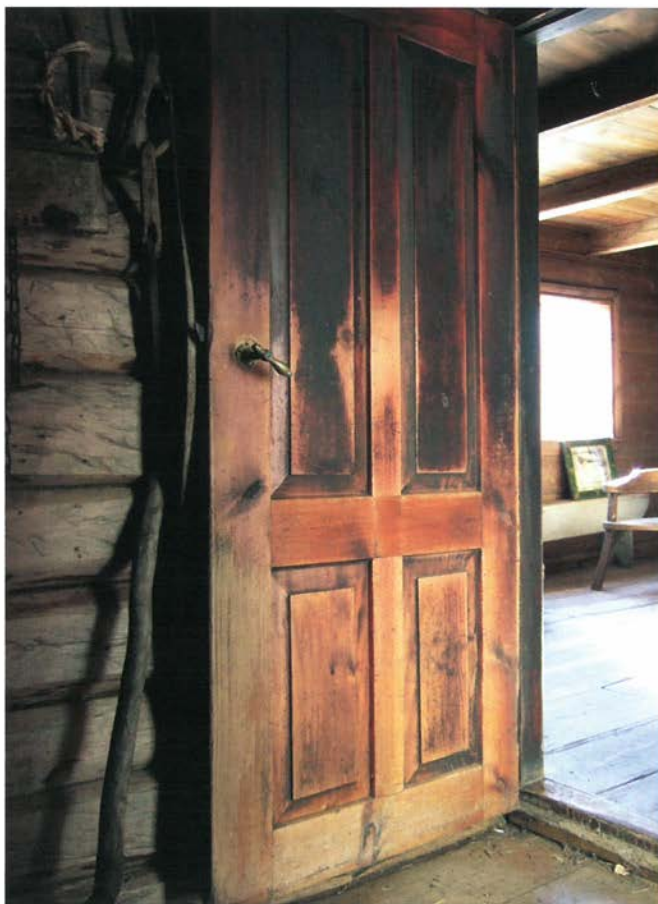
Den såkalla Nystova kjøpte Hallvard Røynevarden på auksjon i Nedre Litlevik under Bakka i Kvilldal i 1893. Ho vart tatt ned, frakta og bore opp til Røynevarden, og sett opp her.

Stovehuset er på 7,3x4,5 meter. Stova er lafta med sinklaft opp til og med stovelemen. Frå stova er det dør ut til eit kammer. Også kammerset er lafta med sinklaft. Det går og ei dør til gangen med trapp vidare opp til lemmen. Gangen og lemmen er sett opp i reisverk, der toppsvillen frå stovelemmen er forlenga som stavleggje over reisverkdelen av bygget. Reisverket er kledd med enkel bordkledning. Frå lemmen er det dør inn til stovelemmen.

I stova er det grue i hjørnet mot kammerset. Grua har bøygde frontbord av lauvtre, og så er det mura inn ei omnsplater inni grua. Det er og ein vedomn. Denne har omnsrøyr som går inn i øvre kanten av grua. Golvet i stova og gangen har vore måla, og dørene i stova og himlinga er beisa i ein brunfarge. Ved døra, mot gangen finn me mjølkehylla. Spor på veggen tyder på at ho har vore her «alltid». Ola Sandvik, frå Haugane under Vetthus, var dreng på Røynevarden i tre månadar i 1936, og budde då på stovelemmen. Han hugsar Randi og Hallvard sov i stova i to senger som sto etter kvarandre langs eine stoveveggen. Elles hugsar han mjølkehylla og

Nystova i 2006.

Frå gongen og inn i stova.

stovebordet. Men her var ikkje noe anna i denne stova enn der var i liknande stover han var innom. Randi var ikkje god i den tida, så det var Hallvard som sto for kokinga på omnen i stova. Johan Veka var ein del på besøk hjå Randi og Hallvard. Han fortel i eit intervju i 1981 at det ikkje var gardiner eller blomar i stova. Peder Heksestad har ei lang liste over inventar i Nystova. Diverre nemnar han ikkje stova. Det kan vera at der ikkje var særleg å nemna. Det er ikkje urimeleg om Hallvard og Randi tok hovudmøblane, og det dei elles trong, med seg då

Nystova har grue og omn. Grua er mura med stein og leirmørtel, og pussa med leire.

På stovelemmen er det tre faste senger.

dei flytta til Nes, og at det difor ikkje står noe i notata til Heskestad. Så har lukka vore med oss seinare. Ola Bratland kjøpte uttrekseng på auksjon etter Hallvard Røynevarden i 1951. Senga vart plassert på Myrane i Bratlandsdalen, men vart i 1983 gitt i gåve til Ryfylkemuseet av Tjerand Bratland. Såleis er senga komen på plass der ho høyrer heime. Bordet som no står i stova kjem frå husmannsplasset Valskårli. Då familien Djuvik dreiv med slått å Røynevarden hadde dei med seg det dei trong for å laga seg mat og ligga over der. Noe av det som står her i dag står att etter dei, mellom anna ein grøn-måla stol.

I kammerset er det ei veggfast hylle ved døra og ei kornbinge. Elles nemnar Peder Heskestad at her var ei stor og ei lita brødkorg, ambar, treause, holkar, øskjer, tvorer, stutturv og sjålykt. I gongen var der knaggerekke og ein del verktøy. Når ein kjem opp på lemnen, er det og ei hylle. Elles skriv Peder Heskestad om ein heil del husbunad som var oppbevart på lemnen. Mykje av det er knyta til bruken av ull, karda, spinna og veva, samt ein del oppbevaringsskrin og øskjer. På stovelemmen er det tre fastbygde senger. Her er det ei lita luke i golvet ved pipa som dei hadde for å sleppa varmen opp på lemnen.

Huset har sperretak, med liggande tro, never og torv. I 1981 vart huset kledd med liggande, kanta kledning, beisa i ein grå farge. Denne beisen går att på alle bygningane. Det er heilt sikkert at bygningane på Røynevarden ikkje har vore overflatebehandla frå gammalt, men har gråna naturleg med vær og vind.

Under vår synfaring i 2002, såg me at det sto dårleg til også med Nystova. Der var tydelege lekkasjar ved pipa, men også frå taket ved vestre gavlen. Ved nærare ettersyn såg me at begge raftastokkane var vridde ut og til dels prega av rote. Heile novrekka over lemen, som bind saman sørveggen og den lafta austveggen, var roten og var glidd frå einannen. Dette gjorde at heile sørveggen vart pressa ut og holrommet mellom tømmeret og kledninga vart fylt opp av leirpuss og småstein frå pipa. Alle sperrepara var rotne av i endane og var laska på med bordbiter. Dette ser me på bilete som vart tatt i 1981, då ein hadde tokedugnad. Då var taket under demontering, og me ser at sperreendane alt då var laska på. Resultatet vart for stutte sperr. Når så raftastokken glei ut, glei også sperra frå kvarandre i toppen. Dette har dei nok sett i 1981, for det var sett på ein klamp oppe ved mønet. Me ser og at det er store råteskader rundt pipa alt den gongen. Ved ein tilstandsregistrering for Rogaland Folkemuseum i 1973, skriv Oddveig

Foldøy, «Ein del råte i tak ved grue. Elles relativt bra.» Det kan sjå ut som ein ved ulike vedlikehaldsoppgåver på Nystova har sett roteskadane, kledd dei inn og gløymt dei. For Nystova heldt dette på å gå gale.

For å koma til botn i skadane, valde me å ta av heile taket med torv, grunnmursplast, never, tro og sperr. Vidare vart tømra tatt ned til lemnen. Det var også roteskader i reisverket. Skada delar vart erstatta av nye, og delar av stokkar vart spunsasaman med nytt virke. Alle sperra vart òksa nye, og det vart lagt på nytt tro. Me vart noe mistenksomme då me flytta senga ut av stova. Bak denne var det sett på eit bord, og under bordet var det roteskadd tømmer. Golvet vart tatt opp i denne delen av stova, og me fann at også bjelkehovuda måtte skiftast om lag 50 cm innpå stokken. Stova vart jekka opp, og det vart felt inn tre nye stokkar på langveggen, og delar av tre stokkar mot vest. Under denne prosessen fann me og at golvet i stova og gangen har vore måla i ein brunoker farge. Det måtte vidare skiftast ut noen golvbord i stova. Dette går bra etter som heile golvet skal målast. Verre er det at golvet på lemnen er tynnslite. Eit heilt nytt golv her vil få konsekvensar for den beisa himlinga i stova, då det vil bli vanskeleg å få same farge og patina att ved ny beising. Me vel difor å leggja eit laust «slitegolv» oppå eksisterande golv på lemen.

På lemnen, i hjørnet ved pipa, ser me korleis novrekka er skada, og korleis veggen vert pressa ut.

Sperra er glidd frå einannen i samanføringa. Ved vedlikehaldet i 1981, vart det sett på ein klamp for å halda sperra saman.

Biletet frå 1981 er tatt før dei fjerna taktekinga på nordsida. Her ser me at skadane rundt pipa er der alt då. Også sperra er laska på, men klampen i samanføringa er ikkje kome på.

Lemmen etter restaureringa i 2008. Her er skifta stokkar enkelte stader ned til golvet. Novrekka bak pipa er ny. Det same er sperr og tro.

I nord-vestre hjørne er det no skifta tre stokkar i kvar vegg.

Ser me på fotografiet frå 1946 på side 35 ser me at kledinga på nordveggen til høgre for døra ikkje er kledd, og spikarslaga syner. Det er berre nytta 4 spikerslag her. Ettersom biletet er teke før museet overtok, og sannsynleg lenge etter siste «reparasjonsrunde», er det grunn til å tru at plasseringa er gamal. Studerar ein vestveggen ser ein at kledningen ikkje er skøyta på same spikarslag, men på to stader. Skøytane veks-lar annankvar gong på dei to spikarslaga. Dette vitnar om bordlengder på oppimot 3,1 meter. Heile stovehuset vart kledd på nytt med $\frac{3}{4}$ " rettskoren liggande kledning med retta ut. Førebiletet var kledningen på det gamle biletet.

Det vart kalla inn til tokedugnad 13. juni. Det vart ikkje store flokken, men me hadde god nytte og hjelp av Ragnar Djuvik, Ola og Birger Sandvik. Alle desse har vore med på delar av slikt arbeid før, og er godt kjent med tradisjonen. I tillegg til desse, var våre egne frå museet med. Taket vart lagt på same måten som på sauhuset. Men på Nystova hadde me ei utfordring med å få

Jostein Tveit legg steinsett kistegrøft frå kjellaren og eit godt stykke ned bakken.

Taket blir tekka med never og torv. Her vert det lagt godt med never under torvhaldtreet. Me ser Birger Sandvik i arbeid, saman med museumshandverkarane.

Torv og gavl steinar vert lagt etter kvart som ein stig men nevra. Her er det Ragnar Djuvik som er i sving.

Ferdig tak på Nystova. Frå v. Bernd Elmies, Kjell Johnsen, Birger Sandvik, Ola Sandvik, Sven Hoftun og Ragnar Djuvik.

det tett og godt rundt pipa. Muraren hadde lagt godt med bly rundt, som gjekk godt opp under utkragingene. I tillegg la me never og torv godt rundt pipa. Det heile vart gjort på ein fredag.

Under arbeidet med Nystova, oppdaga me at kjellaren sto full av vatn. Det var eit år og ein vinter med store nedbørsmengder, og det var mykje vatn i tunet. Slik kan det ikkje ha vore i Randi og Hallvard si tid. Me oppdag at det har vore ein steinlagt kistegrøft frå kjellaren og ned bakken som no var tett. Denne har me grove fram og rekonstruert. Vidare har terrenget vekse opp mot alle husa. Me har no skava av terrenget og sytt for å leia vatnet vekk frå tunet. Så får me håpe at det også hjelper for sjølve bygningane.

Då Nystova var ferdig oppsett i 1893 levde fortsatt Hallvard og Dordi. Barna var blitt godt vaksne, men endå budde Ingeborg, Jakob, Hallvard og Randi heime. Jakob var vegarbeidar, og busette seg seinare på Sand, medan Ingeborg budde her til ho døydde i 1926, og Randi og Hallvard til dei flytta til Nes i 1946. No som Nystova står ferdig restaurert tenker me at det skal vera muleg å bruka stova slik folka på Røynevarden gjorde det. Det skal vera muleg å ha ei lita vedkubbe midt i grua og koka seg kaffi på svartkjelen, og det skal vera muleg å leggja i omnen og halda varme i stova og koka seg mat. Senga i stova skal vera oppreidd og det skal vera muleg muleg å ligga i halmen på stovelemen.

Nystova ferdig restaurert.

MURAR FRÅ SETESDALEN

For å få eit mest muleg autentisk bilete av korleis det var å leva på Røynevarden, var det eit ønskje å få eldstadane i Nystova i ein slik stand at me kunne bruka omnen og grua til å varma opp huset til leveleg temperatur, og koka seg mat og kaffi utan fare for å ta skade på huset.

Den gamle grua og pipa var mura med naturstein, med leire som bindemiddel og puss innvendig og utvendig. Under tidlegare vedlikehaldsarbeid vart pipa tatt ned til overkant tak, og mura oppatt med sement. Pipa var elles rast ut, og leire og småstein låg og pressa ut vegg. Det var elles rester etter puss som tyda på at grua hadde vore pussa både inni og utanpå grua.

Det har ikkje lukkast oss å koma i kontakt med lokale handverkarar som har mura med leire eller som i det heile har hatt noe kunnskap om dette. Det er såleis eit tradisjonsfag som er borte i Suldal. Me søkte difor råd hjå murar Eystein Greibrokk frå Bykle, og fekk han med oss i lag med brannsjefen i Suldal

Brannsjefen i Suldal på synfaring saman med murar Eystein Greibrokk for å finna løysing på eldstadproblematikken i Nystova.

Kjell Johnsen pussar pipa innvendig frå lemmen og ned, og frå lemmen og opp etter kvart som pipa vert mura opp att.

Under:
Pipa over tak vart mura med gode utkrager. Det vart lagt godt med bly i overgangen tak/pipe.

Sven Hoftun fekk nyttig og god erfaring i pussing med leire.

for å vurdere tilstand og tiltak for å få til ein akseptabel løysing. Det vart eit positivt møte, med gjensidig respekt og forståing.

Eystein Greibrokk vart engasjert til å hjelpe oss med leir-arbeidet. Det er eit arbeidsfelt me ikkje har noe kunnskap om sjølv. Me ville difor nytta høve til å dokumentera og lære oss kunsten ved å arbeida i lag med Eystein.

Leira som var brukt frå gamalt, var heilt sikkert lokal leire, om ikkje frå Røynevarden så i alle fall rundt vatnet. Det var elles ikkje noe som tyda på noen kalka overflater på eldstaden i Nystova. Kalk var noe ein måtte kjøpa, og har nok ikkje vore prioritert. Det viste seg å vera vanskeleg å finna noen som hadde kunnskap om leirforekomstar rundt vatnet. Det skal vera noen stader i Kvilldal, men dei ligg ikkje framme i dagen. Vidare skal det vera noe i vatnet ved Våge. Etter at me var ferdige med arbeidet, vart det oppdaga leire i Djuvik. Men då hadde me alt gitt opp, og vore på Berge i Sandsbygda og henta oss leire. Det var marin leire, medan leira ved og i Suldalsvatnet er moreneleire. Me henta litt grov sand på Hauge i Sandsbygda, og noe fin sand, nærmast som silt, i Veka. Leira vart elta med vatn til passe konsistens. Til dette bruka me ein drill. Så blei leira blanda med sand og silt i blandemaskin. Det var greitt å stå med dette arbeidet på parkeringsplassen ved Røynevarden, men temmeleg tungt å bera opp til husa.

Pipa vart plukka ned til stovelemen, og mura oppatt med same steinen, pluss noe til. Ho vart mura med noe helling utover. Det er viktig for å hindra vatninnsig. Det vil sei at me måtte på jakt etter ny helle til å ha på taket, då den gamle vart for liten. Hella fann me i graset framfor Guggedalsloftet på Kolbeinstveit. Pipa vart mura noe høgare enn før for å tilfredstilla brannkrava. Heile pipa vart pussa innvendig med leire. Utvendig vart ho pussa opp til tak, medan ho ikkje vart pussa over tak. Resultatet vart ei pipe som ser noe annleis ut enn den gamle, men som tilfredstillar dei branntekniske krava, og held ein handverksmessig god standard.

Inne i stova vart dekkbordet på grua tatt vekk, og grua vart reinska for alt laust. Gamal leire vert som ny når ho vert godt nok fukta. Medan ho endå var våt, vart grua pussa både innvendig og utvendig. Når leirpussen er tett og passe tjukk, er ho brannhemmande. Mellom pipe og trevegg på lemnen vart det likevel sett inn brannhemmande plater, Primerock, før det vart tetta og mura att ut mot rommet. I grua vart dei gamle omn-

Ferdig pipe med utkrager og god tetting med bly, never og torv.

Eystein Greibrokk prøver trekken i grua.

splatene mura inn att, og dekkbordet vart dampa på nytt, vridd på plass og sett på gruefronten.

Under omnen er der lagt sinkplate, og på veggen er det sett opp brannhemmande plate. Omnen er pussa, og inni omnskammeret er lagt ein brannhemmande masse, Plastisk eldfast stein. Dette gir oss eit tett eldkammer som gjer det trygt å bruka omnen.

Eystein Greibrokk minna oss om at ein ikkje skal bruka grua som ein moderne peis, med bål fyring inn mot veggen. Når grua var i naturleg bruk, småfyrte ein noe ut i frå veggen slik at varmen kom under kjelen som hang i skjæringa. Då slepp ein å få sterk varme inn mot veggen.

Leirmura piper og eldstader krev vedlikehald. Ein må passa på så det ikkje kjem til fuktigheit, då det vil løysa opp leira. Sprekkar og skadar må pussast med ny leire. Arbeidet med grua har gitt museet ny kunnskap som er heilt nødvendig dersom me skal vera i stand til å ta vare på pipa og grua på Røynevarden, og på alle dei gamle eldstadene me har på dei andre anlegga våre. Medan me hadde ekspertisen på plass, fekk me og pussa og kalka grua og pipa på Kolbeinstveit. Det neste me tar fatt på er grua i eldhuset på Viga. Dette opnar for ny bruk og nye mulegheiter i formidlinga av fortida.

Geithuset i 2006.

GEITHUSET

Geithuset er 3x3,5 meter stort, og er lafta med kinningslaft. Det har steinheller i golvet og sperretak tekka med liggande tro, never, grunnmursplast og torv. På bilete frå 1946 kan det sjå ut som at baksida av geithuset og veggen mot berget ikkje var borkledd. Fargen på tømmeret kan bekrefte dette. Så skriv også Peder Heskestad i notatet sitt frå 1946 at to av veggane var kledde. Framsida ser me hadde liggande kledning i gavlen, og ståande over og underliggande kledning nedanfor.

Geithuset slik det såg ut i 1946. Legg merke til bordkledningen og døra. Foto: Riksantikvaren.

Soppskadar i sør-austre hjørne.

Det vart lagt nytt tro, never og torv også på geithuset.

Botnstokken på dørsida var borte. Her vert det lagt inn ny.

Det ferdig restaurerte geithuset

Geithuset vart reparert i 1973. Då vart tre av veggane bordkledd. Samanlikna med sauhuset, var geithuset i mykje betre forfatning no. Her var noen skader etter lekkasjar i frå taket i sør-austre hjørnet. Dei skadde stokkane vart tatt vekk, og det vart spunsu i nye. Botnsvillen på framsida måtte skiftast, og noen stokkar i raustet. Me fann spor som viste at døra hadde vore hengsla innover. Døra har no fått nye handsmidde hengs-

*Gamlastova i 1946. Me ser at huset alt då var i forfall.
Foto: Riksantikvaren*

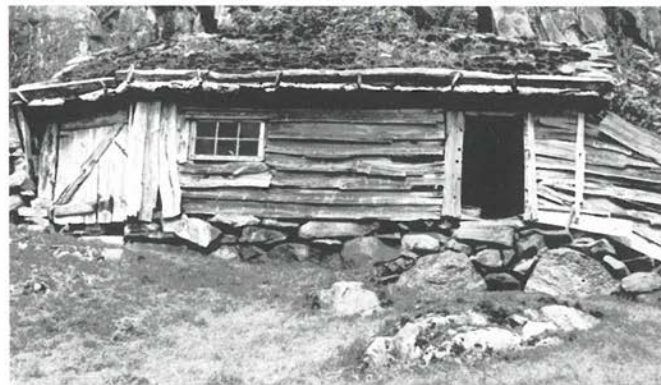
lar, og slår no inn i huset. Det vart skifta eit sperrepar, og huset fekk nytt tro, torvhaldkroker, torvhaldtre, never og torv. Kledningen i brystet er gjort likt det me kan sjå av biletet frå 1946. Me har også kledd drevsidene med liggande kledning. Dette for å beskytta tømra.

I geithuset skriv Peder Heksestad at det var 8 band for geiter, pluss eitt eller to band utan feste, eit tretog og ei knagge- rekke. Slik huset er restaurert no, kan geitene berre koma.

GAMLESTOVA

I skrivande stund er det Gamlastova som er i fokus hjå bygningsavdelinga. Stova vart sett opp på plassen Svones truleg i 1820 av Randi Gabrielsdotter og Jakob Gabrielson. Då dei flytta til Røynevarden i 1834 flytta dei stova med seg. Stova tente som stovehus fram til 1893, då Nystova vart sett opp. Etter dette har nok Gamlastova vore oppbevaringsstad for ymse saker. Ola Sandvik i Sauda fortel frå då han var dreng på Røynevarden sommaren 1936 at han såg han Halvard var borti Gamlastova og kom att med eit kvart. Bileta frå 1946 viser eit temmeleg medtatt stovehus som ikkje har vore vedlikehalde på ein stund.

Stova er ei lafta kasse, lafta med kinningslaft. Dei to øvste omfara i stova må vera lagt på ved oppattsetting på Røynevarden, slik at stova vart høgare. Langveggane er bunde saman av ein bete. Inntil stova er det sett på eit lafta kammers, også med kinningsnover. Oppå kammerset er det lagt tak. Dette

*Gamlastova i 1946. Her ser me at det er ei forlenging av huset mot vest. Det er dette Peder Heksestad omtalar som «rapaskuten».
Foto: Riksantikvaren.*

Gamlastova i 1996. Her ser me at rapaskuten er vekke. Det var han også då Gunnar Wareberg var på Røynevarden på 1960-talet. Så skuten vart borte ganske raskt etter museumsovertakinga

gir ein ekstra oppbevaringsplass, og kammerset får himling. Då me tok vekk bordkledningen, fann me at det hadde vore glas i dette kammerset. Ved kammerset er det ein gang i reisverk, og i tilknytning til den er det sett på ein skut, også i reisverk. Ved vedlikehaldet i 1981 vart denne jekka opp og reparert. Materiala i denne og måten han er sett saman kan tyda på at heile kon-

Interiør frå Gamlastova.

struksjonen vart skifta ut då. Korleis han har vore opphavleg er ikkje dokumentert. Det er lagt på eit omfar stokkar under stavleggja heile vegen rundt. Saman med botnsvillen, er det dette som bind stova, kammerset og gangen i saman. Tvers over stova er det lagt inn ein bete for å halda langveggane saman, og i stavleggja er det øksa hakk for sperra. Det er brukt rundtømmer som er øksa rette og skava jamt. På foto frå 1946 er huset forlenga mot berget mot vest med ein skut. Denne kallar Peder Heskestad for «rapaskuten». Denne vart nok borte ved første omgang med vedlikehald då me ikkje ser han på seinare bilete. Stovehuset har sperretak med liggande tro av ymse gjenbruksmaterialar, og i mønet er rama for ljoren.

Dørene til gangen og kammerset er okjedører. Dei er like sandskura og fine som golvet og veggane, opptil dei to siste omfara. Her i frå er dei sota, veggane, beten, ljoren og troet. Men nevra er like kvit og fin. Dette kan tyda på at nevra er lagt ved eit seinare vedlikehald.

Me har undra oss på at der ikkje er spor av sot i eldstaden som er lagt opp i kroken mot kova, men skjønar etter kvart at den må ha vore ute av bruk ein periode. På foto frå 1946 ser me tydeleg at det er eit piperøyr som stikk opp av taket på denne staden. I 1948 skriv Peder Heskestad at grua i Gamlastova vart restaurert. Ein annan stad skriv han at Hallvard Røynevarden la opp steinane i eldstaden etter korleis han

Der er mykje skader i Gamlastova, mellom anna bak bordet i sør-vestre hjørne.

og ei lita bokhylle. Og så skriv han at det er peis. Samanlikna med detaljeringa i lista over inventaret i dei andre husa, kan det sjå ut som han har fått det litt travelt når han kom så langt som til Gamlastova, for her er meir inventar enn det som står på lista, og det skal ikkje vera flytta til noe i Gamlestova.

Dei siste åra har me hatt lekkasjar i huset. Ved registrering av skader såg me at her var det mykje gale. Endå verre vart det då me skulle ta fatt på avdekkinga. Det avslørte gamle råteskader og utgliding av stokkar som må stamma frå tida då huset endå var i bruk som røykstove. Sidan har skadane vore dekkja til av ny kledning, medan skadane har fått utvikla seg vidare. Me har prøvd om det var muleg å jekka opp og lirka inn under, men jekken forsvinn inn i stokken. Resultatet er at me no må plukka ned stova bit for bit, og skifta ut heile stokkar og delar av stokkar. Verst er det i novhovuda. Det må og skiftast sperr og tro. Problemet med utskifting av desse delane er at me mister spora etter sot som fortel om bruken av stova, og heile stova vil sjå for ny-, eller "lappete" ut. Men ønskjer me å sikra stova, har me kanhende ikkje noe val. Målet må vera at me ikkje skiftar meir enn høgst nødvendig og at det som må ut vert erstatta av tilsvarande.

Me ønskjer å setta Gamlastova i ein slik stand at me kan fornemme korleis Randi og Halvard voks opp, med mor, far og 6 ungar på det meste, før dei tok i bruk Nystova i 1893. Då skulle me og hatt opp att skuten mot vest, men me har lite dokumen-

huga det hadde sett ut. Truleg har dei koka på vedovn dei siste åra stova var i bruk. Innreiinga i stova elles er slik tradisjonen seier, med mjølkehylle på veggen ved gangdøra, benk under glasaset og klaffebord attmed den. Bordet er hengsla i endeveggen. Langs andre veggen er det seng. I følge ei liste som Peder Heksestad skreiv ned ved museums-overtakinga, skal det ha vore ein krakk, skammel og eit klaffebord, ei hylle

Som forsterking av staben til vurdering av tilstand og tiltak hadde me med oss handverkar, Magnus Wammen, frå Norsk Folkemuseum. Resultatet var at heile den lafta stova må ned for å få skifta ut dei nødvendige stokkane. Det blir ein vinter til under presenning.

tasjon på korleis ho har vore sett opp, og vel difor å la det vera med å fortelja om han. Kva me gjer me eldstaden er noe usikkert. Ljoren og kassa rundt den, blir som han har vore. Eldstaden har nok ikkje vore slik han er i dag. Truleg har her vore ein omn dei siste åra stova var i bruk. Men her veit me ingenting. Kan hende det sikraste er å la han stå slik Hallvard Røynevarden rekonstruerte han.

I vår jakt på kjelder og spor etter korleis bygningane eigentleg såg ut og vart brukt i tida før dei vart museum, medan det endå var familieliv på plassen, har me hatt stor glede av dei første bileta som vart tatt og dei få nedteikningane som vart gjort av Peder Heksestad. Me ser likevel kor viktig det er med dokumentasjon av bygningane for ein rører på noe som helst, og at alt som vert gjort med bygningen vert dokumentert for ettertida slik at det går klart fram kva som vert gjort til ein kvar tid. I arbeidet på Røynevarden denne gongen har me tatt i bruk den nye handboka i dokumentasjon. I eit tilpassa skjema vert det ført logg for kvar dag over tilstand på skader, vurdering av tiltak, og så ferdig resultat på nytt ark. Nedanfor ser me eit eksempel på korleis skadane i Gamlastova vert dokumentert.

Dokumentasjon av prosessen ☐ Dagrapport ☒		
Vedlikehold ☒	Endring ☐ Flytting ☐ Riving ☐	
Objekt: Raykstova Raynevarden	GAB nr.:	
	Ged.nr.:	
	Byg.nr.:	
Bygningsselement: Sperrer	Kommune: Suldal	
 Sperrene er merket frå vest med N for nord og S for sør. Altså: sperrepar 2, el. Sperr 4S. Sperr 1N. Sperrene i gavlane har store roteskader og det er naudsynt å byte ut desse. Sperr 4N. Biletet syner også slindrehovudet og nåmtro. Store roteskader i utstikket. Prøver å unngå utskifting ved hjelp av sponning pga. sot innvendig. Sperr 5S. Biletet syner lasking av utstikk og oppføring på tjukna av sperra.		
Oppdrag Ryfylkeasent	Målestokk:	Dato: 23.09.08
Foto og/eller andre referanser	Navn: Håkan	
	Rag.No:	

Handbok i dokumentasjon av bygningar: Kapittel 4
Dokumentasjon i samband vedlikehold, flytting, endring eller riving

ELDHUSET

Eldhuset er mura som tørrmur med bordkledning i gavlane. Det er om lag 3x3 meter golvflate, 1,5 meter under upsa og 2,5 meter til mønet. På steinmurane ligg stavleggja med hakk for sperrepara. Det er steinheller på golvet. Peder Heskestad skriv at det var «åre i eine hyrna med røykhol i gavlen mot fjellet». Det er ikkje rester etter dette i dag, og me har inga kjelder på korleis han har vore. Me vel difor ikkje å gjera forsøk på noen rekonstruksjon.

Eldhuset i 1946. Legg merke til at bordkledninga er ukanta. Foto: Riksantikvaren.

Eldhuset i 2003. Utvendig er der ikkje store forskjellen, anna enn bordkledninga.

Stavleggjane, sperra og taket vart skifta under vedlikehalds-
arbeidet som vart gjort i 1982. Ved denne restaureringa vil me
tekka taket på nytt, saman med torvhaldkrokar og torvhaldtre.
Peder Heskestad har notert seg at det var bakstebord i eldhu-
set, ein skammel og to krakkar. Det var skjerding i tre og skjer-
ding i jern, 5 fløyer, ein kornrørar, vaffeljern med lange hand-
tak av jern, ein oval stamp av tre, ein trekolle og ein strippe.
Diverre er dette borte no, men lista gir oss ein peikepinn på
korleis eldhuset har vore brukt.

LØA

Løa er ein samanbygd driftsbygning, med eit lafta fjøs i enden
mot sør, der me finn inskripsjonen 1877. I enden mot nord har
det vore eit større lafta fjøs med ein skut i reisverk i enden.
Mellom desse lafta fjøskassene, er løa. Denne er sett opp med
eit stavpar, reis, og så er toppsvillene frå laftekassene forlenga
som stavleggjer som er felt ned i slindra i reiset. Heile byg-
ningen har sperretak med liggande tro, never og torv.

Fotografiet frå 1946 viser at det og er hengt på ein do på
langveggen, nedanfor løa. Det same bilete viser og ein temme-

Løa tatt i 2006. Dei to oversiktsbileta frå Riksantikvaren, som er vist tidlegare i artikkelen, viser korleis løa ein gong så ut, med fjøs og vedaskut mot
nord, og med do på nedsida. I dag er det berre murane att av fjøset.

leg forfallen løebygning. Truleg vart heile fjøset i nord, skuten og doen tatt ned og rydda vekk ein gong etter at museet overtok. Veggan mot løa står att for at stavleggja skal ha feste. Det vil sei at ein har kapp den tømra veggan like inn til novhovuda. Det er heldigvis såpass att av veggan at me ser at det er brukt kinningslaft, og det er muleg å sjå korleis stokken har vore. Så er heile løa kledd med ståande over- og underliggande kledning. Men dei gamle bileta viser at fjøset hadde ståande kledning mot vest, medan resten av løa ser ut til å ha hatt liggande kledning. Takttekinga vart skifta i 1973. Det vart då lagt grunnmursplast under torva. Vinden tar skikkeleg tak på Røynevarden, så taket vart tjora på med stålwire og bolta fast i berget.

Stavleggjene er no tydeleg svekka. Brukarane såg dette, og var oppe ein gong på 1980-talet og la inn ein sekundær stavleggje, mønsås og støtta oppunder. Også sperra har fått ein svai, og bør skiftast. Me er noe i tvil om kva me vil gjera med løe bygningen. Tanken var å sikra ho med nødvendig utskifting av stavleggjer, sperr og tro. Etter kvart sit me med ein del kunnskap om korleis løa har sett ut. Her er ein del kjente faktorar for å gjenskapa løa, skuten og doen. Med restane av fjøsmurane, gamle foto, restane etter fjøsveggen og den kunnskapen som me etter kvart har bygd opp på tradisjonelle handverksfag, vil det vera muleg å laga ein rekonstruksjon av bygningen. Men korleis fjøset har vore innreia veit me ingenting om. For å få eit mest muleg riktig bilete av forholda på plassen, hadde det vore kjekt og fått rekonstruert så mykje me veit. Dette måtte sjåast i ein samanheng der me kunne lagt opp til formidling av laftekunsten. Dette ligg ikkje inne i vårt noverande budsjett og planar for dei første åra. Me må i første omgang nøya oss med å få sikra det som står, kle løa på same måte som ho var i 1946, og tekka taket med never og torv.

EIT AUTENTISK HUSMANNSPlass

Det meste av strevet med bygningane på museet går ut på å ta vare på dei på ein slik måte at dei speglar det opphavlege, det ekte og det autentiske. Slik at folk som besøker husa i størst muleg grad kan oppleve korleis det var, korleis dei levde i og mellom husa, dei som levde liva sine her. Men det er ei vanskeleg oppgåve.

Hus må vedlikehaldast. Det betyr at delar av husa må skiftast ut. Prinsippet er at det som blir skifta ut skal erstattast av delar som er kopi av det blir tatt bort. Skal ein få det til må

ein ha eit skarpt blikk for det som må skiftast, ein må forstå det, og ein må vita korleis ein skal lage ein kopi. Ein må altså ha god kunnskap, ein må ha dei rette materialane og ein må ha den rette reiskapen. Sjølv om museet har hatt god vilje til å ta vare på husa på Røynevarden på best muleg måte, og brukt dei folka som ein til ei kvar tid trudde ville vera best eigna til oppgåva, har ikkje museet hatt tilstrekkeleg kompetanse eller tilstrekkelege ressursar til å drive dette arbeidet på ein slik ideell måte.

Gjennom dei arbeida som blir utført på Røynevarden nå tar vi i bruk alle dei kjeldene som er tilgjengelege, og all den kompetansen som er opparbeidd gjennom det siste 10-året og vel så det for å komma så nær originalen som råd er. Vi meiner at husa på Røynevarden nå står fram som truverdige dokument frå den tida dei var i bruk som hus for folk og fe, og at dei kan framstå som realistiske rammer kring det livet som har vore levd på plassen. Men vi manglar sjølv sagt folka og dyra, og luktene og lydane, og det stiller store krav til oss sjølv om vi skal kunne leva oss inn i eit liv som bli levd for meir enn 60 år sidan.

Vi møter Røynevarden med heilt andre førestillingar enn dei hadde dei som ein gong levde der, og tolkar det vi ser gjennom tjukke filtre frå eit moderne og velstående liv. Slikt har fått noen til å stille spørsmål ved om det i det heile er muleg å formidle historia gjennom gamle hus og gjenstandar. Vi trur det er noen lag med kunnskap og opplevingar som det er muleg å formidle, og vi trur at det tredimensjonale mediet som den historiske bygningen og inventaret utgjir gir dess større utvegjar til

å lukkast med kommunikasjonen enn eit todimensjonalt bilde eller ei tekst.

Utan plass som Røynevarden ville utvegen til å forstå den sosiale tilpassinga som husmannsvesenet utgjer vera enda mindre. Vi trur dei fleste greier å sjå forbi den idyllen som Røynevarden kan vera ein solblank sommardag, og forstå at det var eit anna liv dei levde, den gongen, enn det vi reiser tilbake til. Og så kan ein i det minste gle seg over godt handverk, og eit skikkeleg lagt torvtak.

Grete Holmboe (59) er utdanna interiørarkitekt frå Kunsthandverksskolen i Bergen. Ho har lang praksis frå privat arkitektkontor, der ho m.a. arbeidde med rehabilitering av kyrkjer. Holmboe har vore tilsett ved Ryfylkemuseet frå 1995, først som prosjektmedarbeidar i 50% stilling

NOTAR

- ¹ Rogaland Folkemuseum blei etablert i 1936 med sete i Stavanger. Etter omgjeringa til regionmuseum for Ryfylke frå 1981 skifta museet namn til Ryfylkemuseet. Sjå meir om dette i Folk i Ryfylke 2006.
- ² Halvor Vreim (1894–1966) var utdanna arkitekt og blei tilsett som amanuensis ved Norsk Folkemuseum 1920. Frå 1937 til 1964 arbeidde han for Riksantikvaren. Han har gitt ut bøker om norsk trearkitektur og om laftehus.
- ³ Sjå meir om dette i Folk i Ryfylke 2004.
- ⁴ Roy Høibo blei tilsett som konservator og museumsstyrar for Rogaland folke-museum frå 1981. Han hadde da vore styrar for Hallingdal folkemuseum eit år etter at han hadde avslutta utdanninga si i 1977 og vore tilsett i ein kombinert stilling som kultursekretær og redaktør for Suldalsposten i 1978 og -79.
- ⁵ Meir om dette i Folk i Ryfylke 2001.
- ⁶ Etableringa av nasjonale nettverk er ein del av den Museumsreforma som Kulturdepartementet sette i verk frå 2002. I dag er det 21 slik nettverk for ulike arbeidsoppgåver innfor musea. Ryfylkemuseet utfører dette arbeidet etter avtale med Statens senter for arkiv, bibliotek og museer (ABM-utvikling).

Bakken – plassen og folka

Av Trygve Brandal

Bakken var husmannsplass under garden Dalåker på Rennesøy. På Bakken budde det folk frå midt på 1700-talet til rundt 1920. Etter den tid vart huset brukt til sommarhus fram til først på 1960-talet. I denne artikkelen skal vi sjå på dei familiane som har budd på Bakken og korleis jordbruksproduksjonen på plassen var.

HUSLYDANE PÅ BAKKEN

1758-

Elling Olson f. 1717 på Sørbø, d. 1772.

G. 1756 m. Mari Jakobsdatter f. ca. 1720 på Bø(?), d. 1800.

Born:

1. Eli f. 1758, sjå nedanfor.

2. Marta f. 1760, d. 1832. G.m. Søren Sørensen Åse. Dei var husmannsfolk på Åse i Høyland.

3. Tore f. 1763, d. 1764.

Elling og Mari var det første ekteparet som budde på Bakken og dreiv plassen. Dei var begge rennesøybuar. Han kom frå Sørbø, ho truleg frå Bø. Dei gifte seg i 1756, og truleg busette dei seg på Bakken kort tid etter det. Som første brukarpar her var dei nyrydningsfolk. Dei måtte starta frå grunnen av med å få seg opp hus, både til folk og dyr, og å rydda jorda. Elling døydde i 1772, men Eli heldt fram med å bu på Bakken. To år etter gifte ho seg på nytt med Jon Olson.

1774-1796

Jon Olson f. ca. 1709, d. 1799.

G. 1774 m. enkja Mari Jakobsdatter ovanfor.

Vi veit ikkje kvar Jon Olson kom i frå. Mari og han hadde ikkje born. Dei dreiv husmannsplassen i vel 20 år, til Mari og første mannen Elling si dotter, Eli, gifte seg i 1796.

1796-1822

Elias Ommundson f. ca. 1763, d. 1833.

G. 1796 m. Eli Ellingsdatter f. 1758.

Born:

1. Lisbet f. 1796, d. 1827. Ho døydde i barselseng etter at ho hadde fødd sonen Bertel Andreas i 1827. Lisbet var ugift, og Ola Jakobson frå Haugvaldstad var far til barnet.

2. Maria f. 1802, g. 1825 med Peder Knutson. Dei budde på Dalåker då det eldste barnet, Elias, vart fødd i 1826. Seinare veit vi ikkje kvar dei vart av.

Då Eli gifte seg i 1796 med Elias Ommundson, tok dei over drifta av plassen. Mora Mari og stefaren Jon budde truleg saman med dei så lenge dei levde. Jon døydde i 1799, Mari året etter. Elias og Eli dreiv Bakken til kring 1822, då det kom eit nytt drivarpar.

1822-1849

Jakob Erikson f. 1801 på Sel, d. 1847.

G.1.1822 m. Elen Torgersdatter f. 1791 på Dalåker, d. 1834.

Born:

1. Erik f. 1822, g. 1848 m. Berta Malena Olsdatter frå Høye i Avaldsnes. Erik var skomakar, og dei budde både på Haugvaldstad og på Hodnefjell.

2. Elen Maria f. 1825, d. 1835.

3. Jakob f. 1829, utvandra til Amerika saman med stemora og stesøskena i 1849.

G. 2. 1835 m. Kristina Endresdatter f. 1802 på Hodnefjell.

Born:

1. Marta Maria f. 1836.

2. Elen Serina f. 1838.

3. Endre f. 1840.

4. Morten f. 1842.

5. Johanna f. 1844, tvilling, d. 11 dagar gammal.

6. Kristina f. 1844, tvilling, d. 13 dagar gammal.

7. Kristina f. 1846.

Elen Torgersdatter var dotter av Eli Ellingsdatter ovanfor. Eli fekk henne i 1791, fem år før ho gifte seg. Faren var ein Torger Jonson frå Hjelmeland. Mannen hennar, Jakob Erikson, kom

Bakken var husmannsplass under garden Dalåker på Rennesøy. Det budde folk på Bakken i 170 år – frå midt på 1900-talet til kring 1920. Det høyrde nokre mål jord til plassen. Denne låg både på nedre og øvre side av huset. På bildet ser vi potetkjellaren nede til venstre. Den gamle bygdavegen gjekk forbi like nedanfor den.

frå husmannsplassen Beite under Sel. Elen døydde i 1834, 43 år gammal. Enkemannen Jakob, som var ti år yngre, gifte seg opp att året etter med Kristina Endresdotter frå Hodnefjell. Dei fekk eit 12 år langt samliv. Jakob døydde i 1847, berre 46 år gammal. Etter det såg ikkje enka Kristina syn på å bu lenger på Bakken. Våren 1849 braut ho opp og la ut på den store reisa til Amerika saman med dei fire borna sine og stebarnet Jakob. Det var mange andre som reiste frå Rennesøy dette året.¹ Truleg var det folketomt på Bakken dei neste åra framover, til Knut Torson busette seg her midt på 1850-talet.

Den gamle slipesteinen står framleis utfor huset på Bakken. God reiskap til å kvessa ljaar med var viktig for ein god slått.

1853-

Knut Torson f. 1828 på Austbø, d. 1895.

G. 1867 m. Berta Karina Jørgensdotter f. 1847 på Dalåker, d. 1926.

Born:

1. Adolf f. 1868, utvandra til Amerika i 1884.
2. Jørgen Kornelius f. 1870, utvandra til Amerika i 1885.
3. Tomas Marselius f. 1872, utvandra til Amerika i 1889. Han budde i Morris, Illinois og døydde der i 1959.
4. Erik f. 1875, flytte til Stavanger.
5. Venke f. 1878, flytte til Stavanger, gift 1904 med fabrikkarbeidar Laurits Martinius Larsen.

Knut var frå husmannsplasset Ladberget på Austbø. Vi reknar med at han busette seg på Bakken i 1853, då han fekk feste-setel på plassen av gardbrukar Jørgen Erikson Dalåker.

Knut var då ein ungdom på 25 år og ugift. Han var matros og seilte i utanriksfart.

Vinteren 1865 var han heime, og ved folketeljinga den 31.12. 1865 er han oppført som buande her saman med mora Marta Pedersdotter. I folketeljinga sin terminologi heitte det at ho «bestyrer hans Huusholdning». Ho var då skild frå mannen Tore Knutson, som då vart teken hand om av fattigkassa og gjekk omkring på legd. Dei hadde opprinneleg budd på husmannsplasset Ladberget under Austbø. Kring 1848 flytte

Interiorbilde frå lødelen av det samanbygde huset på Bakken. Vi ser noko av trøskjelogvet i framgrunnen, og tusten heng på veggene til venstre. Bak veggene i midten var det hevdaskut og plass for sauene, og på lemme over vart det lagra hø.

Marta til husmannsplasset Laksevika under Austbø, men seinare, iallfall frå 1865, budde hos sonen Knut på Bakken. Knut og mora Marta hadde legdslemmen Marta Helgesdotter på 30 år buande hos seg i 1865. Kanskje hadde det vore slik heile tida sidan Knut kom til Bakken, at mora budde på Bakken saman med Knut, og at han var mykje borte som sjømann. Då fall vel mesteparten av gardsarbeidet og tilsynet med dyra på henne, slik det ofte var med kystens kvinner. At Knut var heime rundt nyttår i 1865 er det ikkje noko urimeleg i. Seglskutene låg helst stilt om vinteren, så då var dei fleste sjømenn heime.

To år etter, i 1867, gifte Knut seg med Berta Karina Jørgensdotter, ei av døtrene på bruksnummer 1 på Dalåker. Det var stor aldersskilnad mellom dei. Ho var 20, han var 39 år då dei gifte seg. Dei fekk fem born. Ved folketeljinga i 1875 var Knut ute til sjøs med «formodet Opholdssted England», og Berta Karina styrte heime med fire mindreårige born. Dei tre eldste sønene deira reiste til Amerika i ung alder. Dei var berre 15, 16 og 17 år gamle då dei emigrerte på 1880-talet. Dei to yngste borna busette seg i Stavanger som vaksne.

Knut hadde truleg status som husmann også etter at han gifte seg med Berta Karina, dotter til gardbrukaren på Dalåker, Jørgen Erikson Dalaker, som då vart svigerfar hans. Ved dåpane til alle borna deira mellom 1868 og 1878 er Knut og Berta Karina kalla «husmannsfolk paa Dalager». Men i følgje tradisjonen skal det ha blitt skrive ny kontrakt då Berta Karina og Knut gifte seg i 1867. Innhaldet i den er ikkje kjent, utover det at dei hadde burett på plassen så lenge dei levde.²

Knut døydde i 1895, og Berta Karina vart enke, 48 år gammal. Borna var då vaksne, den yngste, dottera Venke, var 17 år. Ved folketeljinga i 1900 budde ho heime saman med mora og har «Sypige» som yrkestittel. Smeden Ingemund Torbjørnson budde hos dei som «enslig losjerende». Det skulle tyda at han budde i same huset, men stelte seg sjølv med maten. Det står «Smed for egen regning» i yrkesrubrikken på han, men vi veit ikkje kvar han hadde smia si. Det kan neppe ha vore på Bakken.

Denne Ingemund Torbjørnson var frå Førland i Suldal og er faktisk ein «link» mellom Bakken og husmannsplasset Røynevardlio, som vi også skriv om i dette årsskriftet. I 1891 gifte han seg med Randi Olsdotter frå Røynevardlio. Dei budde på husmannsplasset Kvestadteigen i Nedre Suldal dei første åra etterpå. Men i 1900 bur dei kvar for seg. Ingemund har reist ut til Rennesøy og livnærer seg som smed der. Randi og dei to

sønene har flytta heim til hennar foreldre i Røynevardlio. Vi har ingen stadfesting på at det var separasjon eller skilsmisse som var årsak til at ektefellene budde kvar for seg, men det kan vera rimeleg å tenkja seg det.

Berta Karina si dotter Venke gifte seg i 1904 og flytte til Stavanger. Berta Karina levde til 1926, men ho budde ikkje på Bakken heile livet. Dei siste åra budde ho hos sonen Erik i byen. Men om somrane var ho mykje på Bakken.

Etter om lag 1920 har det såleis ikkje budd folk på Bakken. Etter kvart var det sonen til Erik, Knut Dalaker, som overtok Bakken og brukte han til feriestad. Jorda som hadde lege til Bakken vart ført tilbake til bruksnummer 1 på Dalåker, som Bakken var husmannsplass under. I 1964 overdrog Betzy Dalaker, enka etter Knut Dalaker, huset på Bakken til Rennesøy kommune. Huset stod på leigd grunn, og Rennesøy kommune betalte grunnleige til gardbrukaren på bruksnummer 1 på Dalåker. Rennesøy kommune stod som eigar av huset på Bakken fram til 2006, då plassen vart deponert til Ryfylke-museet.

GARDSDRIFTA PÅ BAKKEN

Bakken var eit av dei mindre plassa i Rennesøy, men ikkje av dei aller minste. Den jorda som låg til plassen, var ikkje meir enn 4–5 mål.³ Ved jordbruksteljinga i samband med folketeljinga i 1865 hadde Knut Torsen og mora Marta ei ku og fem sauer på Bakken. Dei hadde så mykje potetåker at dei sette to tønner poteter. Kornåker hadde dei ikkje mykje av, dei sådde berre ¼ tønne havre. Av ein slik utsæd kunne det gjerne bli avlingar på 12–15 tønner poteter og eit par tønner havre.

Vi har også tal frå ei tilsvarende jordbruksteljing i 1875. Då står det at dei hadde ei ku og åtte sauer. No hadde dei noko meir

Portrett av Vendel Dalåker (1824–1908), mor til Berta Karina på Bakken. Vendel var frå Høye i Avaldsnes. Bildet heng i stova på Bakken.

Ei gruppe slektningar framfor gardshuset på bruksnummer 1 på Dalåker kring 1897. Dette var barndomsheimen til Berta Karina på Bakken. Til venstre ser vi Klaus Dalåker, brukar på garden og bror til Berta Karina, med familien sin. Han har sønene Kristen, Kornelius og Jørgen framfor seg. Så kjem Elen Kristina, kona til Klaus, med sonen Kristian på fanget og dottera Venke til høgre for seg. I midten sit Berta Karina og mor hennar, Vendel, med barnebarnet Inger ved sida. Gruppa til høgre i bildet er Karen Nordbø, søster til Berta Karin, og hennar mann Per Nordbø. Deira dotter Jørgine står mellom foreldra og sonen Ole står til høgre for faren. Ungdommen til høgre er ukjend. Frå fotoarkivet i Rennesøy kommune, Statsarkivet i Stavanger.

kornåker, men dei hadde redusert på potetåkrane. Dei sådde ½ tonne havre og sette ¾ tonne poteter. Til samanlikning hadde dei på garden Dalåker, som foreldra til Berta Karina dreiv, 2 hestar, 4 kyr, 1 ungdyr, 32 sauer og ein gris. Dei hadde så mykje åkerjord at dei kunne så fem tønner korn og setja tre tønner poteter. Rundt rekna var gardsdrifta på hovudbruket på Dalåker fem gongar større i omfang enn det dei «putla» med på Bakken. Det var ei gardsdrift i det småe dei kunne driva på Bakken. Etter at Berta Karina vart enke i 1895, hadde ho ikkje ku sjølv lenger, men ho skal i fleire år ha lånt ei ku frå bruksnummer 2 på ettervinteren når kyrne begynte å bli avgjelde og ikkje hadde så stor mjølkeyting lenger.⁴

På Bakken hadde dei litt jord nedanom huset og hage med bærbuskar og plometre. Oppi bakkane, ovanom bilvegen, kan ein framleis sjå steingardane og teigane der dei slo gras og hadde beite for dyra. Det såg annleis ut her før vegen som går like inn til huset på øvre sida vart bygd under krigen. Den gamle vegen forbi gjekk på nedsida av huset.

HUSMANNSKONTRAKT PÅ BAKKEN I 1853

Knut Torson Austbø fekk festesetel på Bakken i 1853 av gardbrukar Jørgen Erikson Dalåker. Denne kontrakten vart tinglesten, og såleis finst det avskrift av han i sorenskrivaren si pantebok på Statsarkivet.⁵ Kontrakten vart underskriven på Dalåker den 21. november 1853, men ho vart ikkje tinglesen før ved sommartinget for Rennesøy tinglag halvtanna år seinare, den 14. juni 1855. Vilkåra var at Knut skulle svara ei årleg leige på tre spesidalar og arbeida 12 arbeidsdagar årleg for bonden på Dalåker. Det skulle i utgangspunktet vera fire dagars arbeid i vårvinna, fire dagar i slåttan og fire dagar i skurden. Men dersom bonden heller ville ha arbeid utført til andre tider, så skulle Knut vera forplikta til det. Husmannen hadde ansvar for å gjerda inn plassen, og han hadde vedlike-

haldet på ei grind på fjellet. Heiavegane over plassen, «som har været fra Alders Tid, skal forblive ubehindrede.» Festaren Knut Torson hadde betalt 50 spesidalar i innfestingssum for plassen. Så langt er det husmannen sine plikter og ytingar vi har sett på. Men han hadde også nokon rettar som festar. Han hadde fritt beite i Dalåker si utmark til dei dyra han kunne vinterfø på plassen, og han kunne ta fram så mykje ved som han trong sjølv i huset i ein utmarksteig «etter Udvisning». Elles skulle husmannen retta seg etter husmannslova av 24. september 1851, og generelt forplikta han seg til å «vedligeholde og dyrke Pladsen forsvarligt og intet deraf at lade frakomme.»

Som nemnt ovanfor skal det etter tradisjonen ha blitt skrive ein ny kontrakt då Knut og Berta Karina gifte seg i 1867. Men denne finst ikkje lenger, og vi kjenner ikkje innhaldet. Kanskje hadde dei ikkje så tydeleg husmannsstatus etter den tid. Men presten kalla dei likevel husmannsfolk kvar gong han førte opp namna deira i kyrkjeboka ved dåpane til borna mellom 1868 og 1878.

NOTAR

¹ Birger Lindanger: Rennesøy, Bind 4, Bygdesoga, utg. 2006, s. 229.

² Kasper Dalaker, Rennesøy opplyser at han har hatt og sett denne kontrakten, men at ho no har kome bort.

³ Samtale med Kasper Dalaker, Rennesøy.

⁴ Samtale med Christoffer O. Hausken, Rennesøy.

⁵ Statsarkivet i Stavanger, Karmsund sorenskriveri, pantebok 7B s. 817.

Trygve Brandal (55) er førstekonservator med avdelingsansvar for samlingar og formidling ved Ryfylkemuseet.

Hus og heim på Bakken

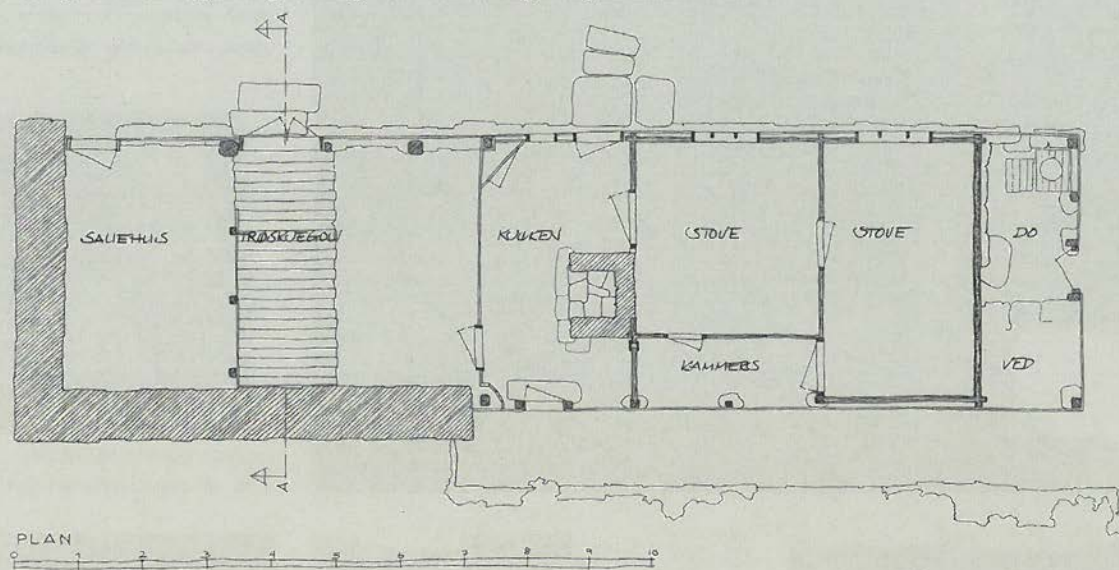
Av Grete Holmboe

Bygningen på Bakken er særmerkt med det at stova og løa er bygd saman under same tak. Det er ikkje mange slike samanbygde hus att i Rogaland, der folk og dyr bur under same tak. På mange måter kan det minna om langhusa før mellomalderen, som var bygde for å romma folk og fe under same tak. Dei var bygde i stavkonstruksjone (grind), med

veggar av stein og jord, leirklinte flettveggar eller veggav trebord. Etter at lafteteknikken vart kjent i mellomalderen, vart stovehusa og fjosa lafta, medan ein heldt fram med å bygge løer og andre utshusbygningar i stavkonstruksjon. På Bakken er stovedelen lafta, medan løedelen er i stavkonstruksjon (grindverk), men altså under same tak.

Planteikning av huset på Bakken. Oppmålingsteikning ved Helliesen og Waage arkitektkontor.

Den første husmannen Elling Olson Sørbø og Mari Jakobsdotter sette seg til på Bakken i 1756. Korleis bygningane var og korleis dei budde, veit me ingenting om. Då Berta Karina og Knut gifta seg i 1867, har truleg dei gamle bygningane vore temmeleg nedslეტne. Det heiter seg då at Berta Karina og Knut sette opp ei lafta stove frå heimegarden til mor til Berta Karina frå Avaldsnes, og ei stove frå Austbøsjøen på Rennesøy, der Knut kom i frå, og sette dei saman. Studerar me lafteteknikken i stovene på Bakken, er dei lafta med sinklaft av kløyvde stokkar. Det er ein type laft som det ser ut som vart tatt i bruk i Ryfylke frå midten av 1800-talet. Dvs. at stovene truleg er bygd ikkje så lenge før dei vart flytta til Dalakerkleiva. Desse stovene vart sett inntil kvarandre. Bak eine stova vart det plass til eit lite kammers.

Før ein kjem inn til stova, kjem ein inn i kjøken. Dette er sett opp i enkelt bindingsverk. Mot løa er det avdelt med ståande bord som er skore på oppgongssag. Golvet er steinheller. Nabo til Bakken, Kasper Dalaker, var mykje på besøk hjå Berta

Karina då ho var på Bakken om somrane. Han var ikkje så store karen, men har noen minner frå stova til Karina. Han hugsar det var berre noen heller framfor grua i Karina si tid. Elles var det tregolv. Det er tydeleg spor etter det på vegg. Frå kjøken går det ei dør ut til hagen, og ei dør inn til løa. På vegg mot stova er det er grue med skjæring kor det heng gryte. Kokinga gjekk føre seg i grua. Kasper hugsar at det gule bordet sto

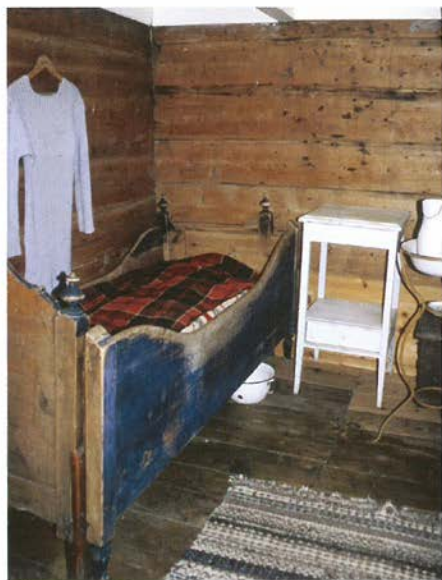
Novrekka i den lafta stova viser sinklaft.

Til venstre: Stova er litt anleis innreia her enn det Kasper Dalaker fortel om. Men det er dei same møblane, Her ser me mot den indste stova, med ei seg og kommode.

I kjøken ser me her kanten av grua til venstre, doramot hagen rett fram og dora til løatil høgre.

Senga som står i indste stova er nok den som høyrer til i stova. Korleis denne stova har vorre brukt, veit me lite om.

I stova, mot kjøken står ei fin etasjeovn, merka Stavanger no.49. Foto: Eirik Aarebrot

Over bordet med symaskinen heng bilete av mor til Berta Karina, Vendel Dalaker.

borte ved grua, og at det hang ei tallerkenhylle over. I hjørnet ved inngangdøra er det eit lite veggskåp.

Stova hadde både ei seng mot kammersveggen, og ein benk og bord ved glaset. Den gamle omnen i stova står ved pipa mot kjøkkenveggen. Omnen er ein etasjeomn, Stavanger no.49. Karina hadde rokk og symaskin, men det var ein annan enn den som står her no. Over symaskinen henger bilete av mor til Karina, Vendel. I bygdaboka står det at dette bilete er av

Berta Karina, men Kasper meiner det er mor hennar. Der var ikkje vogge på Bakken. Som Peder Heskestad noterte seg då han var på Røynevarden, så hadde dei ikkje slikt på ein husmannsplass. Dei minste ungane sov i senga att med foreldra. I tillegg til det inventaret som var att etter Berta Karina, har museet sett inn noen bruksting frå bygdasamlinga som kunne ha vore i ei slik enkel stove.

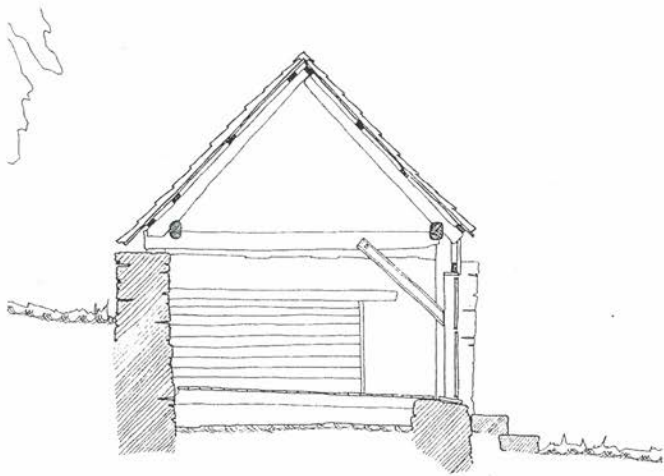
*Til venstre:
Dette er kammerset
bak stova der det
heiter seg at legde-
kona sov. Døra me
ser går inn til indste
stova. Elles er ikkje
rommet breiare enn
ei seng.*

*Til høgre:
Ungane i huset sov
på lemnen. Då måtte
dei ut i loa og klatra
opp stiga.*

Kasper Dalaker hugsar det var seng i det indste kammerset, ein kommode, kister og klede. Det var og ein symaskin, men ikkje den som står i dag. Tradisjonen seier at Berta Karina hadde plikt på seg til å ha legdakona buande i periodar, og at denne legdakona sov i kammerset bak stova. Det var den tida si form for sosialomsorg, samtidig som det og var ei form for skattebetaling. Det var ei ordning som var knytta til gardane. Det er muleg at Karina gjorde dette som betaling for å få bu på Bakken. Så i det vesle, gisne kammerset sto senga til legdekona. Når me i dag ser korleis dette kammerset vert fylt av blader om hausten, kan me tenkje oss korleis det har vore å sova her.

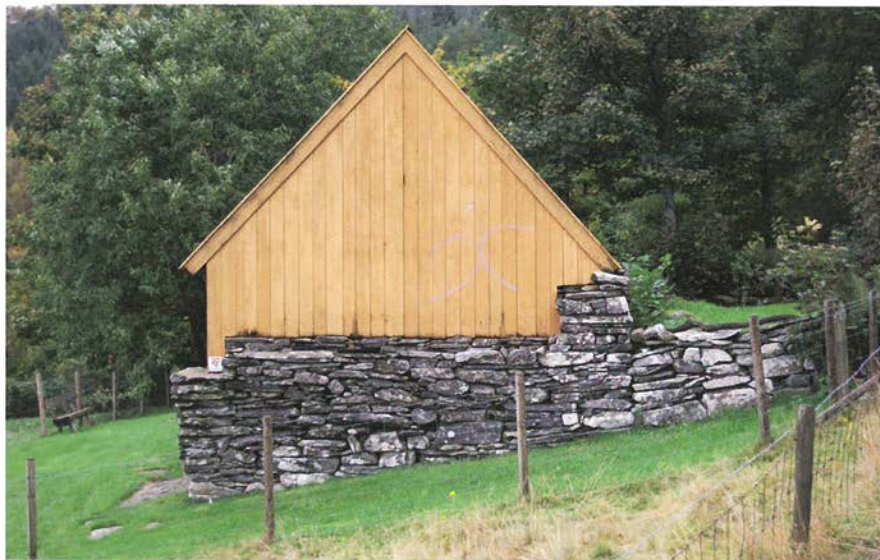
Over stova er det lem, der ungane sov i det inste rommet. Lemmen har nok elles vore nytta til oppbevaring av mat og klede. Frå kjøken går det dør ut i loa, og frå loa går det stige opp på lemnen. Ungane måtte såleis ut her for å koma seg på lemnen.

SNTT A-A

Helliesen og Waage sin oppmålingsteikning viser snitt gjennom løa der me ser korleis slindra ligg innpå muren, og stavleggja oppå den.

Gavlen på løa viser korleis vegg og taket sluttar midtvegs innpå muren. Dette er typisk for steinmuringa og byggeskikken på Rennesøyområdet.

Løa er sett opp i stavkonstruksjon, eller grinda konstruksjon, med 3 stavar i framkant, og ein flott steinmur i bakkant og i gavlen. Slindrer er lagt i stavøyra med eine enden. Andre enden er lagt innpå muren. Oppå slindra ligg stavleggjene. Me finn kroband som går frå stav til slinder, og neglingar på stavane som feste for bordkledninga. Løa vitnar om ein nøktern materialbruk, der dei har spart på tømmer. Stein var her nok av, mens tømmer måtte importast.

Rennesøy er velsigna med god byggestein, ein skiferaktig fyllitt, og dei har ein særeigen byggemåte, der steinen i dei to vangane vert lagt med fall ut frå vegg. Mellomrommet mellom vangane vert fylt med småstein, slik at muren er godt drenert. Muren vert mura med loddrett vegg inne, og med noe fall ute. På toppen vert det lagt ein stein eller helle med ekstar godt fall. Stavleggjene blir lagt på innste delen av muren, slik at taket sluttar godt innpå muren. Måten å mura på kan ha å gjera med klima, og vær og vind. Løa på Bakken er eit flott eksempel på denne byggeskikken.

Inn av låvedøra finn me eit kraftig tregolv. Dette var trøskjelogvet, kor dei trøskja kornet med tust. Truleg har det vore ei

Interiør frå løa tatt mot hevdaskuten. Her kjenner me att stavkonstruksjonen, med stav, slinder og kroband, og så stavleggja som ligg oppå slindra.

Slipesteinen på Bakken har stativ av høgreiste steinar. Dette må vera eit lokalt fenomen her som ein har så mykje flat fin stein. Sjølv har me sett liknande på nabobruket Førsvoll lengre oppe.

I hagen bak huset var det Karina mjølka den tida ho hadde ku.

brikje, ein halvvegg, som sto ned i hola me ser i golvet, slik at det blei som ein karm rundt kornet. Me veit ikkje korleis den har sett ut, og vel difor å ikkje gjera forsøk på noen rekonstruksjon.

Det er vegg mellom trøskjegalvet og hevdaskuten av lig-gande bord. Om vinteren sto sauene i hevdaskuten. Over denne hadde ein høyet. Truleg har resten av løa, rommet mellom trøskjegalvet og kjøken, vore fyllt med høy.

I andre enden av bygningen finn me ein skut, der dei hadde ved og torv, og så ein do i i ene hjørnet. Der var det ei luke i veggen, der ein skuffa ut skiten. Skuten er sett opp i med eit stavreis med bordkledning. Taket på skuten er tekka med heller.

Utanfor stoveveggen står den gamle slipesteinen festa ned i to høgreiste steinar.

Oppi bakkane, ovanom den nye vegen, kan ein framleis sjå steingardane og nabbane der dei slo gras og hadde beite. Brønne låg like bortanom hagen, på andre sida av noverande gjerde. I dag er han dekkja til med stein.

På Bakken hadde dei 3-4 sauer som Berta Karina hadde ansvaret for. Knut døyde i 1895. Då Karina vart åleine, fekk ho då låna ei ku frå Dalaker. Kua heldt ho bak i hagen, kor ho og molkte. Ho hadde og høner.

Dei hadde litt jord nedanom huset, der dei hadde noen poteter, kål, og noe korn. Bak huset hadde dei hage med noen

bærbuskar, rips, solbær og stikkelsbær, og plommetre, Ombo-plommer. Nedanfor huset gjekk den gamle vegen. Mellom huset og vegen var det apaltre, plommetre og syrin, og i svingen.

Nedanfor huset, ved den gamle vegen ligg jordkjellaren der dei oppbevarte potetene, eller jordeple. Kjellaren er mura med stein, og har ei flott, frittberande steinkvelving. Kjellaren er dekkja med torv. Det har nok vore ei tredør, men den er borte no.

HEIMEN

Slik huset står i dag var det heimen for Knut Torsen, mor hans, Marthe Pedersdotter, og Marthe Heljesdotter frå Sand, som var losjerande legdslem, frå 1853. Knud er på den tida ugift og er husmann og sjømann. Han har ei ku og fem sauer å ta seg av, noe poteter og havre. Mor tok seg av hushaldet medan sonen var på sjøen. Knut gifta seg med dottera på garden i 1867. Berta Karina var då 21 år gamal, medan Knut var 39.

Då Berta Karina og Knut gifta seg, fekk dei bu på Bakken i Dalakerkleiva. Dei fekk plassen av far hennar. Det kan sjå ut som at mor til Knut og Marthe Heljesdotter vart buande saman med dei nygifte. Knut og Karina fekk tilsaman fem ungar. I 1868 vart Adolf født. Sidan kom Jørgen i 1870, Tomas i 1872, Erik i 1875 og Venke i 1878. Knut held fram som sjømann, og var nok borte lange tider om gongen, medan Karina tok seg av stellet heime.

Nedanfor huset, like ved den gamle vegen, ligg potetkjellaren.

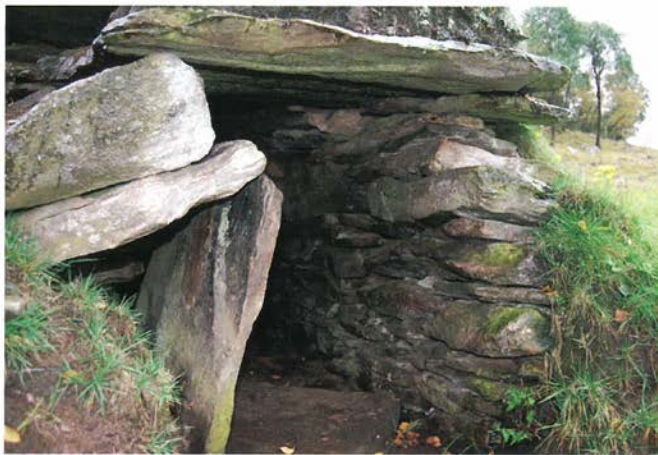
Ved folketellinga i 1900 var det berre Karina og dottera Venke som budde heime. Venke livnærte seg då som sydame. I tillegg budde Ingemund Torbjørnsen Kvæstad frå plassen Kvæstadteigen i Suldal, hjå dei. Han var smed, og budde der for eiga rekning, som det står. Han var gift med Randi Olsdotter frå Røynevardslio i Suldal. I vår samanheng blir jo dette som ein liten kuriositet.

Berta Karina levde til 1926. Dei siste åra budde ho hjå sonen Erik i Stavanger, og var berre på Bakken om sommaren. Det var barnebarnet Knut Dalaker som overtok plassen, og brukte det som feriestad.

MUSEET OVERTAR

Rennesøy Bygdemuseum fekk bygningen i gåve av enka etter Knut, Betzy Dalaker, i 1964. I 1973/74 fekk museet noen midlar frå Norsk Kulturråd, og gjorde ein del utbetningsarbeider på huset. Kva som vart gjort den gongen er det ikkje noen dokumentasjon på. Det kan sjå ut som at det den gongen vart skifta sutak, der over- og underliggarar vart skilt med papp. På eit tidspunkt har det vore skifta kledning på heile huset. Naboane på Dalåker hugsar at den gamle kledninga var rundt 6" underliggarar og 2" overliggarar, eit ståande lektepanel. Løedelen var kant i kant, eller stu i stu, utan overliggarar, slik det var vanleg på løebygningane. Dette for å få god lufting i høyet.

I 2004 vart byggmeister Jarl Styve frå Haugesund engasjert

Potetkjellaren er mura med stein i ei flott, frittberande steinkvelving.

Då Rennesøy kommune overtok Bakken var ho raudmåla. Skrapeprøver viste at ho hadde vore guloker. Truleg var ho ikkje måla i det heile den tida ho var husmannsplass.

til å gjera ein del vedlikehaldsarbeid, der Rennesøy kommune har betalt arbeidet som har vore gjort. Jarl Styve seier sjølv at huset er det mest «skjøre» og fattigslige jeg har reparert og bærer preg av de ressurser tidligere brukere hadde». For å ikkje mista autentisiteten var det viktig for oss å halda dette preget. Då måtte me ikkje fjerna meir enn høgst nødvendig, og det som måtte skiftast, skulle erstattast av tilsvarande materialar, med same dimensjon og same behandling. Som sagt vart det gjort noe utbetringsarbeid tidlegare. Me har ikkje noen dokumentasjon på korleis huset var før det. Der det ikkje var muleg med tilbakeføring, har me vald å sjå på ei utbetring av skader. Dette gjeld særleg taket.

Det var lekkasjer i taket. Dei gamle pannene vart tatt av og renska for mose. Det var panner av ulikt slag, maskinstrøkne og handstrøkne. Tilsaman var det 3 ulike størrelser på pannene. Taket mot aust vart lagt om. Dei gamle overliggarane vart skifta, og pappen frå tidlegare reparasjon vart fjerna. For å kunne nytte oppatt dei gamle handstrøkne Sandnes-pannene, vart det lagt sutaksplater oppå over- og underliggande sutaket.

Pipa vart tatt ned til overkant tak, og mura oppatt med naturstein og leire slik ho var. Det lukkast ikkje å finna lokal leire.

I 2004 vart byggmeister Jarl Syve engasjert til å gjera større vedlikehaldsarbeider på Bakke. Her er me må synfaring i 2005 for å vurdere det som er gjort og mulege nye tiltak.

Heile taket mot aust vart lagt om. Dei gamle overliggarane vart skifta ut, og den gamle pappen fjerna. For å kunne nytta opp att dei gamle teglpannene, vart det lagt sutaksplater oppå dei nye overliggane. Foto: Jarl Styve.

*Pipa vart tatt ned til overkant tak og mura oppatt med leirmørtel.
Foto Jarl Styve.*

Leira som vart brukt vart kjøpt i Sandnes. Det er ikkje gjort forsøk på å gjera elstadane brannsikre, då brannmyndigheitane i Rennesøy ikkje ville godkjenna leirmurte piper. Omnen har vore inne til restaurering hjå teknisk konservator Eirik Aarebrot, og ser no riktig så fin ut.

Gavlveggen mot sør var kledd med 6" ståande over- og underliggande kledning. Denne var no så dårleg at han måtte skiftast heilt ut. Etter som me hadde fått god informasjon om korleis hadde vore før siste skifting, valde me å leggja borda stu i stu. Kledninga elles på huset vart skifta der det var nødvendig, og det vart skifta noen vannbord. Glasa vart tatt ut, reinska og reparert.

Det vart gjort ein del reparasjonar på skuten. Her måtte heile stavkonstruksjonen skiftast, kledning, og vannbord. Der var så vidt noen rester etter den opprinnelege doen i skuten. Ut i frå desse restene var det muleg å rekonstruera denne.

Huset var ei tid raudmåla. Skrapeprøver på ei gamal glaslist viste at det ein gong har vore måla okergult. Truleg har huset stått umåla fram til det vart feriehus, og raudt etter at det vart museumshus. Glaslistene har først vore kvitmåla, så mørkeblå og vidare lyseblå, og så raude. Det rette ville nok vore å la huset vera umåla. Etter som det ikkje var aktuelt å skifta all kledning, valde me å måla huset oker med kvite vindaug.

Dårlege bord vart skifta, medan gavlen mot sør vart kledd med ny stu i stu kledning. Foto Jarl Styve.

Glasa vart tatt ut, skrapa og reinska for mailing og kitt. Så vart dei dyppa i linolje, kitta og måla. Dette er eit tidkrevjande arbeid. Foto: Jarl Styve.

HUSET SOM DOKUMENTASJON PÅ EIT LIV

For oss har det vore viktig å få tak på historia til staden og få noe meir kunskap om korleis livet her har vore. Bygningen og området rundt fortel noe. I tillegg til skriftleg materiale, har me hatt informantar med oss på huset. Erik og Kasper Dalaker er naboar til Bakken, og hugsar godt Berta Karina og korleis det var på Bakken dei siste åra ho var her. Me har fått høve til å intervjuar dei på staden, og innreiinga av bygningen bygger på deira informasjon.

Målet vårt med bygningen er gjennom Berta Karina og Knut Dalaker og familien deira på Bakken å gje eit bilete av korleis det har vore å bu og veksa opp på ein slik liten plass. Med ein mest muleg autentisk restaurering og innreiing av huset ønskjer me å fortella om livet i huset frå tida 1867 til rundt århundreskiftet, med ein far på sjøen, og ho mor som stelte heimen, ungane og det little gardsbruket. Det var eit liv i nøy-

Heile reisverket i stavkonstruksjon måtte fornyast i skuten. Foto: Jarl Styve.

semd, der ein hadde lappa saman eit husvere av ei stove her og ei stove der, og tenkt ressursar i kvar bygningsdel. Bakken kan vera eit eksempel på korleis veldig mange har hatt det på øyane i Ryfylke.

Også i Sauda var det samanbygde hus, som på Nedbøen under Øverland i Hellandsbygd, Sauda, fotografert i 1981. Her busette Erik Mikkelsen og Brita Olsdotter Herheim seg i 1828 etter at Erik hadde mista første kona si, Anna, i ein fødsel året før og gifte seg opp att med eldste systera. (Etter Lillehammer: Soga om Sauda, band 2).

Forsand kommune har engasjert seg i bevaring av det såkalla Sisselhuset under garden Levik. Plasset hadde tidlegare namnet Torsteinshuset etter første brukaren, Torstein Olson Øvrevoll, som busette seg her saman med Ragnhild Olsdr. Fidjeland ca. 1904. Det nåverande namnet har huset fått etter Sissel Ivarsdr. Levik (1868-1940) som var den siste som budde der. Sissel var ugift. (Etter Engen: Forsandboka, band 1).

BAKKEN VAR IKKJE DET EINASTE

Me skreiv i innleiinga at det ikkje var mange slike samanbygde hus att i Rogaland. Derfor er det ekstra viktig at Bakken er blitt tatt vare på. Noen andre samanbygde hus finst likevel att, men mange er i dårleg stand, og me har ikkje noe godt oversyn over verken over omfanget eller tilstanden til desse husa.

Eit av dei samanbygde husa er det såkalla Sisselhuset på eit plass under Levik i Forsand. Her har eigarane ønskt å få tatt vare på huset, Ryfylkemuseet har vurdert tilstanden og kome med råd om istandsettinga og Forsand kommune har uttrykt vilje til å støtte istandsettinga. Men da arbeida starta hausten 2008 viste det seg at huset var i svært dårleg stand, så det blir eit stort og dyrt prosjekt.

Me har og vore inviterte til synfaringar på tilsvarande hus i Strand, på Amdal, og i Sauda, på Øverland i Hellandsbygd. Men ingen av desse er blitt verna. Derimot er eit smålåte hus kalla Løkkja under Meland i Ulladalen, Suldal, tatt nennsomt vare på som fritidshus. Det står like nedom eit annan husmannsplass, Holmen, som også er bevart som fritidseigedom.

Bakken er altså ikkje det einaste samanbygde huset som blir tatt vare på, og kanskje er det fleire enn dei vi har kunn-

Skikken med samanbygde hus var ein ikkje uvanleg måte å bygge på, og vi finn slike hus over heile Ryfylke, men vi har ikkje noe oversyn over kor vanleg denne byggemåten var. Her frå eit plass under Amdal i Strand fotografert i 1981.

skap om. Men Bakken er det einaste av sitt slag som er verna som offentlig kulturminne og museum, og som såleis er tilgjengeleg for publikum.

Grete Holmboe (59) er antikvar med ansvar for bygningsavdelinga ved Ryfylkemuseet. Ho har hatt det overordna ansvaret for restaureringa av Bakken.

KJELDER:

Birger Lindanger og Jørg Eirik Waula: Rennesøy Gard og ætt 2, Rennesøy kommune 1993.

INFORMANTAR:

Erik Dalaker
Kasper Dalaker
Håkon Galta
Kristoffer Hausken

DOKUMENTASJON:

Jarl Styve og Ryfylkemuseet

Den skjulte busetnaden

– Husmannsskipnaden i Ryfylke på 16- og 1700-talet

Av Ernst Berge Drange

I 1982 skreiv Ernst Berge Drange magistergradsavhandlinga sin i etnologi om husmannsskipnaden i Tysnes i Sunnhordland på 16- og 17-hundretalet¹. Det var eit pionerarbeid som påviste ein husmannsskipnad som var over hundre år eldre enn det ein tidlegare hadde tenkt.

I denne artikkelen viser Drange at det òg var eit system av tidlege husmannsplass i Ryfylke, om enn med noko ulik spreining. Han drøfter òg bakgrunnen for denne tidlege husmannsskipnaden.

I. DEN SKJULTE BUSETNADEN

I april 1636 vart Sjur Hovda i Fister stemna for å ha teke ulovleg inn ein husmann på leiglendingsgarden sin.² Han hadde lete ein familie setja seg til i ein våg aust på garden, i Knarravågen. Eigar av garden var Stavanger katedralskule, representert ved den heiderlege og vellærde kannik og skulemeister (rektor) Elias Jacobsen.

I den interessante skildringa av husmannsplasset Knarravågen³ i 1636 heiter det for det første at det var bygd opp nokre små hus på staden. Vidare var det teke opp nokre åkerstykke, der husmannsfamilien kunne så litt korn. Og det var rydda små flekker med bø, der dei kunne slå vinterfôr til ei ku. Siste åra hadde forresten husmannen, Orm Knarravågen, halde 2 kyr og 2–3 sauer, heitte det, men då hadde han nok fått hausta gras andre plassar i tillegg. I gardens skog fekk husmannen hogga både brenneved og anna.

Som avgift for plassen gjorde Orm Knarravågen slåttearbeid for husbonden sin. Verdien av dette arbeidet kunne løpa opp i 1 dalar i året. Orm var elles ikkje den første som budde på dette «hussæde», som det heitte, eller dette «pladtz», som det òg heitte.⁴ Og det skulle sidan bu husmenn der i 300 år frametter, like fram til 1932.⁵

Om husmannsplasset Knarravågen på Hovda på Randøynå

i Fister i Ryfylke i 1636 kan seiast at det liknar til forveksling på eit normalplass ein kan finna i området på 1800-talet, då plass-skipnaden hadde sitt største omfang. Ein får altså med dette dokumentert ein plass-skipnad i Ryfylke gjennom over 300 år.

Sjur Hovda vart dømd for å ha «dult hussmanden» for jordeigaren sin. Plass-skipnaden på 15- og 1600-talet var då òg ein dølgd eller skjult busetnad. Han vart freista halden skjult både for statens tenarar og for jordeigarar i samtida. Men plassbusetnaden på 1600-talet har òg vore mykje godt usynleg i historiefaget mest fram til dei siste tiåra. Det har heitt seg at plass-skipnaden på Vestlandet først fekk ei større utbreiing frå midt på 1700-talet, og at dei husmennene ein finn før 1750 ikkje var husmenn med jord.⁶ I den eldre lokalhistoriske litteraturen finn ein ofte utsegner som dette: «Omgrepet husmann synest nemleg å ha hatt eit anna tydingsinnhald tidleg på 1600-talet enn seinare».⁷ Ofte vart det vist til at omgrepet husmann var eit skatteteknisk omgrep i lensrekneskapsmaterialet.

For min del påviste eg alt i 1982 ei større gruppe husmenn i Tysnes på tidleg 1600-tal, der plassmennene utgjorde kjernen innafor gruppa.⁸ Men historikarmiljøa vart for alvor merksame på dette funnet først fleire år seinare. Ståle Dyrvik skriv i 2004, med tilvising til min magistergradsavhandling frå 1982, då nyleg presentert i boka «Arbeid – armslag – armod»⁹, om husmannsskipnaden på Sørvestlandet: «Eg er umiddelbart villig til å fylgja Ernst Berge Drange i desse konklusjonane, som brått har flytta starten på husmannsvesenet (plassvesenet) nær hundre år bakover i tid».¹⁰

Vi skal sjå på omfanget av plass-skipnaden i Ryfylke på 16- og 1700-talet (Ryfylke futedøme), og kva føresetnadar han hadde, men gjerne òg reisa ei vidare spørsmålsstilling knytt til vårt syn på 1600-talet. Ein plass-skipnad på denne tida rimar ikkje med førestellinga om husmannsskipnaden som ein armodsbusetnad i eit naturhushald. Det rimar ikkje at det

Knarravågen under Hovda i Fister er eit av dei eldste kjende husmannsplassa i Ryfylke. Det var i drift i meir enn 300 år, fram til kring 1930. Namnet kjem av ein noko lang sør-nord-gåande våg sør på Randøynå, kopla med fartøy-namnet knarr, ein båt-type frå vikingtida. Dette biletet er truleg teke på 1920-talet. Det viser ei og gjerne to listerskøyter fortøyde i vågen. Den eine av dei må ha tilhøyrd brørne Andreas og Rasmus Nilsen, og heitte «Solon». Mor deira, Liva, var den siste som budde på plassen. Knarravågen var ein god våg å leggja fartøy. God hamn var òg ein føremøn for eit husmannsplass. Ein finn plassmenn i Ryfylke som jekteførarar, men det er ikkje dokumentert så tidleg som på 1600-talet.

Mellom dei to fartøya på biletet ser vi naustet i Knarravågen, som vart rive noko seinare enn husa elles. Stovehuset er rett til venstre for naustet. Noko oppføre stovehuset var det ein litt større flate med bø som ikkje er å sjå her, men elles viser det meste av bøen på dette biletet. Plassen kan ha vore på kring 5 mål i nyare tid, og fødte eit par kyr og kalvar. I 1636 høyrer vi òg om litt sauehald. (Foto: Inge Nilsen, Hundvåg/Rune Roalkvam).

skulle vera trong for slike alternative bustader når det var flust opp med jord i landet. Så var dette då heller ingen stakkars-busetnad.

Definisjonar

Men først nokre definisjonar. Kjeldematerialet på 1600-talet og godt inn på 1700-talet brukar eit husmannsombegrep som kjeldene i seinare tid differensierer som husmenn med jord (plassfolk), husmenn utan jord, innerstar, folgefolk (vilkårsfolk) og for den del «dei fattige», som dei alltid hadde i husa hos seg, på ulike vilkår.

Eller sagt på ein annan måte: Husmannsombegrepet omfatta personar i bygdesamfunnet som

- 1) ikkje sat på sjølvstendig matrikulert jord, altså gardsbruk, (her kan det vera unnatak),
 - 2) ikkje tilhøyrd husbondsfolket sitt hushald av ugifte og heimeverande born eller fast tilsette tenestefolk, eller
 - 3) ikkje var kondisjonert (prest, sorenskrivar o.a.).
- Husmannsombegrepet hadde karakter av ein samlesekk. Noko som kompliserer biletet er at husmannsombegrepet òg vert

brukt skatteteknisk. I lensrekneskapsmaterialet, som er ei lokalhistorisk hovudkjelde i første halvpart av 1600-talet, finn ein termen husmann brukt om ei lågare skatteklasse av oppsitjarar på skyldsett jord.¹¹ Difor har det òg vore lett å gripa til forklaringa om at når ein finn husmenn på tidleg 1600-tal, var dette ikkje husmenn i eigentleg forstand.

Ei meir diffus gruppe menneske i 1600-tals-samfunnet er strandsitjarane. Vi finn dette omgrepet i kjeldematerialet, men vi finn òg dei same personane nemnde som både strandsitjarar og husmannsfolk. Strandsitjarane på 16- og 17-hundretalet var personar som kunne ha opphavet sitt i byen. Dei budde på landet ved sjøen (stranda), og då gjerne på økonomisk-topografisk strategiske plassar. Der dreiv dei handel og/eller gjestgjevarnæring, altså borgarleg næring, men dette var gjerne òg kombinert med litt jordbruk, fiske eller handverk. Strandsitjarane budde gjerne i det som etter kvart voks fram til strandstader i bygdesamfunnet.

Når omgrepet *husmann* blir brukt i denne artikkelen dekkjer det heile den vide tydinga av ordet, bort sett frå den skattetekniske.

Ein plassmann var ein husmann med jord, eit plass. I våre dialektar – på Sørvestlandet – er dette eit inkjekjønnsord. Eit plass er eit avgrensa, men ikkje særleg skyldsett, stykke jord som ein person leiger av ein eller fleire gardbrukarar. I kjeldene vert ordet plass brukt, eit plass eller t.d. eit «huusmands-pladz», medan ordet plassmann er mest ikkje å finna.

Termen *husmann utan jord* er ein person som har bygsla ein ikkje særskilt skyldsett husgrunn av ein eller fleire gardbrukarar, der han har bygd seg ei stova som han sjølv eig og bur i med familien sin.

Innerst-omgrepet omfattar personar med eige hushald som leiger seg bustad i andre sine hus, oftast hos gardbrukarar, men òg hos plassfolk eller hos husmenn utan jord. Denne måten å bu på var oftast eit overgangstilvære, og kunne opphavleg dekkja svært ulike kategoriar menneske, alt frå nygifte i ein etableringsfase til eldre menneske med folga (vilkår). Ei anna viktig gruppe ein gjerne finn i dette omgrepet, var ugifte kvinner og menn som hadde vore tenestefolk gjennom livet, men som i eldre år fekk leiga seg fast inn hos andre, gjerne hos nær slekt.

Strandsitjar-omgrepet femna på 1600-talet personar på landsbygda som budde ved sjøen og dreiv borgarleg næring. Men frametter 17- og 1800-talet vart det i aukande grad brukt om vanlege husmenn utan jord på strandstadene eller husmenn utan jord som sat ved sjøen.

Matrikulerte plass

Håvard Havin Kongsrud har drøfta husmannsomgrepet på 1600-talet i ein ganske ny artikkel i *Historisk Tidsskrift* i 2007.¹² På bakgrunn av sitt materiale (Aremark i Østfold) argumenterer han for at omgrepet før slutten av 1600-talet ikkje bør knytast til om plassa er skyldsette eller ikkje. Han vil i staden knyta det til storleiken på busetnaden, og på at dei som budde der hadde ein vesentleg del av arbeidskrafta si utanfor denne busetnaden.

Dette er gjerne ei viktigare problemstilling i Aremark enn i Ryfylke. Men det er like eins rett i Ryfylke og Sunnhordland i den forstand at ein kan finna matrikulerte plass her òg. Til dømes hadde futen ei razzia på husmannsplassa i Ryfylke i 1734, der ei rekkje av dei betre plassa vart vurderte med tanke på om dei var så gode at dei kunne skyldsetjast eller ikkje.¹³ Fleire av desse plassa vart matrikulerte og fekk løpenummer i matrikkelen. I Jelsa skipreide var det snakk om 7 husmanns-

plass som vart skyldsette for mellom 2 og 4 merker smør, 1 plass vart matrikulert for så mykje som 10 merker. Men dette er alt svært små skyldsetningar. Eit par husmannsplass, som til dømes Osnes under Håland, vart vurdert slik at det framleis burde koma garden til hjelp.

Det viktige er likevel at dei nye skatteiningane heldt fram med å ha status som husmannsplass i kjeldene frametter, og folka der vart nemnde husmannsfolk. Dei fleste plassa låg under skogagardane Fuglastein og Økstra.¹⁴ Eit av plassa, Långvikjå i Erfjord, hadde òg vorte skyldsett av matrikkelkommisjonen 1668¹⁵. For andre små bustader markerte skyldsetjinga i matrikkelen 1668 i ein viss grad ein overgang til gard òg så i andre kjelder.

Også frametter 1700-talet, altså ikkje berre før 1668, vil det såleis vera naudsynt å inkludera små, matrikulerte jordbruksiningar i omgrepet husmannsplass. Men det er unnataka.¹⁶

1600-talsplassa

Medan husmannsplassa på 1800-talet – ut frå kjeldestoda – er ganske lette å identifisera, er det ei spesiell utfordring å finna 1600-talsplassa. Nokre få plassnamn kan ein finna i lensrekneskapa og stiftamts-stuerekneskapa frametter 1600-talet, i dei tre manntala 1664–66 og i skattematrikkelen 1668. I Ryfylke er tidlege tingbøker ei uvurderleg kjelde (frå 1616).

Dei tre manntala 1664–66 burde til saman fanga opp samtlege mannlege innbuarar i eit prestegjeld midt på 1660-talet. Likevel kan ein finna menn i andre samtidige kjelder som ikkje finst i manntala.¹⁷ Det tok ei tid før det veksande byråkratiet fekk gode nok registreringsrutinar. Og 1600-talet er generelt ei kjeldefattig tid.

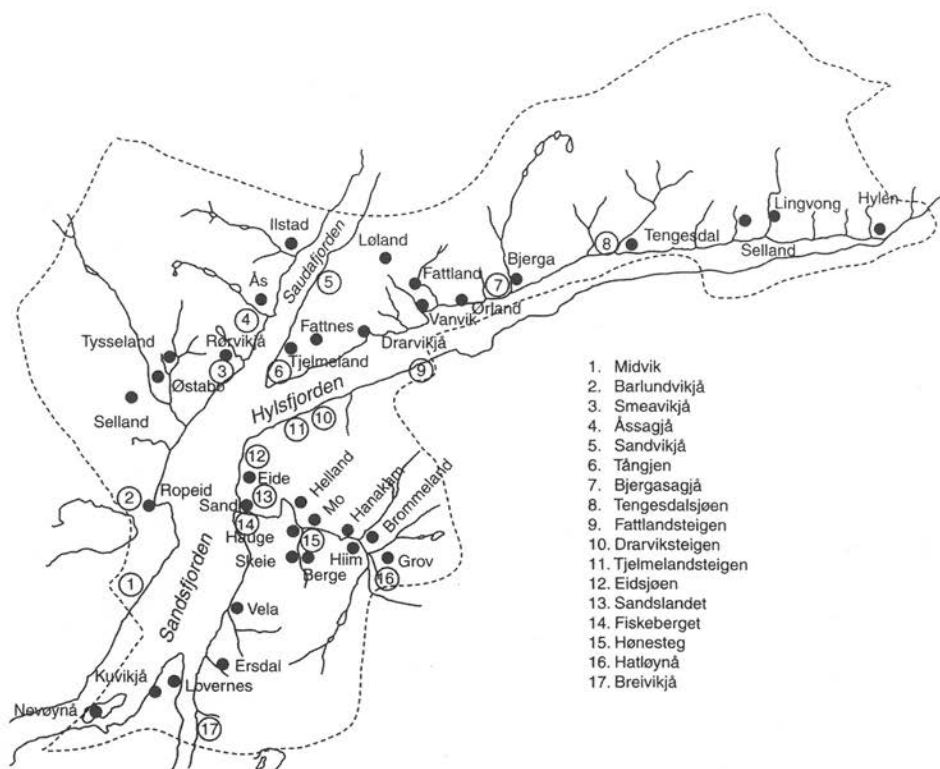
Som bygdebokskrivar har eg gjennom eit breitt kjeldemateriale hatt systematisk høve til å identifisera mange 1600-talsplass i det gamle Jelsa prestegjeld med Sand annekssokn. Ikkje mindre viktig er lokalkunnskap om topografi og stadnamn i området.

Langt inne i Hylsfjorden får ein til dømes omtala plassen Ommundsteigen under Indre Bjerga i 1624, eit plass i ein strandteig på sørsida av fjorden.¹⁸ Teigen er omtala alt i 1595, men om det budde folk der då, er ukjent. Lenger ute i fjorden budde sagmeisteren Ljøde på Tångjen under Tjelmeland, og i Fattlands-Teigen budde Levar sagmeister, begge på 1620-talet.¹⁹ Om Barlundvikjå under Ropeid kunne den over 70-årige kvinna, Jorunn Vågen i Imsland, fortelja i 1691 at i hen-

Dette kartet viser plassbusetnaden i Sand sokn i 1660-åra. Men mellom dei 17 plassa kan det vera somme som berre hadde litt jord til. Dei bratte skogliane i Tjelmelands-teigen (11) og Drarviksteigen (10) hadde til dømes lite både av bemark og åkerland å by på. Både i Eidssjøen (12), på Sandslandet (13) og under garden Rørvikjå (med Smeavikjå, altså nr.3) var det strandsitjarbusetnad med eit par hus på kvar plass.

Når det gjeld plassa Fiskeberget (14) og Hatløyndå (16) kan ein merka seg at det er usikkert om det budde folk der nett på 1660-talet. Men det var folk på desse plassa både før og seinare, faktisk like fram til 1950-talet. Ommundsteigen, omtala i 1624, er ikkje med på kartet, då det ikkje var busetnad der i 1660-åra. Dette plassen låg på sørsida av Hylsfjorden, nemleg rett under namnet Tengesdal på kartet. Her var det òg plassfolk på 1800-talet.

I siste delen av 1600-talet vart det teke opp fleire nye plass i Sand sokn, så som Garvikjå (under Vanvik), Holmadn (under Ropeid), Stabbavikjå (Vela), Tjelmane (Haua og Skeie) og Klubben (Ås).

nar barndom – altså på 1630-talet – «boede der en hussmand i Barlundsuigen nafnlig Ossmund».²⁰

No kan ein innvenda at sjølv om dette er namngjevne bustader utanom gardstunet, er det ikkje sikkert at folka som budde der dreiv husmannsplass med krettur og utsådd av korn. Det kan ha vore husmenn utan jord. Det er rett. Men det er svært sannsynleg at dei hadde både buskap og dreiv åkerbruk, slik ein stelte seg til på desse utmarksplassa seinare. Jamvel om mannen i huset kunne vera oppteken både med handverk og dagsarbeid store delar av året, og var vekke frå plassen, ville husmannskonene – og borna – ha tid for slikt.

For somme av plassa – som Knarravågen på Randøyna – får ein sikkert dokumentert at det var eit vanleg husmannsplass i drift. Om Barlundvikjå under Ropeid får ein vita at

plassmannen Gunnar – på 1690-talet – fødte både 2 storkrettur og nokre sauer.

Derimot kan ein sjå føre seg at den første kjende strandsitjaren på Sand, Gilbert Black eller Gilbert Skott, kanskje ikkje dreiv det store jordbruket. Han tente ein Stavangerborgar. Gilbert er blant anna kjent – i 1610 – fordi ein bonde oppe i Sandsbygdå brukte kniven på han i fylla.²¹

I Sauda nemner Arnvid Lillehammer plassen Åsen under Amdal som eit av dei eldste husmannsplassa i Sauda. Her budde skreddaren Per Åsen på 1660-talet.²² Handverk var ein husmannsprofesjon i Ryfylke på 1600-talet. Men lokaliseringa av dette plassen er utypisk, for Åsen ligg ganske langt opp frå sjøen. Då er det meir typisk med husmenn i Hollandshavn i Sauda,²³ omtala frå 1617 og frametter, på Klubben under

I Sørvikjå under skogagarden Fuglastein er det dokumentert plassbusetnad like tilbake til 1614, men han er nok eldre. Plassen vart matrikulert i 1924, og sidan budde det folk på småbruket fram til 1991. Dette biletet er i alle høve frå før 1960. Stovehuset står framleis, medan låa, bak, har ramla ned. Naustet til venstre høyrer til eit anna plass/småbruk litt lenger nord, Hauane. I dag er området bygd til med hytter. (Foto: Janne Jåsund)

Sønnå (Søndenå), omtala på 1630-talet²⁴ og på Storskjær, eit godt stykke ut på nordsida av fjorden (første halvpart av 1600-talet)²⁵. Der budde Anders kipper. På 1660-talet omtalar Lillehammer òg ei lita samling hus ved sjøen på Hedlot, eller det seinare Saudasjøen.²⁶

Dei fleste husmennene budde ved fjorden, og plassa hadde gjerne namn samanstilte med -vikjå og -neset (alltid i bunden form). Men jamvel så langt opp frå fjorden som like ovanfor Juvet i Suldal er det kjent eit husmannsplass på 1620-talet. Husmannen der, på Hatløytnå under Grov,²⁷ kan ha hatt med tømmerflotinga i dalen å gjera, og kanskje hadde han ein skyssfunksjon i samband med kryssinga av elva.

Suldalsdalføret utmerker seg elles med få husmannsplass i den eldste tida. Symptomatisk nok finn ein likevel to hus-

mannsplass den einaste plassa Suldal sokn går til sjøen, på Suldalseid i Hylsfjorden. Dei var busette midt på 1600-talet, nemleg Vikjo under Nedre Tveitane og Eie under Vidvei. Kornelius på Suldalseid hadde jamvel eigen tenestedreng i 1656.²⁸

I Jelsa sokn er Sørvikjå under Fuglastein eit av dei eldste kjende husmannsplassa. Det er omtala i 1618, då Ola Fuglastein vart stemna for frambyggsel ved å la ein mann Lars byggja og bu der.²⁹ Ola hadde òg lete ein annan mann, Endre, byggja i ei anna vik i nærleiken, og han hadde lete Jakob Skotte busetja seg på garden med seg. Dette var så alvorleg at jordeigaren påstod at Ola Fuglastein burde mista bygselen på garden. Saka var ikkje ulik saka på Hovda i Fister i 1636. Det kjem fram i saka at Lars hadde fått busetja seg i Sørvikjå

fire år tidlegare, i 1614. Han fødte 2 kyr og nokre smalebeist – altså som Gunnar Barlundvikjå to mannsaldrar seinare – og han brukte handverket sitt med å svarva skåler (dreia skåler). I leiga arbeidde han ein dag i veka for Ola Fuglastein. Dette var ei heller stor plassleiga, men på Fuglastein var det òg mykje bruk for arbeidsfolk i skogen. Den nemnde Jakob Skotte budde heime i tunet hos Ola, men fødte ei kviga og ein kalv på eiga rekning. Sørvikjå var husmannsplass like til det vart matrikulert i 1924.

Inne i Erfjorden er det kjent eit tidleg husmannsplass på Ytreøynå under Erøynå, nemleg frå før 1631.³⁰ Lenger inne var Vik ein ikkje liten husmannsgard med fire plass omtala i matrikkelen 1668, nemleg «Wigstrannnd, Wigenes, Surmandz-vig och it mod Loffre» (altså Vikestrannå, Vikeneset, Surnavikjå og eit plass til skiftes mot Lovra). Surnavikjå har den eldste kjende busetnaden, frå før 1640.³¹

Frå Hjelmeland (med Årdal og Fister) melder Trygve Brandal om eit aukande tal husmenn frametter 1600-talet.³² Fire av dei fem eldste husmannsplassa, tekne opp i første halvpart av 1600-talet, ligg ved sjøen i Fister sokn (med namn som endar på vik, berg, våg og øy).³³

Slik kan ein halda fram, og alt i alt fortel det at det fanst eit system av husmannsbustader i Indre Ryfylke tidleg på 1600-talet.

Men kor mange var dei, og kor mange var dei til dømes i høve til talet på andre jordbrukande – gardbrukarane – på same tida?

Husmannsplass i Ryfylke på 1660-talet, i 1701 og i 1801

Eg har gjort ei djupundersøking i Jelsa prestegjeld. Jelsa prestegjeld omfatta dei tre sokna og kommunane, Jelsa, Erfjord og Sand, som i 1965 vart slegne saman med gamle Suldal til stor-kommunen Suldal. Jelsa prestegjeld utgjorde altså det aller meste av dagens Suldal kommune. I tillegg kjem nokre Jelsagardar på Ombo, gardar som i 1965 vart overført Finnøy og Hjelmeland.³⁴

I Jelsa prestegjeld var det i 1665 159 matrikulerte gardsbruk. I 1701 var talet 165 og i 1801 157. Det vil seia at bruks-talet i prestegjeldet låg stabilt på kring 160 gjennom 150 år. Slik var det òg for ein stor del elles i Ryfylke i denne perioden. Midt på 1660-talet finst det som nemnt 3 manntal frå Jelsa, i tillegg til skattematrikkelen av 1665³⁵. Med dette som hovud-kjelder,³⁶ men òg saman med andre og meir perifere kjelder,

kan ein identifisera 34 husmannsplass i Jelsa prestegjeld med namn. Dette er positivt kjende plass, og talet må heilt klart ha vore høgare. Mest truleg kan ein plussa på til ca. 40.

Manntalet 1701 lister opp i alt 94 husmanns- og innerst-husstandar i Jelsa prestegjeld.³⁷ Men kor mange av dei var jordbrukande husmenn på eige plass? Det er ikkje nemnt namn på husmannsplass i manntalet. Men ved hjelp av andre kjelder, til dømes det såkalla marinemanntalet 5 år seinare,³⁸ kan ein identifisera 56 plassmenn i prestegjeldet i 1701. Dette er eit minimumstal, dei det har vore mogeleg å identifisera sikkert. Fleire husmenn i tillegg er «mogelege» plassmenn. Såleis er det i Sand sokn kjent 7 husmannsplass i drift både før og etter 1701, som ein ikkje kjenner busetnad på nett då manntalet 1701 vart halde. Og dei er ikkje med i mitt tal på 56.

Hundre år fram i tida opererer folketeljinga 1801 med husmenn med jord, husmenn utan jord og innerstar (leigebuarar). Frå denne teljinga kan summerast opp 87 husmenn med jord i Jelsa prestegjeld kring 1800.³⁹ Folketeljinga 1801 er den første nominelle landsomfattande teljinga i historia, og er ei tru-verdig kjelde. Ein må kunne rekna med at ho fanga inn stoda med omsyn til husmannsplass ganske nær hundre prosent.

Medan altså talet på bruk låg konstant i Jelsa prestegjeld gjennom 150 år, auka talet på husmannsplass frå i overkant av 40 til 87, altså ei dobling. Dette gav ei større endring i kulturlandskapet, der ei mengd med mindre bustader vart tekne opp i viker og på nes i prestegjeldet. Men det innebar òg eit veksande sosialt og økonomisk skilje i bygdene mellom to store brukargrupper, plassmenn og gardbrukarar. Plasshusstandane utgjorde i 1665 17,6 % av talet på jordbrukande husstandar i prestegjeldet, i 1701 var talet 25,3 % og i 1801 35,6 %. Men denne utviklinga var altså godt i gang alt først på 1600-talet.

Går ein meir inn i tala er det tydeleg at hovudtyngda av plassmennene i den eldste tida fanst i den ytre delen av prestegjeldet, i dagens Jelsa og Erfjord. Tek ein tilsvarande turen inn fjorden til Sauda er det ein god del færre plassmenn der i høve til brukarhuslydane, til dømes i 1701. Men i Sauda er òg identifiseringsprosenten lågare. I innlandssoknet Suldal er det særskild få plassmenn i 1701, jamvel om det nok står att å identifisera fleire plass. Så langt kjenner ein berre til 4–5 husmannsplass i Suldal kring 1701,⁴⁰ i Sauda 7–8.⁴¹ Talet på alle husmannshusstandar (med og utan jord) i Suldal er ifylgje manntalet 1701 heile 33.

Sauda/Suldal

Medan det altså er minimum 56 plass mellom 94 husmanns- og innersthusstandar i Jelsa i 1701 er det berre 5 av 33 husmannshusstandar som bur på husmannsplass i Suldal. Det er dessutan berre 1/3-del av talet på husmenn i Jelsa prestegjeld på same tidspunkt.

I høve til talet på jordbrukande i Suldal og Sauda i 1701 er prosentdelen plassmenn begge stader berre kring 10 %, mot altså 25 i Jelsa. I 1801 er prosentdelen i Sauda/Suldal 23⁴², og altså framleis lågare enn Jelsa med sine 35 %.⁴³

Dersom det høge talet plass i Jelsa skulle ha med skogbruks- og trelastnæringa å gjera burde dette ha slege ut med ein høgare prosentdel i Sauda. Men i Sauda er altså identifiseringsgraden lågare, og naturforholda kan ha spela inn. Fjordsidene i Saudafjorden er bratte og vanskeleg for busetnad.

Øyane

Det kan vera interessant å samanlikna husmannsskipnaden i Jelsa med graden av husmannsplass i Ryfylke-øyane. Her kan ein bruka Rennesøy prestegjeld som døme (Rennesøy og Kvitsøy kommunar i dag). Om ein såleis går inn på Rennesøy prestegjeld i 1701, vert det gjeve opp 124 oppsitjarar og 18 husmenn. (Dette var berre 1/6-del av den totale mengda husmannshusstandar i Jelsa på same tida.) Blant desse 18 husmannshuslydane kan ein finna 9 sikkert identifiserte husmannsplass (ingen i Kvitsøy).⁴⁴ Det skulle gje 6 % husmannsplass mellom dei jordbrukande husstandane i Rennesøy prestegjeld. I 1801 hadde prosenten auka til 23. ⁴⁵

Birger Lindanger, som har skrive den nye bygdesoga for Rennesøy, skriv at dei første husmennene der dukka opp kring 1600, og at det i 1664 var ein husmann for kvart sjuande bruk.

I Suldalsdalføret, ovanfor Juvet, er det kjent få og ingen husmannsplass i den eldste tida. Det einaste er plassen Hatløynå, rett ovanfor Juvet, som dessutan låg under garden Grov i Sandsoknå. I Hatløynå er det kjent folk frå 1620-talet av. Jon Hatløynå, den første kjende husmannen, hadde truleg med tømmerflotinga i Suldalslågen å gjera, og han tok gjerne betaling for å skyssa folk over elva. Det budde folk i Hatløynå like fram til slutten av 1940-talet, altså gjennom meir enn 330 år. Biletet er frå kring 1930. (Foto: Tollak Jacobsen/Ryfylkemuseet (repro)).

I 1660 opererer han med 16 husmenn, men slik ein kan tolka det var berre noko over halvparten av dei husmenn med jord (plassfolk).⁴⁶ Dersom ein går inn på Lindanger og Waula sine husmenn i gards- og ættesoga for Rennesøy, som kom 13 år tidlegare, er berre 1 av dei 16 husmennene då identifiserte på sikker husmannsplass.⁴⁷ Så tala for Rennesøy er uklare. Reknar ein 10 husmenn med jord midt på 1660-talet – som kan vera i overkant av det faktiske – er prosentdelen plass i høve til alle jordbrukseiningar 7,9 %.

Karmøyenå

Frode Fyllingsnes har skrive saga om Karmøy. Næringsmessig er Karmøy prega av fiskeri, sjøfart og handel, medan skogen vantar. Fyllingsnes slår fast at det var husmenn med jord på Karmøy alt på tidleg 1600-tal.⁴⁸ På Karmøy fanst det då òg fleire små gryande strandstader. Mange husmenn dreiv ein spesialisert økonomisk verksemd. «De utnyttet dermed de mulighetene som økt etterspørsel på mange områder førte med seg utover 1600-tallet», skriver Fyllingsnes.⁴⁹

Men kor mange var dei? Fyllingsnes identifiserer 71 plassmenn i dette området i 1701, i 1801 var det 205.⁵⁰ Prosentdelen plassmenn blant jordbrukande i Karmøy i 1701 er 16,9, i 1801 30,4. Forholda på 1660-talet er ukjent, men Fyllingsnes skriver at talet på husmenn må ha auka mykje fram mot 1701. Så sjølv om det var plassmenn på Karmøy alt tidleg på 1600-talet, kom voksteren først mykje seinare i hundreåret.

Nedstrand og Hjelmeland

Nedstrand og Hjelmeland burde vera meir lik Jelsa med omsyn til skogbruk og trelasthandel. Korleis er stoda der? Hans Eivind Næss har i sin artikkel «The Crofters as a social group» (2002) identifisert 22 plasshusstandar i Nedstrand midt på 1660-talet.⁵¹ Og han lister dei opp frå heilt i førstninga av 1600-talet med Nils Roalsvik i 1603, plasset Vargarvik under Tveit frå 1611, Selvik på Tendeland frå 1616, og så vidare. I tillegg kjem andre husmenn i form av husmenn i eigne hus men utan jord til, innerstar (leigebuarar) og folgefolk. I Nedstrand låg Strannå – Nedstrand strandstad – med tollbu og stor aktivitet, særleg i sommarhalvåret.

Brukstalet i Nedstrand er 105 i 1665⁵², slik at plasshusstandane då utgjorde 17,3 prosent av jordbrukande huslydar. Det er omlag som i Jelsa.

I Midvik er det nemnd husmannsfolk frå kring 1620. Men det kan godt ha vore busetnad her alt frå slutten av 1500-talet. Midvik låg i garden Sand sin skogateig eit godt stykke ute i fjorden, og langt frå heimegarden. Plassmannen her hadde såleis ein grense- og skogvaktarfunksjon, samstundes som han var lett å ty til når Sandsmennene tok ut tømmer i teigen. Rett utafor Midvik låg Almenningen, ein smal skogateig oppetter lia. Også der budde det husmannsfolk kring 1620.

Plasstunet i Midvik låg eit godt stykke opp frå fjorden, ein stad der det flatar noko ut i lia. Men det var ein bratt og tung sjoarveg opp frå fjorden, og lendingstilhova var dårlege. Siri var den siste husmannskona i Midvik, her i lag med mannen Endre og fostersonen Kornelius. Ein kunne sjå lysa i Midvik frå strandstaden Sand, og folk tykte det var trist då lysa i Midvik slokna for godt då Siri døydde i 1935.

Biletet er frå kring 1910. (Foto: Endre Øvrebo/Ryfylkemuseet (repro)).

I Hjelmeland har Trygve Brandal identifisert 83 husmanns- husstandar midt på 1660-talet. På same tida var det 227 gardbrukarar, slik at husmanns-husstandane utgjorde omlag ¼-part av samla tal husstandar i området. Men kor mange av desse budde på plass? Brandal fører opp i alt 33 namngjevne husmannsplass i Hjelmeland på 1660-talet. Det skulle utgjera 12,7 % av det samla tal jordbrukande husstandar i Hjelmeland, eller 5 % lågare enn i Jelsa på same tid. Men 33 er eit minimumstal, så denne skilnaden må reelt ha vore mindre.

I 1701 utgjorde kjente plass i Hjelmeland 16,2 % av jordbrukseiningane⁵³, i 1801 heile 38,2 %⁵⁴.

Ryfylke gjekk på 1600-talet frå Nordsjøen til Setesdalsheiane. Det utgjorde såleis heile den nordre delen av Rogaland fylke i dag.

Vi kan slå fast at det fanst eit system av tidlege husmannsplass i dette området. Men det største omfanget var i dei indre og sjønære Ryfylkebygdene, bygder som samstundes hadde eit stort innslag av skog.

Ryfylkeøyane – Ryfylkefjordane

Vi har funne ein mogeleg skilnad i den tidlege framvoksteren av husmannsplass i Ryfylke mellom skogområda inne i futedømet i høve til øyane lenger ute. Dette samsvaret kan ein òg drøfta ut frå skattemanntal på 1660-talet.⁵⁷ Dette var før skattematrikkelen av 1668 trådde i kraft. Ifylgje skattebrevskulle dei lokale likningsnemndene⁵⁸ då vurdera kor vidt der i tillegg til gardbrukarane i fleire skatteklassar, fanst handverksfolk, peparsveinar, søner, strandsitjarar, tenestedrenger eller husmenn, nemleg

folk som var såpass økonomisk sterke at dei kunne gje skatt, ein skatt som då var å likna både på inntekt og formue.

Eg har undersøkt denne gruppa skatteytarar i Ryfylke i 1666. Av dei som vert lista opp finn ein folk med vanlege gardsnamn, folk som vert nemnde som handverkarar, og folk som har plassnamn. I hovudsak er det snakk om folk som sit på husmannsplass.

1666 må ha vore eit godt år, inntektsmessig, for det er mange som skattar, heile 168 personar i heile futedømet. Året før var det berre 24, medan talet i 1668 var 108. Frå 1671 fell gruppa husmenn ut av skattemanntala. Ifylgje den nye skatteordninga vart prinsippet då at husmannen skulle hjelpa husbonden med hans samla skatt.

Av tabellen ser vi at det i Leiranger, Sauda⁵⁹, Jelsa og Hjelmeland skipreider finst eit stort innslag av husmenn som kunne gje skatt i andre halvpart av 1660-talet.⁶⁰ Husmennene i desse 4 skipreida utgjer mykje over halvparten av samla tal

Tabell over husmenn som skattar i Ryfylke futedøme 1666–68, skipreide for skipreide.

	1666 - tal skatteytarar	1666 - skattesum	1668 - tal skatteytarar	1668-skattesum
Stangeland	11	1 – 3 – 16	2	0 – 1 – 0
Avaldsnes	3	0 – 2 – 0	3	0 – 2 – 0
Skåre	14	4 – 3 – 12	9	2 – 1 – 12
Hetland	7	1 – 3 – 0	4	0 – 3 – 0
Leiranger	25	8 – 2 – 4	15	5 – 2 – 16
Vats	4	0 – 3 – 16	4	0 – 3 – 16
Vikedal	8	2 – 3 – 16	8	1 – 3 – 16
Sauda	22	3 – 3 – 16	11	2 – 1 – 12
Suldal	8	1 – 2 – 0	4	1 – 0 – 0
Jelsa	26	4 – 2 – 0	14	3 – 0 – 0
Hjelmeland	17	3 – 0 – 8	13	2 – 2 – 0
Sjernarøyane	2	0 – 3 – 0	1	0 – 1 – 0
Årdal	9	2 – 1 – 0	10	2 – 3 – 0
Idse	3	1 – 1 – 0	3	1 – 4 – 0
Høle	4	0 – 2 – 16	4	0 – 3 – x
Ask	2	1 – 1 – 0	1	0 – 1 – 0
Hausken	2	0 – 1 – 0	1	0 – 0 – 12
Hesby	1	0 – 1 – 0	1	0 – 1 – 0
	168	41 – 0 – 8	108	ca. 28 – 0 – 0

Plasset Fiskeberget er kjent frå 1653, men truleg var det òg her Israel Johannessen budde då han skatta som husmann under garden Skeie på 1620-talet. Han skulle sidan gje namn til plassen Israelsneset under Høyvikjå, lenger ute i Sandsfjorden. Fiskeberget ligg rett over elvaosen for strandstaden Sand. Her budde husmannsfolk fram til 1950. Det var då det nest siste plassen som vart avvikla i Sand sokn.

I forgrunnen ser vi den nordre elvebreidda av Suldalslågen (Sandselvå), der lågen renn ut i Sandsfjorden. Her var det stor aktivitet gjennom året både ved det notfisket Sands Laksefiske dreiv med utgangspunkt i Fiskeberget og med tømmerbommen som vart lagd ut frå Fiskeberget og over til Sandslandet om vårane og litt ut på somrane. Bommen fanga opp tømmer frå Suldal, såleis òg det tømmeret som på 1660-talet vart frakta vidare til Opsal-sagbruken i Vindafjorden. Biletet er teke tidleg på 1900-talet. (Foto: Straabo/Ryfylkemuseet).

husmenn som skatta i Ryfylke dette året, eit futedøme med til saman 18 skipreider. Tilsvarande er det få av dette slaget i dei skipreidene som dekkjer øyane. Ytst ute og vest i Ryfylke finn ein eit større innslag av skattande husmenn i Skåre skipreide. Mellom desse finn ein strandsitjarane i Haugasundet (Hauge-sund).

Dersom denne kjelda – husmannsskatten 1666 – skulle formidla velstanden i skogsområda i Indre Ryfylke, må ein likevel stussa over tala i Vats og Vikedal. Kvifor er dei så låge? I den ytre delen av Vats skipreide (det som låg i Skjold) var det lite skog. Men elles i skipreidet kan det ikkje ha vore annleis med omsyn til ressursstoda enn i Leiranger.

Det er mogeleg at dei låge husmannstala i Vats og Vikedal kan tolkast med at skogøydinga hadde kome lenger der enn i granneskipeida. I Vats skipreide var lensmannen Johannes Stokka ein stordrivar i skogen på mange eigedomar. Frå Vikedal kan ein visa til eit notat i skattematrikkelen 1668 som fortel at dette området då må ha vore ganske snauhogt for stor

skog. Det heiter nemleg under garden Opsal at tømmeret til den «skjønne» sag på Opsal måtte «kiøbes i Suuldal, neste(n) Siuf Miill derfra». Så tømmeret til Opsal-sagjå måtte altså først fløtast ned Suldalslågen, så ut fjorden, rundt halvøynå og deretter nordetter Vindafjorden.

Men det er òg få velståande husmenn i Suldal i høve til at det då var der den beste skogen sto att. Dette kan ein forklara med at det var skogafolk frå fjordane som dreiv arbeidet der, folk med gamal kompetanse på skogbruk. Ein husmann ville helst bu ved sjøen.

II. BAKGRUNNEN FOR DEN TIDLEGE PLASS-SKIPNADEN **Husmenn som entreprenørar i skogbruken**

Folkeauke og press på ressursane har vore ei hovudforklaring bak framvoksteren av plass-skipnaden i landet vårt. Folketalet auka, ein kunne ikkje dela gardane opp meir og fekk i staden eit meir og meir sosialt og økonomisk differensiert samfunn.

Dette er ei forklaring som òg held godt på våre kantar i andre halvpart av 1700-talet og ikkje mindre frametter 1800-talet, då både folketalet eksploderte og talet på husmannsplass nådde store høgder.

Men korleis kan det ha seg at ein finn ein mengd med husmannsplass alt tidleg på 1600-talet, då det endå var øydegardar å ta opp, og gardsbruka var store og ressursrike. Det var gardsbruk som godt kunne by på utveggar for meir enn den eine familien som sat der. Kvifor ikkje bruksdeling framfor husmannsplass?

Vi skal prøva å fanga inn Ryfylkesamfunnet kring 1600. Ryfylkefjordane var på denne tida prega av ein hektisk aktivitet i skog-, sagbruks- og trelastnæringa. Oppgangssaga hadde kome inn som ny teknologi tidleg på 1500-talet. Samstundes vakna Europa til liv etter hundreår med stillstand. Det kom stor etterspurnad etter tømmer og trelast både på kontinentet og på øyane i vest. På Sørvestlandet i Noreg sto det stor og hogstmogen og lett tilgjengeleg skog. Oppgangssagene dukka opp i mest kvar ein liten flaumabekk innerter i Ryfylke, og det vart ein tidlegare ukjent stor aktivitet både med å ta ut tømmer og å skjera det opp til bord og bjelkar. Årleg kom det inn fartøy frå Holland, Tyskland og Skotland for å henta tømmer og trelast. Det vart ei hektisk tid med både bytting av varer og med veksling i ulike slag europeiske myntar. Over lang tid var det høgkonjunktur i ei særskild marknadsretta næring. Ein kan sjå føre seg eit samfunn med eit stort innslag av pengehushald, der ein handla meir enn det ein trong. Kanskje kan ein seia at naturhushaldet tok ein pause. Tyngdepunktet i bøndene sin økonomi vart ført frå innmarka og ut i skog og utmark. Seinare stramma det seg til att.

Det var ikkje berre storbonden på Håland og Jelsapresten som let måla stas- og gjestebodshusa sine – buone – midt på 1600-talet.⁶¹ I Erfjorden fanst det måla buer midt på 1600-talet både i Tøsse⁶² og i Kiladn⁶³. Frå våre kantar – Sørvestlandet – er det òg særleg teke vare på mange vakre gjenstandar frå denne tida, frå rennesansen.

Det var heller ikkje berre på Hylsstrånnå, Sølvsanne-strånnå, at dei bygde seg opp med store verdiar i sølv. Og bonden i Tengesdalen var knapt den einaste som brått vart borte eit år. Styrkar Tengesdal stakk av garde heimafrå våren 1623 med eit framandt skip som var inne og lasta trelast. Men Tengesdalsbonden kom i det minste heim att, og – får ein tru - spekka med inntrykk frå den store verda.⁶⁴ Andre kom aldri

attende. I Stavanger domkapittel vert det på denne tida handsama mange skilmissesaker, etter at mannen har drege av garde, ut i verda, utan å koma att. Det var ei tid då verda var lita, som i dag.

Kvifor gardane i denne stoda ikkje vart meir delte opp slik at det vart gardsbruk til alle, er då kanskje ikkje eit relevant spørsmål. For dei unge ville heller satsa på lett-tente pengar og det som låg i tida. Det var gode løner i næringa ikkje berre for sagmeistrane og deira assistentar, men òg for vanlege arbeidsfolk på dagarbeid. Det var arbeid både med å ta ut skogen, løypa han ned til fjorden, flota han til sagbruk, skjera tømmeret til bord og andre produkt. Kanskje kan ein sjå på husmannen/plassmannen som ein entreprenør i dette systemet.⁶⁵ Det var ikkje alltid han vart fanga opp i skattelistene, men han hadde ikkje mindre status for det. O-skatteytarar er ikkje eit nytt fenomen.

Med auka forbruk var det òg bruk for tenesteytande funksjonar i bygdesamfunna. Det fanst mange og ulike slag handverkarar i bygdesamfunna. Det var skreddarar, skomakarar, snekkarar, murmeistrar, smedar, målarar, dreiarar og andre meir spesialiserte handverk. På Eide i Sand budde midt på 1660-talet ein husmann Ola, som var «En Vaedmældz schreder» (vadmelskreddar).⁶⁶ Frå Hjelmeland nemner Brandal fleire handverkarar mellom dei som er lista opp som husmenn i Hjelmeland på 1660-talet, såleis Ola Svarvar, Jakob skreddar på Kleppa, Rasmus snikkar på Hauskje, Anders skomakar og Peder fiskar på Mele og jamvel ein Josef Spillemann på Øvre Valheim i Årdal.⁶⁷ Slike lister av handverkarar er det vanskeleg å finna på 1700-talet. Folk dreiv òg ulike former for handel.

Denne tidlege husmannsbusetnaden, i skog og utmark, eller på noko meir sentrale plassar (strandstader) i fjordane, hadde føresetnad i ein ny måte å leva og bu på, i eit tilvære der marknad og pengeforbruk var viktigare enn før.

Somme av dei nye menneska hadde lokale røter, men det var òg dei som kom reisande hit, gjerne via byen, også frå utlandet. Nemninga «skott», «tysk» og «engelsk» dukkar opp som tilnamn på fleire personar i Ryfylke på denne tida.

Lokaliseringa av dei tidlege husmannsplassa byggjer opp om skogbruksnæringa som ein viktig forklaringsfaktor. Ein finn dei gjerne på skogagardar, som Håland i Erfjord og Fuglastein i Jelsa. Somme husmenn hadde ein spesialfunksjon som skogvaktarar, som til dømes på Midvik i Sandsfjorden for garden Sand. Elles går det fram at både plass og hus utan jord låg

Oppgangssaga må ha kome inn som ny teknologi i Ryfylke tidleg på 1500-talet. Dette biletet, frå Opsalsfossen i Vikadal kring 1890, viser jamvel to oppgangssager. Matrikkelen 1668 for garden Opsal fortel at sagbruket på den tida måtte henta tømmeret sitt like frå Suldalsdalføret. Skogane i Vindafjorden var mykje godt uthogne då, og dei gode jobbetidene i skogbruket i Ryfylke nærma seg raskt slutten. (Foto: Alice Lima Hay Archer/Ryfylkemuseet).

i tilknytning til sagbruka, på ladeplassar og på kremmarstader, altså nett der hovudaktiviteten gjekk føre seg. I Sandsfjorden er det påvist ein stor konsentrasjon av husmenn der Saudafjorden, Hylsfjorden og Sandsfjorden møtest, til dømes i skugeliane på sørsida av ytre delen av Hylsfjorden. Her var det jamvel bustader som ikkje vart tekne i bruk på 1800-talet, då det verkeleg var behov for husmannsplass.

Vi kan konkludera med at framvoksteren av gruppa husmenn i Indre Ryfylke på (slutten av) 1500-talet og litt inn på 1600-talet hadde sin viktigaste føresetnad i den velstanden og den aktiviteten skogsbruksnæringa skapte. Plassa var konsentrerte til område der skogsbruksnæringa sto sterkast, og der topografien i tillegg låg til rette for ein slik busetnad. I øyane, der topografien ikkje skulle hindra folk i å setja seg til på vakre bustader på nes og i viker, er det derimot få husmannsplass. Her var det mindre trong for arbeidskraft og spesialgrupper i nærmiljøet. Og byen, Stavanger, låg nærmare med sitt handels- og handelsmiljø.

Det at folk òg i det gamle samfunnet gjorde alternative val kan illustrerast ved den på eit vis sjarmerande saga om odels-guten på den rike skogagarden Ropeid midt på 1700-talet. Han erklærte høgt og tydeleg «at han ej haver Løst til Jordebrug» (1756).⁶⁸ Han gifta seg forresten heller aldri....

Strammare tider

Alt har si tid. Presset på skogressursane i Ryfylke var sterkt, og frå midt på 1600-talet kjem det fram vitnemål om skogar som hadde vorte hogde øyde. Kring 1660 var Suldalsdalføret einaste plassen i Ryfylke som framleis kunne levera stort tømmer. Fram til då hadde det vore for ressurskrevjande å få ut. Samstundes med ressurskrisa vart den europeiske marknaden dårlegare og meir usikker.⁶⁹ Krigen mellom England og Holland (1665–67) forstyrta ganske visst utførsla, men tilbakegangen hadde byrja før det.

Noko som òg slo inn i bondens økonomi var det veksande skattepresset frå 1620-talet. Fram til 1660 vart dei årlege skattane mangedobla.⁷⁰ Den årlege landsskatten på 1 dalar pr. brukar vart i 1626 kravd inn to gonger, for første gong. Ein gardbrukar kring 1660 betalte meir enn seks gonger så mykje i skatt som kollegaen kring 1620.⁷¹ Kring 1660 gjekk det årleg i skatt pr. brukar ein sum tilsvarande takseringssummen for to vanlege mjølkekyr. Aukande restanselister i rekneskapa frå slutten av 1650-talet fortel at mange strevde økonomisk. Og mange måtte gje opp gardsdrifta. Tilsvarande finn ein på slutten av 1620-talet lister i landsskatten over «forarma» brukarar, folk som berre greidde gje delar av skatten.

Frå 1660-talet og fram til langt ut på 1700-talet står talet på

gardsbruk i Ryfylke stille eller veks berre i liten grad. Først på slutten av 1700-talet skyt bruksdelingsprosessen fart att. Men om brukstalet mykje godt sto stille på 1700-talet, auka folketalet noko, jamvel om ein både hadde ei klimaforverring i perioden (Den vettle istida) og epidemiar.

Dei strammare tidene førte til ei aukande husmannsklasse, husmenn både med jord og husmenn utan jord. Manntala 1664–66 fortel gjerne særleg om to grupper husmenn, nemleg «dei gamle» og «dei unge». Mellom dei gamle må det vera mange som gjekk i brød med husbondsfolket, på same måten som vilkårsfolk i seinare tid. Men dei gjekk under nemning husmenn. Men mellom dei gamle var det òg ein del eldre folk som hadde vore nøydd til å forlata gard og grunn av økonomiske årsaker.

Stoggen i bruksdelingsprosessen gjorde, på den andre sida, at mange unge aldri fekk etablert seg på gardsbruk. Dei vart plassfolk. Og talet på husmannsplass auka. I motsetning til tidleg på 1600-talet er dette no i aukande grad ein armodesbusetnad. Samstundes blir husmannen igjen delvis skjult for oss i kjeldene.

Hadde styresmaktene ein politikk på dette området? Norsk Lov 1687 regulerte tre former for oppdyrking av landet. For det første skulle dei eksisterande gardane dyrkast og forbetrast, og skyldsummen dermed etter kvart aukast. Det skulle gje meir skattemynt i kongens kasse. For det andre skulle dei framleis eksisterande øydegardane takast opp. For det tredje skulle allmenningane dyrkast. Men det var ein føresetnad at nye bustader i allmenningane etter kvart skulle bli eigne skattebol. Allmenningar var det forresten lite og inkje av på våre kantar.

Plassbusetnaden er derimot ikkje omtala i lova. Dette var då òg ein busetnad som voks opp på trass av lova. Det var ein busetnad som i berre få tilfelle hadde føresetnad å bli fullverdige gardsbruk, enn seia skattebol. Då matrikkelkommisjonane av 1665 saumfara gardane både i Ryfylke og elles i landet, såg dei gjennom fingrane med det meste av denne busetnaden. Somme større plass vart matrikulerte, men mange vart i beste fall berre omtala med namn, som for ordens skuld.

Men styresmaktene hadde eit problem. Det var ikkje mogeleg å forby eller å utrydda denne busetnaden. Og då det vart sett ned ein skattekommisjon på slutten av 1660-talet hadde denne blant anna til oppgåva å sjå på skattlegging av husmennene i landet. Resultatet var skattebrevet av 1671, der det for

første gong vart formulert eit prinsipp der husmennene rundt om på gardane skulle «komme Leylendingen til Hielp», og ikkje gje ein separat skatt. Dermed hadde denne busetnaden fått ei offentleg godkjenning.⁷² Men dermed kunne han òg – i den forstand – halda fram som ein ganske skjult busetnad.

III. ETTERORD

Ståle Dyrvik slår i sin artikkel i Heimen i 2004 fast at den tidlege plass-skipnaden er eit «ein-prosents-fenomen», det gjeld berre ein hundrad-del av heile landet. Unnataka i Sunnhordland og Ryfylke er interessante, men dei er altså unnatak, skriv han. I forkant av denne konklusjonen har han gjort ei gjennomgang av tilsvarande undersøkingar som dei frå Ryfylke og Sunnhordland andre stader i landet.

Min artikkel her, og mykje ny og god lokalhistorisk litteratur i det gamle Ryfylke, må i det minste kunne dokumentera nokre prosent til. Det å bu på eit plass, ei lita jordbrukseining, var såleis ei innarbeidd buform i heile Ryfylke alt tidleg på 1600-talet. Men den store mengda av tidlege plass i våre område er knytt til jobbetida i skogbruket.

No er kjeldestoda i Ryfylke spesielt god, og då særleg fordi tingbokserien her går like tilbake til 1616. Men ein må, som Håvar Kongsrud skriv i sin artikkel i Historisk tidsskrift 2007, vera forsiktig med «å avvise funnenes gyldighet på grunnlag av undersøkelser av områder hvor kildegrunnlaget ikke har vært like godt».⁷³ Her kan ein òg leggja til: – og kor systematisk arbeidet er gjort med å undersøkje fenomenet, basert på både ulike samtidige kjelder og lokal kunnskap om namn og topografi. For min del har eg òg påvist ein omfattande tidleg husmannsbusetnad i Tysnes i Sunnhordland, der tingbokserien først tek til over 30 år etter tingbøkene for Ryfylke, nemleg i 1648.

Ernst Berge Drange (54) er tilsett som førstekonservator og bygdebokskrivar ved Ryfylkemuseet. Han har ein stor lokalhistorisk produksjon bak seg, og arbeider for tida med bygdebøker for gamle Jelsa kommune.

Dei såkalla målarbuene i Erfjord, kjende frå midt på 1600-talet, er uttrykk for den velstanden skog-bruksnærings skapte på denne tida. To av dei er bevarte til denne dag, nemleg på storgarden Håland. Ryfylkemuseet eig dei i dag. Den eine av buene, «Homannsbuå», er truleg flytta hit frå Jelsa prestegard. Den andre, «Målarbuå», er nok bygd og måla på Håland. Målinga er datert til 1640-talet, og kunstnaren kan ha vore kyrkjemålaren Gottfried Hendtzchel. Begge buene var i si tid rikt dekorerte, men på grunn av bruk til ymse føremål gjennom hundreåra, er det stort sett berre taket i Målarbuå som no er intakt, og som viser på dette biletet. Men ser ein godt etter kan ein sjå dekor og på veggene, med draperier og gregorianske noter. Dei gregorianske notelinjene er å sjå på den tredje stoken ovanfrå, der det mellom anna er ein svart flekk, rett til høgre for himmelsenga.

I Hylsfjorden er det ein nyare tradisjon med måla gjestebuer (rosebuer), nemleg frå slutten av 1700-talet. Lølandsbuå, som er den einaste av dei som er att, var likevel bygd på same tida som Målarbuå på Håland, midt på 1600-talet. Bygningsmennene der var ifylgje tradisjonen dei såkalla Halsteinssonene. Dei skulle vera søner etter ein Halstein som på Fredrik 3 si tid vart sende til Noreg for å vøla på kyrkjene (etter Rasmus Løland). Fredrik 3 regjerte åra 1648-70, men ser ein romsleg på det kan Halstein vera ei forvanskning av Hendtzchel. Såleis kan ein òg spørja seg om det kan vera måling frå midt på 1600-talet under den nyare dekoren i Rosebuå på Løland frå 1790-talet. Folk på Løland høyrde òg til i det velståande skiktet av bønder i Ryfylke på 1600-talet. (Foto: Eirik Aarebrot/Arkeologisk museum).

NOTAR

- ¹ Ernst Berge Drange: Husmannsskipnaden på Tysnes 1600-1800. Ei undersøking av form og foresetnader. (Magistergradsavhandling i folkelivsgranskning, Etno-folkloristisk institutt, Universitetet i Bergen 1982, publisert i 1983 på Forlaget Folkekultur).
- ² Tingbøker fra Ryfylke, b. VII, 1635-1642, ved Hans Eivind Næss, Statsarkivet i Stavanger 1981, s. 104ff.
- ³ Då skrive som «Knarreuig».
- ⁴ Tingbøker fra Ryfylke 1636, sjå note 2, s.104.
- ⁵ Trygve Brandal: Hjelmeland Gardar og folk, Hjelmeland kommune 1990, b.III s.246 og 252ff.
- ⁶ T.d. i Danielsen, R., m.fl.: Grunntrekk i norsk historie. Fra vikingtid til våre dager, Oslo 1991, delkapittel av Ståle Dyrvik: «Husmannsvesenet kjem», s.116ff.
- ⁷ Arnvid Lillehammer: Soga om Sauda. Første Bandet. Gardar og ætter. Sauda kommune 1973, s.613. (Amdal)
- ⁸ Drange 1983, sjå note 1, s.112ff.
- ⁹ Nils Olav Østrem, red.: Arbeid-armslag-armod. Husmenn og husmannsordningar på Sørvestlandet. Lokalhistorisk stiftelse 2000. (Takk òg til Nils Olav for gjennomlesing og konstruktive kommentarar til denne artikkelen.)
- ¹⁰ Ståle Dyrvik i Heimen bind 41, 2004, s.114-118.
- ¹¹ Dette vart drøfta inngående i magistergradsavhandlinga mi i 1982, med dome frå Tysnes, Drange 1982, sjå note 1, s.95ff.
- ¹² Håvard Havin Kongsrud: Hva er en husmann? Husmannsbegrepet og 1600-tallet. Under «Debat» i Historisk Tidsskrift bind 86, nummer 1, 2007, s.93-106.
- ¹³ Sørenskrivaren i Ryfylke, tingbok nr.48, fol. 89b ff, 20.-21. august 1734.
- ¹⁴ Vil bli drøfta vidare i ei ny gards- og ættesoga for Jelsa som forfattaren har under arbeid.
- ¹⁵ Ernst Berge Drange: Erfjord. Gardar og folk. Suldal kommune 2004, b.II. s. 1210 ff. Futen måtte årleg på denne tida, i retten, saman med tingallmugen – i såkalla tingsvitne – svara på om det var teke opp nye rydningsplass, så vel som om gardane hadde vorte forbetra slik at dei måtte kunne setjast i ny skyld. Desse tingsvitna vart bilag til futens rekneskapen vidare til amtet og til København. Sjå Drange 1982 (note 1), s.110.

- ¹⁶ Det var heller ikkje uvanleg at avgåande plassfolk kunne tinga seg folga (føderåd) når dei sa frå seg plassa. Då måtte dei sjølv sagt og ha avtale med jordeigaren. Dette har eg drøfta i Drange 1982, s.138ff.
- ¹⁷ I Erfjord levde for eksempel husmannen Salomon Haugen, som ikkje er nemnt i manntala, og han levde godt, for han var ein av dei som gav husmannsskatt i 1666. I samband med skriving av «Erfjord. Gardar og folk» var eg ikkje merksam på Salomon Haugen, men han skal inn på s.229 i Erfjordboka, ikkje berre på s.226.
- ¹⁸ Ernst Berge Drange: Sand. Gardar og folk, b.I. Suldal kommune 1997 s.551.
- ¹⁹ Ernst Berge Drange: Sand. Gardar og folk b.III, Suldal kommune 2000, s.65.
- ²⁰ Sjå note 18, s. 24, 36.
- ²¹ Sjå note 19, s.133, 159.
- ²² Sjå note 7, Lillehammer 1973.
- ²³ Sjå note 7, Lillehammer 1973 , s.43, 73,
- ²⁴ Arnvid Lillehammer: Soga om Sauda. Andre Bandet. Gardar og ætter. Sauda kommune 1974, s.632.
- ²⁵ Sjå note 7, Lillehammer 1973, s.53f.
- ²⁶ Arnvid Lillehammer: Soga om Sauda. Bygdesoga før 1880. Sauda kommune 1991, s.166.
- ²⁷ Ernst Berge Drange: Sand. Gardar og folk, b.II, Suldal kommune 1998, s.357f.
- ²⁸ Tingbøker fra Ryfylke, b.VIII, 1652-57, ved Hans Eivind Næss, Statsarkivet i Stavanger 1989, s.237.
- ²⁹ Tingbøker fra Ryfylke, b.I, 1616-21, ved Ola Aurennes, s. 109ff.
- ³⁰ Ernst Berge Drange: Erfjord. Gardar og folk, Suldal kommune 2004, b. I og II, sjå b.I. s. 224.
- ³¹ Sjå note 30, s.314 og 344.
- ³² Trygve Brandal, Hjelmeland bygdesoge b.1, Hjelmeland kommune 1997, s.202ff.
- ³³ Som note 32, s.205f.
- ³⁴ Derimot er Suldalsgardane på nord og nordvestsida av Ropeid-halvoynå, tidlegare i Imsland og Vikadal, ikkje med.
- ³⁵ Matrikkelen her teken opp i 1668.
- ³⁶ Gjennomgang av originalkjeldene 1664-66 og 1668.
- ³⁷ Manntalet 1701, her brukt avskrift ved Rogaland Historie- og Ættesogelag i Ætt og Heim 1965ff.
- ³⁸ Marinemanntalet eller Sjømilitært manntal 1706, her brukt avskrift og tilrettelegging av Rogaland Historie og Ættesogelag 1995 (ved Gustav Skorpe og Jørg Eirik Waula).
- ³⁹ Folketeljinga 1801, her brukt digitalarkivet.no.
- ⁴⁰ Manntalet 1701 for Suldal konferert med Hallvard M. Hoftun: Gamle Suldal, Gards- og ættesoge, Suldal kommune 1972. Men Hoftun sine oppgaver er mangelfulle.
- ⁴¹ Manntalet 1701 konferert med Arnvid Lillehammer: Soga om Sauda. Gardar og ætter, b.I og II.
- ⁴² Sauda var på denne tida annekssokn under Suldal prestegjeld.
- ⁴³ Suldal prestegjeld med Sauda annekssokn, 1801, jfr. Digitalarkivet: 78 husmenn med jord og 266 bønder i heile prestegjeldet.
- ⁴⁴ 1701manntalet og 1706-mantalet konferert med Birger Lindanger og Jørg Eirik Waula: Rennesøy. Gard og ætt, b.1-3, Rennesøy kommune 1993.
- ⁴⁵ Manntalet 1801 viser 142 brukarar og 33 plassmenn. I Kvitsøy, då ein del av Rennesøy kommune, er det ingen husmenn med jord i 1801, men 4 menn vert ført som jordause husmenn i kombinasjon med losverksemd. I 1701 er det 3 husmenn i Kvitsøy, men ingen identifiserte som plassmenn. (Det er då,
- i 1701, 19 brukarar på 6 matrikkelgardar, Kvitsøy, Nordbø, Håland, Meling, Ystebo og Naustvoll. I 1801 er det 21 oppsittjarar.
- ⁴⁶ Birger Lindanger: Rennesøy. Kultursoge, Rennesøy kommune 2006, s.152. Når han skriv 1660 så er det truleg nærmare bestemt midt på 1660-talet, knytt til manntala og matrikkelen.
- ⁴⁷ Nemleg Hauane under Vik, lokalisert til ein øydegard som på slutten av 1800-talet vart matrikulert som eigen matrikkelgard under namn av Midtbø (jfr. Lindanger og Waula, sjå note 44, b. 1 s.470f.).
- ⁴⁸ Frode Fyllingsnes: Karmøys historie – furet, værbitte over vannet. Karmøy kommune 2004, s.75ff.
- ⁴⁹ Som note 48, s.78.
- ⁵⁰ Som note 48, s.291ff
- ⁵¹ Hans Eivind Næss: The Crofters as a Social Group in South-Western Norway: the Early Phase 1590-1660, i boka Pathways of the Past, Essays in Honour of Sølvi Sogner, Oslo 2002, s.125-139, her s.131.
- ⁵² Svein Ivar Langhelle: Tysvær. Slik levde dei. B.8, fram til 1820, Tysvær kommune 1997, b.I s.481.
- ⁵³ 206 bruk og 40 kjente plass.
- ⁵⁴ 210 bruk og 130 husmannsplass.
- ⁵⁵ Tingbøker fra Ryfylke 1636, sjå note 2, s.102f.
- ⁵⁶ Ståle Dyrvik: Etnesoga, Andre bandet: Bygde- og gardssoge 1660-1800, Bergen 1972, s.83ff.
- ⁵⁷ Futerekneskap for Ryfylke 1660-talet, mikrofilm NR 791.
- ⁵⁸ 6 lagrettemenn/bønder i kvar skipreide.
- ⁵⁹ Mange av husmennene i Sauda budde i den ytre delen av skipreidet, i Hylsfjorden, som i geistleg forstand var ein del av Sand sokn av Jelsa prestegjeld. Det høge talet på skattbare husmenn i Sauda sokn i denne kjelda (1668) byggjer elles opp om ei underregistrering av husmannsplass i Sauda på 1600-talet.
- ⁶⁰ Her skal ein altså vera klar over at husmennene i Sauda skipreide for ein stor del sokna til Jelsa prestegjeld, nemleg husmennene i Hylsfjorden og den ytre delen av Saudafjorden. Dei 22 husmennene i Sauda skipreide budde for ein stor del i den ytre skipreida.
- ⁶¹ Sjå note 30, Erfjord b. II s.1002
- ⁶² Sjå note 30, Erfjord b. I s.587.
- ⁶³ Sjå note 30, Erfjord b.II s.1177.
- ⁶⁴ Sjå note 18, Sand b. I s.594f.
- ⁶⁵ Ein kan jamvel finna husmenn som leverandørar i tollistene 1605-23, til dømes «en husmand paa Stranden», som i august 1617 leverte 4 famnar brenneved til skipperen Anders Gree frå Dundee i Skotland, truleg i Vindafjorden ein plass (etter Arnvid Lillehammer sine avskrifter). Lars Sørvikja under Fuglastein i Jelsa leverte ved same året.
- ⁶⁶ Futerekneskap for Ryfylke, skattemanntalet, husmannsskatt 1666.
- ⁶⁷ Sjå note 32, Brandal, Hjelmeland bygdesoge b.1, s.72.
- ⁶⁸ Sjå note 18, Sand b.I s.20.
- ⁶⁹ Sjå note 52, Langhelle s.137ff.
- ⁷⁰ Andreas Holmsen: Gård, skatt og matrikkel. Oslo 1979, s. 89 og 127
- ⁷¹ Ernst Berge Drange, artikkel i Østrem 2000 (sjå note 9) s.45-81: Hans far «oprøddede dette pladz fra en Steenhaab til en Gaard som dend nu ere» – Om plass-skipnaden og annan ikkje skyldsett utmarks-busetnad i Tysnes i Sunnhordland og Sand i Ryfylke på 1600-talet, s.71ff.
- ⁷² Drange 1983, sjå note 1, s.108ff.
- ⁷³ Sjå note 12, Kongsrud 2007 s. 102.

Husmannsvesenet i Ryfylke på 1800-talet

Av Trygve Brandal

Alle har høyrte om husmenn, men svært få som lever i dag, har møtt nokon. Myten om dei er helst at dei var lutfattige og hadde mange born. Men myter er som regel falske, eller i beste fall unyanserte. Sanninga var at husmennene var ei samansett gruppe. Men det var mange av dei. Ryfylke låg over landsgjennomsnittet og var det forfatteren kallar ein husmannsregion. I denne artikkelen ser vi på årsakane til at det var så mange husmenn i Ryfylke, korleis husmannsplassa oppsto, skilnaden på små og store plass og til slutt kva som skjedde med husmannen mot slutten av hundreåret.

Ein husmann var ein person som leigde eit jordstykke av ein jordeigar. Oftast var jordstykket stort nok til at det kunne drive eit lite gardsbruk på det. Då talar vi om eit husmannsplass og om husmenn med jord. Jordlappen låg som oftast i utkannten av innmarka eller i utmarka og var jamt av ringare kvalitet enn jorda på hovudgarden. Andre gongar hadde husmannen berre ei hustuft på leigd grunn, og vart då rekna som husmann utan jord. Budde slike ved sjøen, vart dei gjerne kalla strandsitjarar. Leiga for plassen eller tomte vart oftast betalt med både arbeid på bruket til jordeigaren og med kontante pengar. Frå husmenn utan jord og strandsitjarar er det ein glidande overgang til dagleigarar og andre arbeidsfolk. Dei var lausarbeidarar som tok det arbeid dei kunne få. Lenge var det berre arbeid på gardane som var aktuelt.

Berre eit fåtal av husmennene kunne leva av husmannsplassen åleine. Dei fleste var avhengige av å skaffa seg anna arbeid ved sida av. Dei gjekk på leigearbeid på gardane, mange dreiv ein del fiske, og somme dreiv eit handverk. Dei kunne vera smedar, tømmermenn, skomakarar eller anna.

EI HUSMANNSOGE

Neri Olson og Eli Salomonsdtr. var husmannsfolk på plassen Grovå under Norda Knutsvik på Jøsneset frå kring 1830 til

Utsikt over Knutsvik på Jøsneset i Hjelmeland. Her var det fleire husmannsplass. Ein av dei var Grovå under Norda Knutsvik. Det budde ein husmannsfamilie i Grovå frå kring 1830 til 1870. Foto: Bjarne Risvoll.

1870. Begge var innflyttarar. Neri var setesdøl, frå Skålås i Bykle, Eli var utanfrå Sjernarøyane. Neri kom over fjellet til Ryfylke i ung alder. Då han vart konfirmert i Hjelmeland kyrkje i 1824, var han 18 år og tente i Knutsvik. Presten gav han då god karakter. «Oplyst og skikker sig vel» står det i kyrkjeboka i rubrikken for «Dom angaaende Kundskab og Opførsel». Sidan tente han truleg nokre år uti øyane, vart kjend med Eli, og så gifte dei seg tidleg i 1830-åra. Neri hadde godt kjennskap til Jøsneset, og dei busette seg der etter at dei var gifte. I 1833 var dei komne til Grovå, der dei fekk sonen Ola det året. Ved folketeljinga to år etter er dei oppførde på Kalhagen under Sørå Knutsvik, og Neri står med skomakar som yrke. Sidan kom dei tilbake til Grovå og budde der heile sitt liv. Neri døydd i 1869, Eli året etter.

Grovå var ein brukande husmannsplass. I 1865 fødte dei ei ku og 12 sauer på plassen. På åkerlappane kunne dei dyrka 3–4 tønner havre og 15–16 tønner poteter. Men jordvegen var ikkje nok til å leva av. Neri dreiv som skomakar, og dessutan hadde dei havets spiskammers å ty til.

Eli fødte i alt ti born. Den eldste var svakleg og døydd berre ei veke gammal. Men dei andre ni levde opp. Vi kjenner ikkje lagnaden til dei fire yngste borna. Dei flytta frå Hjelmeland, nokre av dei emigrerte truleg til Amerika, slik som Anna, den eldste jenta, gjorde då ho var 20 år. Ein son vart busett på Røykjanes på Ombo, ei dotter i Hjelmelandsvågen, ei anna flytte til Høyland etter at ho hadde gifta seg.

Ingen av borna tok altså over husmannsplassen etter foreldra. Neri og Eli var den einaste familien som budd i Grovå. Etter at dei ikkje var meir, vart plassen lagd inn att under hovudbruket på Norda Knutsvik.¹

Vedlene var husmannsplass under Øvre Rossavik i Forsand. Det er husmann Tore Bjørnson Vedlene (1821–1910) som sit framfor huset.

RYFYLKE – EIN HUSMANNSREGION

Utbreiinga av husmannsvesenet var om lag like sterk i Ryfylke som i Indre Sogn, det andre store husmannsområdet på Vestlandet. I heile landet var det rundt halvparten så mange husmenn med jord som gardbrukarar i 1800. Fram til 1855 auka denne prosenten berre litt. Indre Trøndelag og det indre austlandsområdet var klare husmannstygdepunkt. I Trøndelag var det om lag like mange husmenn som gardbrukarar i 1855, i dei sterkaste husmannsområda på Austlandet låg talet på 85.² Rogaland fylke låg under landsgjennomsnittet, men Ryfylke låg noko over. Her utgjorde husmennene 78 prosent av gardbrukarane i 1825, for så å gå tilbake til 64 prosent i 1855 og 54 i 1875.³

I Ryfylke var det ikkje like stort innslag av husmenn i alle bygder. Nokre stader peika seg ut som utprega husmannsbygder. I 1825 var det Tysvær som hadde størst husmannsgruppe.

Der var det 138 husmenn pr. 100 gardbrukarar. Så følgde Avaldsnes med 102, Hjelmeland med 99 og Skjold med 69. Dette endra seg noko i løpet av dei følgjande tiåra. Vi skal sjå nærare på husmannsomfanget i Ryfylke i 1865 ved å bruka tal frå folketeljinga det året.

Tabell 1: Gardbrukarar og husmenn i Ryfylke fogderi i 1865.

Kommune	Gardbrukarar	Husmenn	Husmenn i % av gardbrukarar
Høle	283	159	56
Strand	206	101	49
Årdal	112	81	72
Hjelmeland	244	185	76
Jelsa	181	162	90
Sand	89	59	66
Sauda	177	106	60
Suldal	167	132	79
Rennesøy	197	76	39
Finnøy	173	61	35
Nedstrand	212	125	59
Vikedal	247	149	60
Bokn	99	47	47
Tysvær	172	161	94
Skjold	301	242	80
Skudenes	399	126	32
Avaldsnes	355	264	74
Torvastad	318	83	26
Sum	3934	2320	59

Kjelde: Folketeljinga 1865 C. No. 1, tabell 6, henta frå www.ssb.no/histstat/nos.

I heile Ryfylke fogderi, som på denne tida omfatta også kommunane på Haugalandet, var det 59 husmenn for kvar 100 gardbrukarar. Det er eit høgt tal som klart syner at husmannsgruppa var eit talrikt innslag i samfunnet. Men skilnaden mellom kommunane var stor. Nordre delen hadde flest husmenn, ytre og søre delen hadde færrest. Det var 10 kommunar som hadde fleire husmenn enn gjennomsnittet for Ryfylke.

Husmannsparet Jone og Ingeborg Stein på dørhella framfor huset sitt på husmannsplasset Stein under Nordland i Forsand. Dei var husmannsfolk på Stein i nesten 40 år, frå 1853 til 1891, og dei fekk åtte born. Stein vart sjølvveigande bruk i 1931. Foto: Rasmus Norland.

Framleis var Tysvær på topp med 94 prosent. Så følgde Jelsa med 90, Skjold med 80, Suldal med 79 og Hjelmeland med 76. Også Avaldsnes, Årdal, Sand, Sauda og Vikedal hadde større innslag av husmenn enn gjennomsnittet i Ryfylke. Færrest husmenn var det i Karmøy-kommunane Skudenes og Torvastad og på Ryfylke-øyane.

Også innanfor kommunane kunne det vera store variasjonar. Bygda Vats, som høyrde til Skjold kommune, hadde heile 111 husmenn med jord pr. 100 gardbrukarar. Nabobygda Skjold hadde berre 72.⁴

ÅRSAKER

Kvifor var det så mange husmenn i Ryfylke på 1800-talet? Det er ikkje noko enkelt svar på dette, årsaksforklaringa må bli samansett. Husmannsvesenet utgjer eit mangesidig bilde med stor ulikskap mellom små og store plass, rydding til ulike tider osv. Men i utgangspunktet kan ein sjå på husmannsvesenet ut frå tre ulike vinklar.

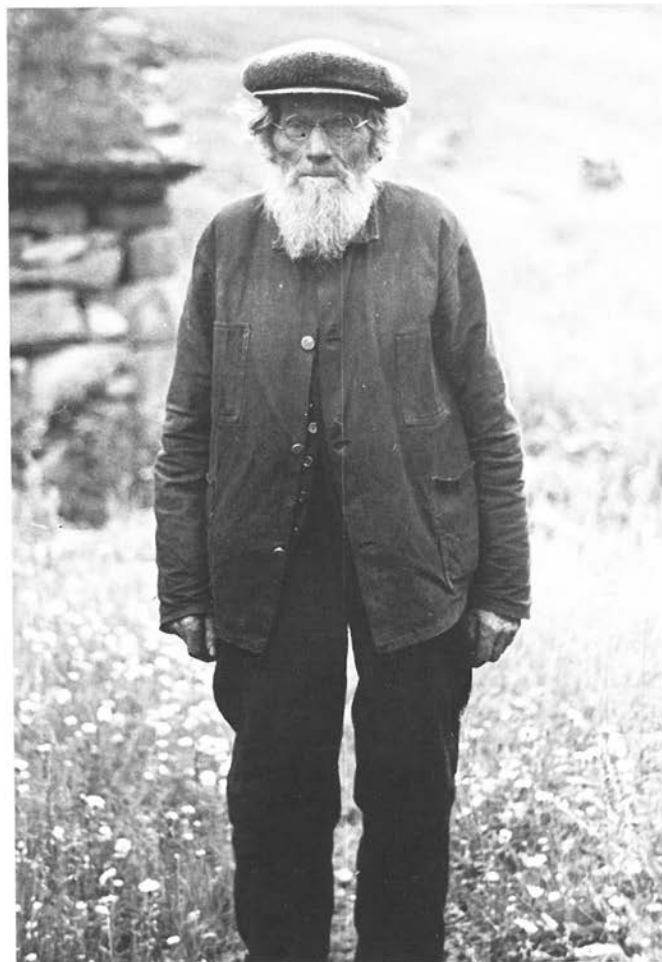
For det første kunne det vera trong for husmennene som arbeidskraftreserve på gardane. Dette at bøndene var interesserte i å oppretta husmannsplass for å få husmennene som billeg og fleksibel arbeidskraft, har vore framheva i mykje av det som er skrive om husmannsvesenet.

For det andre kan ein sjå på husmannsvesenet som uttrykk for arbeidsdeling i lokalsamfunnet. Gardbrukaren som altmoglegmann var på veg ut, og husmennene utførte mange handverk som bygdesamfunnet hadde bruk for. Var dette framtre-dande ved husmannsvesenet, så spelte jordbruket på plassen lita rolle. Mesteparten av husmannen sine inntekter ville bli henta utanfor plassen.⁵

For det tredje kunne husmannsvesenet vera ein oppsam-lingsbås for eit sterkt aukande folketal i første halvdel av 1800-talet. Husmannsplassen var då meir ein bumåte enn ein leve-veg. Det vart etablert mange unge familiar i første del av 1800-talet. Ein stad måtte desse bu, og for mange vart løy-singa å få rydda seg eit husmannsplass og setja seg til der. Talet på gardsbruk i bygdene var avgrensa. Det steig noko på 1800-talet gjennom bruksdelingar, men langt frå nok til å ta unna for folkeveksten. På denne måten blir husmannsordninga eit direkte resultat av og respons på folkeveksten. Vi vil meina at den viktigaste grunnen til veksten i husmannsklassen ligg her.

Husmannsvesenet var vel etablert i Ryfylke før 1800. (Sjå Ernst Berge Drange sin artikkel i dette heftet.) Eksempelet Hjelmeland syner det. I Hjelmeland fanst det i 1801 kring 140 plass. Nokre av desse går tilbake til 1600-talet, men dei fleste av dei vart rydda utover 1700-talet. Ved eit manntal frå 1664 vart det nemnde 82 husmenn og 8 handverksfolk i Hjelmeland.⁶ Ei anna kjelde frå 1718 har også tal for husmenn. Det er den såkalla «prestens rulle», eit manntal som sokneprest Peder Sørensen tok opp over mannfolk mellom 12 og 60 år.⁷ I det manntalet er det nemnde 69 husmenn i Hjelmeland prestegjeld.

Døme på gamle husmannsplass i Hjelmeland sokn er Hauskevangen og Vigavågen, Moldfallet under Mjølhus,

Ola S. Gil (1849-1942) var husmann på Moldbakken under garden Nedre Hauge i Josenfjorden. Faren Svein Sondreson kom til Josenfjorden frå Tuddal i Telemark. Foto: Johannes Gill.

Klubben under Kleppa, Hedlå under Sande, Krossleite under Vadla, Gil og Følekammane under Nedre Hauge. I Fister var Følsvik under Nedre Fister, Grønvik under Mosnes, Tønnevik under Sigmundstad, Knarravågen under Hovda og Kåda-berget busette av husmannsfolk på 1600-talet. I Årdal var

Heia var husmannsplass under Mjølhus i Hjelmeland frå kring 1817. Det vart sjølveigande bruk i 1944.

Moen og Litlamo under Sedberg, Erlia under Måland og Stølen under Svadberg mellom dei eldste plassa. Dei eldste plassa er frå 1600-talet, kanskje også før, og på 1700-talet vart det rydda fleire. Den store veksten kom likevel på 1800-talet. Det var det som var det store husmannshundreåret.

Kjeldene gjev ein peikepinn på at det fanst ein god del husmenn i Hjelmeland utover på 1600-talet og i første halvdel av 1700-talet. Tala kan likevel ikkje takast som dei står. Det er ikkje sikkert at alle som er kalla husmenn her var husmenn med jord eller plassmenn i den seinare tydinga. På 1600- og utover 1700-talet kunne omgrepet husmann bli brukt både om plassmenn, folgefolk og innerstar eller leigebuarar, altså folk

som stod på sida av den vanlege bondestanden og ikkje sjølve dreiv aktivt jordbruk.

Ved folketeljinga i 1801 var det i Hjelmeland 139 personar som vart kalla husmann med jord. Auken heldt fram til talet på husmenn kulminerte i 1835 på vel 300. Det heldt seg på dette nivået til 1855 før nedgangen byrja. Det totale talet på husmannsplass har vore større enn maksimumstalet på vel 300. Alle plass var ikkje i drift samtidig. Nyriddinga av plass heldt fram heile husmannstida gjennom, også etter at plasstalet hadde byrja å gå tilbake. Nedlegging av plass føregjekk samtidig med at nye vart rydda. Dette gir inntrykk av eit husmannsvesen med stadig flyttande plassering av plassa rundt om i ter-

renget. Lat oss sjå nærare på dette for Aukland på Ombo, ein av dei gardane i Hjelmeland som har hatt mange husmannsplass.

Talet på husmannsplass på Aukland var seks i 1835, fire i 1855 og fire i 1865. I alt har det vore ti ulike husmannsplass på garden. Auklandssjøen, Tjuenes, Haug, Liå, Holmen og Tuftene var rydda og busette før 1800. Også Kalhagen vart truleg rydda sist på 1700-talet. Sidan auka ikkje talet på plass før mot slutten av 1800-talet, då Skipavik, Haustavik og Slåttå vart busette. Fire av plassa på Aukland vart utskilde som sjølveigande bruk. Det gjeldt Tuftene kring 1830, Haug i 1848, Liå i 1933 og Haustavik i 1949.⁸

Nokre matrikkelgardar hadde særleg mange husmannsplass. Tøtland i Vormedalen i Hjelmeland er eit døme på det. Det var denne garden som hadde flest husmannsplass i Hjelmeland prestegjeld. I 1835 var det 12 husmannsplass i det vidstrakte området som høyrde Tøtland til. Men i alt kjenner vi til 18 busette husmannsplass på Tøtland i løpet av 1700- og 1800-talet. Alle var altså ikkje i drift i 1835. Nokre av plassa låg nede i Vormedalen, andre låg oppe ved Fundingslandsvatnet, dit Tøtlands eigedom strekte seg. Det eldste husmannsplasset under Tøtland var Rødlende oppe ved Fundingslandsvatnet. Her var det busetnad frå kring 1700. Bulegene var det husmannsplasset under Tøtland som vart teken opp sist. Der har det budd berre ein familie, og dei kom dit først i 1880-åra. Også i Bøen i Årdal var det tett av husmenn. Reiar Pederson Skogarbø (d. 1860) sa at han kunne stå heime i tunet og telja 20 rykande husmannstover nedpå Bøen.⁹ Dei fleste matrikkelgardar hadde ein eller helst fleire husmannsplass. Men det fanst òg ein del gardar som ikkje hadde nokon.

EIT HUSMANNSPlass VERT TIL

Kristoffer Ivarson var nesteldste son i ein gardbrukarfamilie på Lyse, inst i Lysefjorden i Forsand. Eldstemann overtok heimegarden, og kva skulle så den neste ta seg til? Han gifte seg i 1812 med Inger Olsdotter frå Jørpeland og slo seg gjerne alt då til som husmann på Ådneshaugen i Lyse si utmark like ved elva. Festesetel på plassen vart skriven i 1816. Det var kjøpmann Børre Rosenkilde i Stavanger som utferda den. Han var forvaltar av biskopen sin jordeigedom i distriktet, og Lyse var bispegods. Kristoffer hadde vore ute i kongens teneste som soldat under ufredstida rundt 1814.

Festesetel på Ådneshaugen 1816

«Børre Rosenkilde gjør vitterlig på bispens vegner å ha tillatt samtlige Lyse gårds 4 oppsittere å innta til husmann Kristoffer Iversen, som hjemkommen er av kongens tjeneste, et lite innhegnet stykke jord av deres felles utmark ved bøsgjerdet beliggende, kalt Ådneshaugen, som skal bli plassets navn, som han mottar til opprydning og forbedring til åker og eng, hvorpå håpes å fø 2 kyr, 1 kalv, 8 smaler og 8 geiter, som nyter sin gressgang med gårdens kreaturer i deres felles mark. Fornøden brenneved til hans hus blir han utvist, som forsiktig og vinnskipelig brukes.

For disse beleiligheter er avtalt at C. Iversen skal gi årlig til gårdens 4re oppsittere til enhver 3de arbeidsdager, 1 dag i hver vinne, 4re dages gjette i stølen, 1 dag i hver uke å gjete geitene. I de første 6 år betaler (han) 1 R.daler sølv verdi, og etter den tid 2 R.daler til samtlige oppsittere. Og endelig til sin bror Ole Ivarsen 6 dagers arbeider, 3 dager om våren og 3 dager i skuren, mot hjelp av han ved leilighet. Når forestående etterkommes, og Kristoffer i ord og gjerninger oppfører seg som en rettskaffen husmann eigner og anstår, skal han nyte godt av dette plass sin levetid, da dets feste er betalt, hvilket under min hånd og segl bekreftes.

Stavanger d: 13. juni 1816, — B: Rosenkilde.»
(Språkdrakta er modernisert.)

Kjelde: Bispestolens bygsleprotokoll nr. II, fol. 203.

Ådneshaugen var ein ny buplass, Kristoffer og Inger var dei første som sette seg til der. Han låg på utsida av bøsgjerdet, i det som då var utmark. Her tok dei då fatt, fekk sett seg opp hus, og gjekk i gang med å rydda åker og eng. Dei vona å kunne fø to kyr, ein kalv, åtte sauer og åtte geiter på plassen. Desse kunne dei sleppa på beite i garden si felles utmark i lag med dyra til dei andre oppsitjarane på garden. Dei trong ved til å fyra med, men den kunne ikkje Kristoffer hogga kvar som helst. Gardbrukarane skulle avgjera kor han kunne få veda. Det vanlege var at husmennene skulle røra skogen minst muleg, dei måtte greia seg med den ringaste og mest avsidesliggjande vedaskogen. Likevel måtte dei hogga forsiktig så ikkje skogen tok skade.

Frå Nedrebø inst i Lysefjorden. Ådneshaugen var husmannsplass under garden Lyse lenger inne i dalen.

Som husmann måtte Kristoffer betala leige for plassen. Leiga vart klarert både med arbeid og med pengar. Til kvar av dei fire gardbrukarane skulle han yta tre arbeidsdagar for året – ein dag i vårvinna, ein i slåtten og ein i kornskurden. Vidare skulle han gjæta dyra fire dagar på stølen og ha tilsyn med garden sine geiter ein dag for veka. Dette vart mange dagar til saman, for geitene gjekk nok mykje ute også i vinterhalvåret. Til gjætinga kunne han bruka ungane, etter kvart som dei voks

til. Til broren Ola Ivarson, som var ein av dei fire gardbrukarane på Lyse, skulle han i tillegg yta seks dagars arbeid, men det var godtgjersle for hjelp frå han. Kristoffer skulle også betala for seg med kontante pengar. Dei første seks åra var utlegget på ein dalar, men sidan, då plassen vart meir oppdyrka, vart leiga dobla. Til saman vert dette ei ganske høg leige med pengar og mange arbeidsdagar, noko som må vera eit uttrykk for at Ådneshaugen vart rekna som ein bra husmannsplass. I 1844 gjekk plassen då også over til å verta sjølveigande gardsbruk.

Når Kristoffer betalte for seg med arbeid og pengar etter kontrakten og elles i ord og gjerning oppførte seg som ein husmann burde, sat han trygt på plassen i si levetid. Og han vart buande her til sin døyande dag. Han fór ut av denne verda i 1851, vel 61 år gammal. Då var han ikkje lenger husmann, men sjølveigande gardbrukar.

STORE OG SMÅ PLESS

Det var stor skilnad mellom plassa. Nokre var store som mindre gardsbruk, andre hadde berre litt jordveg å leva av. Følekkamane i Jøsenfjorden er døme på ein av dei større husmannsplassa. Den ligg på sørsida av fjorden og høyrer til Nedre Hauge. I 1865 hadde dei ein buskap på ni storfe, 38 sauer og 21 geiter, og på åkerlappene sådde dei ikkje mindre enn tre tønner havre og sette like mykje poteter. Om hausten kunne dei truleg hausta om lag 20 tønner og ta opp 20 tønner poteter. Men vi treng ikkje reisa langt frå Følekkamane for å finna døme på svært små plass. Ramsliå ligg på nordsida av Jøsenfjorden og høyrer til gardane på Ramsfjell. Her budde det fleire husmannsfamiliar. På Tuftå hadde dei 14 sauer i 1865, og dei sette ei tønne poteter. Det verkar mest utruleg at dei kunne ha nokon stad å setja potetene og få berga inn nok vinterfôr til sauene, for heile plassen var berre ei hustuft med litt gras rundt huset. Men med tillegg av strandslått og lauving må dei ha makta å samla vinterfôr til sauene.

Også i Suldal var det stor skilnad mellom dei små og dei store plassa. I 1865 var dei to plassa i Valskårlia som hadde største buskapen. Tor Torson på det eine plassen hadde 8 storfe, 12 sauer og 12 geiter, og så sådde han to tønner korn og ei tønne poteter. Bastian Halvorson på det andre plassen hadde om lag like mange husdyr (7 kyr, 15 sauer og 15 geiter), men noko mindre åkerland. Han sådde ei tønne korn og sette 5/8 tønne poteter. Ivarflota ved Suldalsvatnet, som låg under

Tun med mange små hus på husmannsplasset Stien under Rossemyr i Øvre Suldal.

garden Steinbru, var ikkje mykje ringare med 6 kyr, 17 sauer, 27 geiter og 1 ½ tønne i utsæd både av korn og av poteter. I forhold til desse var Røynevarden, som vi høyrer om i ein annan artikkel i dette heftet, ein god del midnre. Der er dei oppførte med 3 kyr, 10 sauer og 20 geiter i 1865, og dei hadde åkrar der dei kunen så 1 ½ tønne korn og setja 1 ½ tønne poteter.

I den andre enden av skalaen låg to plass i Vidveihagen på Suldalseidet. Levard Aslakson på det eine plassen hadde ikkje husdyr i det heile i 1865, men sådde ¼ tønne korn og ei halv

tønne poteter. Grannen Samuel Samuelson på det andre hadde fem sauer, sådde ½ tønne korn og sette ei tønne poteter. Begge desse dreiv også med handverksarbeid og livnærte seg truleg mest av det. Dei er titulerte som «Husmand med Jord Kurvmager» i folketeljingslista. Lars Larsson på Litla Rød under Underbakka kunne heller ikkje på nokon måte leva av plassen. Han og kona Tørle Knutsdotter hadde 4 sauer, og så nokre små åkerlappar der dei kunne setja ¼ tønne poteter.¹⁰

Rennesøy hadde færre husmenn, men også her var skilnadene store mellom plassa. Plassen Bakken under Dalåker, som

Ivarflota ligg på nordsida av Suldalsvatnet, men var husmannsplass under garden Steinbru i Kvilldal på sørsida sidan midt på 1700-talet. Dette var eit av dei største husmannsplassa i Suldal. I 1865 hadde dei ein buskap på 6 kyr, 17 sauer og 27 geiter. På dette bildet frå 1919 ser vi Holger og Sonneva Iversflaten med dei fire borna dei hadde då - Odd, Albert, Helene og Malene. Holger kjøpte Ivarflota nokre år seinare og vart sjølveigar.

no høyrer Ryfylkemuseet til, høyrde til mellom dei mindre plassa. Der hadde dei ei ku og fem sauer, og på åkrane sette dei to tønner poteter og sådde $\frac{1}{4}$ tønne korn. Men det var ein del plass som hadde mindre å rutta med. På eit plass på Risa hadde Peder Korneliusson og familien berre fire sauer og så litt åkerjord der dei kunne så $\frac{1}{4}$ tønne korn og $\frac{1}{2}$ tønne poteter. Tidemann Tidemannson i Gangenessjøen var på same nivå med jordbruket sitt. Han hadde ei ku, og på nokre åkerflekke kunne han så $\frac{3}{8}$ tønne korn.

Under Utstein kloster var det derimot nokre store husmannsplass. Dei to største hadde Knut og Jakob Rasmussen. Begge desse husstandane var store med fleire vaksne og

ugifte born som budde heime. Knut er oppført med 2 hestar, 8 storfe, 7 sauer og ein gris, samt ein utsæd på 4 tønner korn og 2 tønner poteter. Jakob hadde ei gardsdrift som var endå eit hakk større, sjølv om han også var husmann. Der hadde dei 2 kyr, 6 storfe, 9 sauer og ein gris, og utsæd på 5 tønner korn og 4 tønner poteter.¹¹

På dei store plassa kunne nok folk leva bra på 1800-talet, men på dei små plassa var det inntekt frå anna arbeid som skaffa mat på bordet. Når vi i dag står på tuftene til eit plass av den minste typen, kjem vi lett i tankar om at her prøvde folk det umulege: å pina leveveg ut av aur og stein. Og langt på veg kan nok det vera rett. For mange av dei husmannsplassa som

vart tekne opp utover på 1800-talet, var marginale. Folk busette seg her og prøvde å slå seg gjennom her fordi alle andre aktuelle buplassar i området var opptekne. Når det ikkje fanst ledige buplassar, måtte ein prøva å oppretta ein ny. Men busetjinga varte gjerne berre ein generasjon. Ingen av borna såg syn på å etablere seg der som vaksne.

Somme husmannsplass kan kallast «familieplass», men dei fleste var «forhandlingsplass». På familieplassen var det gjerne eit søsken av gardbrukaren som fekk busetja seg med sin familie. På den andre idealtypen, forhandlingsplassen, var det folk som ikkje var i familie med grunneigaren og gardbrukaren som forhandla seg fram til ein avtale om å busetja seg. Når det var stell på sakene, vart avtalen gjort skriftleg og tinglyst på tinget.

HUSMANNSKÅR

Kva vilkår levde husmannsfolk under? Vi kan vita noko om dei materielle leigevilkåra dei hadde på plassen ut frå dei tinglyste leigekontraktane som finst i avskrift i pantebøkene på Statsarkivet. Sjølv om slike kontraktar vart lovfesta i 1851, var det berre eit mindretal som hadde det, kanskje berre fjerdeparten. I Skjold og Vats hadde kring tredjeparten av hsmennene festekontrakt.¹²

Det vanlegaste var at husmennene betalte leige for plassen til husbonden i form av eit visst tal arbeidsdagar for året og ein pengesum. Arbeidsplikta kunne t.d. vera tre dagar i vårvinna, tre dagar i slåtten og tre dagar i skurdonna om hausten. Pengesummen kunne vera frå ein halv til fem-seks dalar, alt etter kor stor husmannsplassen var. Store husmannsplass hadde større arbeidsplikt, eller høgare pengesum. Enkelte sta-

Borghild Jonesdotter (1827-1913), kalla Borjela Nodavodl eller Påskeborjela, framfor huset sitt på plassen Notavoll under Nedre Mele i Årdal. Ho var husmannsdotter og vart buande på plassen etter at foreldra døydde. Vi ser at huset har enkel standard. Her måtte du bøya deg ned når du skulle inn døra. Foto: Johan Mæle.

Den siste husmannsfamilien i Halvfjerdvik under garden Øystad i Kvilldal i Suldal, avbilda i 1906. Faren Torbjørn Albertson var herifrå, mora Sissela frå Hagen under Fisketjøn. Dei miste tre born i skarlagensfeber i 1909. Året etter kjøpte dei garden Vik i Suldal og flytte dit. Sidan budde familien på Nordtveit i Vats og i Hagane på Fisketjøn på Suldalsosen.

der kunne leiga vera at husmannsplasset skulle fø nokre ungdyr for gardbrukaren. Slik veit vi det var på Følekammane i Jøsenfjorden. Der skulle husmannen vinterfø seks ungdyr for gardbrukaren på hovudgarden Nedre Hauge. Andre stader vart leiga svart med både kontante pengar og med vinterføing av husdyr, slik som på Røynevarden.

Eit nærstudium av 19 tinglyste festekontrakar frå Fister sokn mellom 1800 og 1865 gir innsyn i festeforholda. I 12 av desse kontraktane skulle leiga svarast berre med arbeid på garden som åtte plassen. Fem husmenn betalte for seg berre med pengar, og i to tilfelle var leiga ein kombinasjon av pengar og arbeid.¹³

Henrik Torson og Siri Olsdotter leigde plassen Eikelidflåda i 1822 av Ola Olson Helgøy, som åtte garden Mosnes. Dei betalte berre med arbeid. Henrik må ha vore ein brukande skomakar, for ein del av leiga var at han skulle sy ti par sko årleg for husbonden sin familie. Vidare skulle ha arbeida på garden åtte dagar i vårvinna, slå eit dalarstykkje bø i slått, noko som tilsvara åtte dagars arbeid, skjera 16 lass korn i skurdonna og dessutan arbeida tre dagar på garden på den tid av året som husbonden ville. Dette omfattande arbeidet var pliktene. På den andre sida hadde husmannsfolket visse rettar. Dei hadde fritt vårbeite for ei ku og 16 sauer i garden si utmark til ein månad før jonsok. Seinare på året hadde dei beiterett berre for kua. Vidare kunne dei hogga «fornødent Brænde af Qvist og Affald i Skoven.

Henrik Torson var skomakar og betalte for seg delvis med skomakrarbeid. Jone Bjørnson i Skjelsvik, eit anna husmannsplass udner Mosnes, var god til å sko hestar, og ein del av arbeidsplikta hans til gardbrukaren på Mosnes var at han kvart år skulle «forskafe Gaardens Opsider en ny Hesteskogning, uden Betaling enten for Jernet eller Arbeidet.»

Berre ein av dei 19 husmannskontraktane i Fister hadde ein passus om bygselsum, eit større eingongsbeløp for husmannen å betala første året han leigde plassen. Det var kontrakten til Jone Bjørnson og Marta Samuelsdotter, som leigde Skjelsvik under Mosnes i 1840. Då betalte dei heile 100 dalar i «Fæstepenge». Nokon årleg pengesum skulle dei ikkje betala sidan, men Jone skulle slå eit timarkstykkje bø årleg, arbeida til saman tre dagar i vårvinne, slått og skjurd samt skjera seks lass korn om hausten. Desse festepengane var ein parallell til den førstebygsla som bønder som var leiglendingar betalte første året dei leigde bruket. Festepengane kan også sjåast på som eit innskott eller depositum frå husmannen til husbonden. Det er truleg at innfestingspengar fekk større omfang utover i første halvdel av 1800-talet, då etterspurnaden etter husmannsplass vart sterkt aukande, og gardbrukarane kunne ta seg betre betalt.

Ein husmannskontrakt frå Meland i Hjelmeland i 1847 kan stå som døme for vilkår og rettar ein husmann kunne ha. Sjur Larsson frå husmannsplassen Vollen under Meland gifte seg i 1846 med Borghild Olsdotter frå husmannsplassen Moen. Året etter overtok dei plassen Moen etter far hennar, som var enkjemann, og fekk tinglyst kontrakt frå eigarane, som var dei fire større bruka på Meland. Plassleiga var å arbeida hos kvar av

dei fire brukarane. Først ein «Stalledag» med hevda om våren, ein «Skaaredag» på kornåkeren om hausten, og så slå eit halvvalarstykkje eng hos kvar. Slåtten tilsvara fire dagars arbeid. Til saman vart det seks dagar for året hos kvar, eller 24 dagar i alt. Til plassen høyrde det fire utslåttar – Jonebakken, Vindalstødne, Spegetødne og Jubedal. Der kunne husmannen slå graset, frakta det heim som tørrhøy og bruka det som vinterfôr til dyra. Husmannen hadde fritt beite for dyra sine i garden si fellesmark på tre utpeika stader – i Kanelia, Melkebakklia og Bjørnelia.

Det var vanleg at husmennene fekk bu på plassen på livstid. Dette galdt for begge ektefellane, slik at enkja eller enkjemannen hadde rett til å bu på plassen så lenge ho eller han levde. Føresetnaden var heile tida at dei makta å svara den leiga dei skulle.

Husmannen hadde også vanlegvis arbeidsplikt på det gardsbruket som plassen låg under. Han skulle då møta «paa Tilsigelse», dvs. når husbonden kalla på han. Han arbeidde då for vanleg dagløn og alltid på husbondens kost. Denne arbeidsplikta kunne nok ha både positive og negative sider for husmannen. Han var sikra noko lønsarbeid, men visste ikkje kor mykje det kunne bli. Han var ikkje utan vidare fri til å ta seg anna arbeid, men måtte stilla hos husbonden når han ba om det. For gardbrukarane betydde husmennene si arbeidsplikt at dei var sikra arbeidskraft når dei trong det. Husmennene var fleksibel arbeidskraft, dei kunne sendast heim når det ikkje lenger var arbeid til dei.

Husmannen var underorda den gardbrukaren han leigde plassen av. Dette kjem stundom tydeleg til syne i dei skrivne kontraktane. Ekteparet Johannes Johannesson og Marta Tolleivsdotter fekk festekontrakt på plassen Smidjeflåda under Vadla i 1883. Då heitte det slik i eitt punkt i kontrakten: «Hvis Husmanden eller hans Folk fører nogensomhelst ærekrenkende Tale mod Husbonden eller hans Folk eller paa nogen anden Maade gjør Brud paa Sædeligheden, er han uden videre forpligtet til at aftræde Pladset uden nogensomhelst Godtgjørelse fra Husbondens Side efter den kortest mulige Opsigelsestid.»¹⁴ Skikka du deg ikkje vel, var det inga bøn.

Det var også eit tydeleg klassemessig skilje mellom husmann og bonde. Bonden var utleigar, arbeidsherre og arbeidskjøpar, husmannen var leigar og selde si arbeidskraft. Skiljet var òg av sosial art. Husmannsfolk vart sessa lågare ved alle gjestebod som barnedåp, bryllaup og gravøl. Og me kjenner

mange historier om kor lite passande det var for ein ungdom av gardbrukarstand å gifta seg med ein frå husmannsstanden. Endåtil i kyrkja var det skilje. Gardbrukarane hadde sine faste kyrkjebenkar, men husmenne sat stuva saman nede ved døra eller oppe på galleriet. Alle stader var husmannen mindre vyrd, noko som dette gamle ordtaket vitnar om: – Det er snart gjort å kristna eit husmannsbarn. Gardbrukaren var grunneigar, husmannen ikkje. Han hadde ikkje rettar til fiske og fangst, til skoging og veding. Alt måtte han spørja om lov til. Det var på mange måtar eit liv med hatten i handa.

Husmennene hadde heller ikkje røysterett, slik som gardbrukarane hadde. Det fekk dei ikkje før allmenn røysterett vart

innført her i landet. Det skjedde i 1898 for menn, i 1913 for kvinner. Men då var det ikkje så mange husmenn att. På den andre sida slapp dei lenge å betala skatt, slik gardbrukarane måtte.

Husmennene var ei underklasse i samfunnet, plasserte eit godt stykke under gardbrukarane. Dei åtte ikkje jord og hadde ikkje stemmerett. Likevel var det store skilnader innanfor husmannsgruppa. I tillegg til å sitja trongt i det var nok somme husmenn også lite tiltakssame og forvalta ringt det pund dei hadde fått utdelt. Stundom hende det at altfor harde levekår skapte harde og bitre sinn.

Eit eldre husmannspar i arbeid med høyberging på Flotene under Vadla i Jøsenfjorden. Karen har fått høybøra på ryggen og er klar til å spennja på seg treskoa og bera høyet inn.

På Tuftå sat dei smått i det

Ove Tormodson og Anna Knutsdotter var husmannsfolk på Tuftå på nordsida av Jøsenfjorden. Jone Eiane har fortalt ei historie om kor smått det kunne vera for dei somme tider. Jone frå Ytre Eiane var ven med Tomas, son deira. Ein kald vinterdag kom Ove til Eiane på veg til Hjelmelandsvågen etter mat. Han laut få far til Jone si påskrift på eit brev der han kaverte for varene, ein 100-kilos sekk med grynmjøl. Ove fortalde at Tomas var med. «Eg flaug så til sjøen og ut på bryggja og ropa på han. Han kom då fram under eit utbreitt segl over bakskenen, blåfrosen, berre med ei tunn trøya på seg. Ikkje skjorta ein gong. Dette tok meg så eg flaug beint heim og bad om lov å gje Tomas ei av skjortene mine. Mor fann ei, og eg til sjøs att i ein viss fart og gav han skjorta. Men då skulle du ha sett det glade guteansiktet. Heile Tomas var eit smil, og av med trøya i ein fart og på med skjorta. Aldri i mi tid har eg fått slik takk, og aldri får eg det heller.»¹⁵

Lars og Borghild Vigemoen har sett seg til for fotografen nedfor huset på Vigemoen, som var plass under Totlandsvik i Hjelmeland. Lars laga jærstolar og hadde verkstad i den ytste delen av skuten på huset.

FOR LITE Å LEVA AV

Alle husmenn med jord dreiv noko jordbruk, men omfanget av det varierte sterkt frå plass til plass. Dei større plassa dreiv eit jordbruk på line med dei små gardsbruka, men på dei små plassa var det berre eit jordbruk i smått som kunne drivast. Først etter at pliktarbeidet hos bonden var unnagjort, kunne husmannen gjera onnearbeidet heime hos seg sjølv. Det vart sein slått på husmannsplassa, for husmennene var lenge opp-tekne med slåttearbeid på hovudgarden. Uttrykket 'husmanns-sommar' fortel om dette. Då fekk husmennene godt ver når dei dreiv med sin seine slått.

Sauer, geiter og poteter dreiv husmennene mest med. Sauen og geita er nøysomme og kan utnytta skrale utmarksbeite maksimalt. Geitene gav også mjølk, som kunen brukast i hushaldet eller ystast til ost. Poteta er den åkerveksten som gir mest att på små åkrar. Mange husmannsplass hadde ei ku, og dei største hadde fleire. Dei minste plassa hadde ikkje ku, men berre småfe, sauer eller geiter. Hest var det berre dei aller største plassa som hadde. Dei fleste måtte lita på si eiga muskelkraft, og dei kunne kanskje få låna seg ein hest til særleg tunge arbeid.

Nokre åkerlappar var det på mest alle husmannsplass. Der kunne dei dyrka korn, og utover på 1800-talet spelte poteta eit stadig viktigare rolle. På mange plass kunne dei dyrka 3–4 tønner korn og 8–10 tønner poteter. Dette var langt frå nok til å fø ein familie. Det var nødvendig for husmennene å ha anna arbeid i tillegg og skaffa seg inntekter utanom plassen.

Mange husmenn dreiv eit handverksyrke. Då tok dei oppdrag som smedar, bygningsmenn eller kva dei no var når dei hadde høve til det. Andre var meir lausarbeidarar og tok det arbeid som var å få. Det var bønder rundtom på gardane som helst etterspurde arbeidskraft. Det kunne vera onnearbeid, grøftegraving, vedhogging eller bygging av murar for mennene sitt vedkomande og spinning, veving, syng og baking for kvinnene sin del. Mange husmenn ved sjøen deltok også i fiske. Dei kunne fiska for seg sjølve i eigen småbåt, eller dei kunne vera hyrt arbeidskraft som «nothundar» på notlag som kasta etter sild, brisling eller makrell. Arbeid utanom husmannsplassen var avgjerande for å få endane til å møtast for ein husmannsfamilie. Husmannsplassen var oftast for lite å leva av.

MYKJE FLYTTING

Eit karakteristisk trekk ved mange husmannsfamiliar var at dei flytte ofte. Eit døme på det er Ola Steen frå Etne, som var

smed og husmann på Jøsneset i Hjelmeland. Han gifte seg med jøsnesjenta Marta Hallvorsdotter i 1834. Sidan budde dei rundt 20 år på Jøsneset, men på fire ulike stader. Dei første fem åra var dei husmannsfolk på plassen Fossåtre under Fosså. Sidan budde dei tre år på Tveitå under Åsland. Den lengste tida budde dei på Steinbrekkå under Foss, og dei siste åra budde dei Hedlebergvika under Nesvik, før dei flytte til Fitjar på Stord midt på 1850-talet.

Vi veit ikkje kvifor dei flytte så mykje. Men det kan ha vore skilnader mellom plassa som vi ikkje ser så lett i dag. Kanskje var husa betre, vassvegen enklare, avkastinga større. Tilhøvet til husbondsfolket spelte nok også inn. Om dei kjende seg dårleg behandla ein stad, var det rimeleg at dei prøvde å koma seg bort. Husmennene flytte sjeldan langt av garde, men ofte berre hit og dit i nabokrinsen. Vi må hugsa at det å flytta ikkje var noko stor sak på den tid for folk som ikkje hadde mykje av jordisk gods å dra på.

Myrå var husmannsplass under Langeland på Fogn i Finnøy. Også her var huset og løa samanbygt. På dette bildet frå midt i 1920-åra ser vi brukarparet Petter (bak til venstre) og Karen (til høgre) saman med folk frå Runestad som er på vitjing.

HUSMENNENE FORSVINN

Talet på husmenn i Ryfylke kulminerte midt på 1800-talet. Då var det minst 2300 husmannsplass i bruk i regionen.¹⁶ I tiåra som følgde gjekk det sterkt tilbake. Den sterke veksten i første halvdel av 1800-talet skuldast at folketalet var i kraftig oppgang, og det var tvingande nødvendig å utvida talet på levebrød. I andre halvdel av 1800-talet letna befolkningspresset. Folketalet gjekk temmeleg sterkt tilbake, og dermed var det ikkje trong for så mange levebrød som før. Dessutan fann mange seg levebrød langt heimanfrå, ved å bryta opp og emigrera til Amerika.

Husmannsgruppa aldast og døydd ut av mangel på rekruttering. Dette var ein langdryg prosess, som gjekk over fleire tiår. Unge menneske slo inn på andre livsbanar enn å overta plassen etter foreldra. Den siste generasjonen av husmannsborn søkte ut frå plassa fordi eit nytt samfunn baud på ulike alternativ som byliv, industriarbeid eller amerikaferd. Dei gamle heldt ofte fram med å bu på plassen så lenge dei levde, men det kom ingen etter dei. Dermed var busetjings saga for husmannsplassen slutt.

Kva skjedde så med husmannsplassa? Der folket flytte bort og plassen vart ståande tom, fall det oftast inn att under gardsbruket det høyrde til. Låg det ved innmarka, vart husa rivne, murane fjerna og tunet pløgt opp, så det ikkje var råd å sjå at der hadde vore ein buplass. Plass i utmarka fekk forfalla meir i fred. Jorda vart brukt til beite, men husa rotne ned.

Men alle plass vart ikkje nedlagde. Mange av dei største og beste plassa vart sjølvstendige småbruk ved at husmannen fekk kjøpa plassen og vart sjølveigar. Dette såg vi skjedde på Røynevarden, der Hallvard fekk skøyte i 1915. Denne prosessen vart styrka i 1928, då Stortinget

Stova på Myrå under Langeland på Fogn. Kvinna på sengekanten er Karen Myrå. Kvinna i senga er mor hennar, Inger.

vedtok ei ny jordlov. Etter den fekk husmenn som ønskte det, rett til å kjøpa plassen sitt til odel og eige.

Husmannsplassen Årgådå og Gullurdalen i Forsand kan tena som døme på desse to prosessane – nedlegging som buplass og overgang til sjølveigande bruk. Årgådå nedanfor Tangen på Lyselandet vart nedlagd kring 1920 og fall då tilbake til det bruket på Lyse som plassen høyrde til. Hallvard Hallvardson var den einaste husmannen som budde på dette plassen. Han kom til Årgådå kring 1859 og tok til å dyrka opp plassen. Han var gift tre gongar og var far til i alt åtte born, men ingen av dei tok over etter han. På Årgådå vart han buande til kring 1919, då han var 87 år gammal. Då flytte han til ei dotter i Sandnes. Sidan har det ikkje budd folk på plassen.

Husmannsplassen Gullurdalen under Øvre Eiane hadde hatt busetnad iallfall frå kring 1700. Bertel Olson var den siste husmannen her. Han budde i Gullurdalen frå 1900 til 1907 og var gift to gongar. Andre kona heitte Petrine Aslaksdotter og var frå Hatleskog. I 1907 flytte ho og Bertel til Hatleskog og overtok bruket etter foreldra hennar. Då kjøpte Simon J. Berge Gullurdalen og fekk det frådelt som bruksnummer 8 på Øvre

Eiane. Oppsittjaren i Gullurdalen gjekk dermed over frå husmanns- til gardbrukargruppa. Han hadde kjøpt og fått frådelt det nærliggjande husmannsplassen Holte året før og vart buande der. Frå hans tid har Gullurdalen vorte drive saman med Holte.

Etter 1910–1920 hadde husmannsvesenet i praksis utspelt si rolle. Det vart ikkje inngått nye festekontraktar, men nokre av dei som sat i husmannskår, vart verande i sin stand så lenge dei levde.

Husmannstida er i dag historie. Det var ein epoke i vårt lands historie som høyrer 1660-, 1700- og først og fremst 1800-talet til. Husmannsfolket var ei folkerik sosialgruppe i 1800-talets Ryfylke. Folket er borte, og plassen er også borte, som husmannsplass. Nokre har blitt sjølveigande bruk, andre har falle inn under hovudbruket igjen, og nokre har rotne ned og grodd igjen, så ein berre så vidt kan finna spor etter dei i utmarka, om ein er lokalkjend.

NOTAR

- ¹ Etter Trygve Brandal: Hjelmeland. Gardar og folk, bind 1, 1989 s. 149 og kjel-deopplysingar i kyrkjebøkene.
- ² Nils Olav Østrem (red.): Arbeid, armslag, armod. Husmenn og husmannsordningar på Sorvestlandet. Haugesund 2000, s. 11.
- ³ Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.): Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene. Stavanger 1987. Bind 1, s. 400.
- ⁴ Østrem 2000 s. 11.
- ⁵ Sjå t.d. Østrem 2000 s. 40.
- ⁶ Fogdernes og sorenskrivernes mandtall datert 9. og 10. mai 1664, utgitt av Rogaland historie- og ættesogelag.
- ⁷ I original på Riksarkivet, i kop på Statsarkivet i Stavanger.
- ⁸ Trygve Brandal: Hjelmeland. Gardar og folk, bind 1, s. 103f. og 112 ff.
- ⁹ Sigurd Eikeland: Årdal. Bind 1: Frå istid til notid. Sandnes 1969. Bind 2: Gardane og folket. Sandnes 1972, s. 207
- ¹⁰ Folketeljninga 31.12. 1865, kommunehefte for Suldal, publisert av Teleslekt 1997.
- ¹¹ Folketeljninga 31.12. 1865, kommunehefte for Rennesøy, publisert av Teleslekt 1997.
- ¹² Nils Olav Østrem: Husmannstid. Ei undersøking av plassskipnaden i Skjold og Vats ca. 1800–1920. Hovudoppgåve i historie ved Univ. i Bergen, våren 1989, s. 79
- ¹³ Trygve Brandal: Hjelmeland. Bygdesoge bind 2, 1800–1990. Otta 1994 s. 40f.
- ¹⁴ Trygve Brandal: Hjelmeland. Gardar og folk, bind 1, 1989 s. 339.
- ¹⁵ Etter notat av Jone Eiane om husmenn i Josenfjorden.
- ¹⁶ Baserer seg på summering av «jordbrugende Husmænd» i Ryfylke fogderi i folketeljninga i 1865, tabell 6 i den trykte utgåva. Ryfylke fogderi omfatta både Ryfylke og Karmsund på den tid. Summen blir 2320 husmenn med jord. Sjå tabell 1 framanfor.

Eit riss gjennom husmannssoga

Av Lars Olav Fatland

Vårt område er rekna mellom dei sterke husmannsområda på Vestlandet. Men også innan det som i dag er definert som Suldal kommune, var det store skilnader på korleis ordninga fungerte. Det hadde i stor grad med lokaliseringa å gjera og korleis tilhøva var med tanke på næringsliv og inntektskjelder. Husmennene rundt Suldalsvatnet laut innretta seg annleis enn dei som levde nær strandstaden Sand som hadde ei rivande næringsutvikling i siste halvparten på 1800-talet.

Denne artikkelen skal i første rekke handla om husmannsordninga i gamle Sand prestegjeld. Som innleiing sveiper me litt vidare og ser på nokre hovudpunkt i ordninga med omsyn til utbreiing i tid, ulike funksjonar, rettar og plikter og me samanliknar omfanget av ordninga innanfor ulike geografiske område. Det er og naturleg innleiingsvis å peika på ulike husmannsgrupper og avklara kven denne artikkelen skal dreia seg om.

Tidsmessig har det vore tradisjon for å plassera husmannsordninga i eit tidsspenn frå 1700-talet til mellomkrigstida på 1900-talet. Såleis skriv Ståle Dyrvik i boka «Huse og husmænd»: «Det norske husmannsvesenet voks fram på 1700-talet, kulminerte midt på 1800-talet og var i all hovudsak avvikla ved inngangen til mellomkrigstida.» Dette skisserer ei hovudutvikling, men blir for nyansert i lys av nyare forskning. Mellom anna slik det kjem fram i Ernst Berge Drange si magisteravhandling i etnologi der han dokumenterer at det fanst husmenn og husmannsplass, også i vårt distrikt, på 1600- og 1500-talet, og at denne «skjulte» busetnaden av plassfolk kanskje går heilt tilbake til mellomalderen. Like fullt er det nittande hundreåret rekna som husmannsordninga sitt århundre der ordninga skaut fart, nådde sitt omfangsmessige toppunkt og blei ein markert del av bondesamfunnet før den forsvann eller gjekk over i andre former i den samfunnsutviklinga som ovra seg fram mot første verdskrigen.

I denne artikkelen skal me ikkje koma mykje inn på bakgrunnen for husmannsordninga, anna enn kort nemna at det hadde noko med folkehelse og auka folketal å gjera og eit forsøk på å skaffa fram levebrød for alle hushald. Nyfødde born overlevde lettare, og folk levde lenger. Men denne gledelege utviklinga kom på same tid til å truga jamlikskapen i det gamle bondesamfunnet og aktualiserte eit problem for mange odelsbønder. Der dei tradisjonelt hadde ein son å forsørgja og å skaffa levebrød, kunne dei no få ansvaret for både to, tre og fire søner. For at desse skulle kunna skaffa seg kone og stifta familie, måtte dei ha eit levebrød å tilby. Det var viktig å halda på den sosiale jamlikskapen, og mange prøvde å få dette til ved å dela bruket i fleire små einingar mellom sønene sine. Når dette ikkje gjekk, kunne det å oppretta husmannsplass bli løysinga. Dessutan ser det ut som framveksten av husmannsordninga heng saman med stettinga av ulike behov hos aktørane. I tillegg synest eit trekk å vera at det blei lokalisert sær mange husmannsplass kring strandstader. Det er interessant sett frå vår lokale synsstad.

FORSKINGSFRONTAR

Lat oss starta med å sjå litt på korleis ein innan forskinga har prøvt å forklara husmannsordninga. Det er naturleg først å nemna Simen Skappel som gjennom boka si frå 1922 «Om Husmandsvæsenet i Norge. Dets Oprindelse og Utvikling» skapte ei konstruktiv plattform for vidare forskning kring temaet. Skappel opererte med ei todeling av husmennene og knytte ordninga til spørsmål om å løysa eit arbeidskraftbehov og eit buplasssystem. Han talar om arbeidshusmenn på Austlandet og delvis i Trøndelag og om bygselhusmenn på Vestlandet og i Nord-Norge. Likevel meiner Skappel at ein ikkje finn den reindyrka utgåva av dei to husmannstypene nokon stad. Han talar om overgangsdistrikt der forholdet mellom innslaga av skogbruk og jordbruk la til rette for nyanserte mellomløysingar. Like fullt danna Skappel sin todelingsmodell forskarfronten innan

Strandstaden Sand tidleg på 1900-talet slik han tedde seg etter oppattbygginga som følgde av storbrannen i 1882. Eit omdreingspunkt i artikkelen er dei jordbrukande husmennene si involvering i næringsverksemdene på Sand i siste halvdel av 1800-talet, og særleg deira kontakt med landhandlarfirmaet R & T Rasmussen. «Rasmussenkrambuå» ligg midt i bildet.

husmannstemaet gjennom store deler av 1900-åra og blei ført vidare av markerte historikarar som skreiv dei moderne historieverka. Sverre Steen er ein av dei gjennom det populære verket «Langsamt ble landet vårt eget». Følgjande sitat syner den noko forenkla framstillinga Steen gav av husmannsordninga:

«Normalt var en husmann gift og hadde mange barn, som straks de var arbeidsføre – det vil si ti-tolv år gamle – måtte ut og tjene sitt brød; for husmannsplassen kunne

ikke fø mange. På Østlandet og i Trøndelag var plassene gjennomgående meget større enn på Vestlandet. De hadde gjerne en åkerlapp, fødte et par kyr og noen sauer, enkelte hadde også hest, med arbeidsplikt. På Vestlandet var plassene som regel små og gav lite underhold av en familie. Til gjengjeld var arbeidsplikten liten eller ingen, mens daglønnen lå på det normale for uavhengige arbeidsfolk. Den årlige leien var noe høyerte enn østafjells.»

Sølvi Sogner fører lina frå Skappel vidare når ho skriv om bygselhusmannen i «Kyst-Norge» at han mest var som ein leigending, «*en fattig utgave av bonden som bygsler bruket sitt*».

Anne Lise Seip, medforfattar i Aschehoug sitt verk for 1830–70 «Nasjonen bygges», skriv om arbeidshusmannen på Austlandet og bygselhusmannen i landet elles.

Nyare forskning meiner ei slik todeling blir for upresis og grovmoska til å kunna gi eit uttømande og rett bilete av husmannsordninga, ikkje minst når forskinga blir broten ned til å gjelda prestegjeld, bygde-, grende- og gardsnivå. Då vil eit langt meir nyansert og samansett bilete koma fram. Eit av særmerka for ordninga er nettopp mangfaldet og ulike kombinasjonar der element som knytter seg til arbeidskrafts- og buplassbehov grip inn i kvarandre, og der ein samnemnar i mange høve er tilpassinga til lokalt næringsliv. Den som sterkast marknadsførte og sette lys på mangfald og variasjon vedrørande husmannsordninga, var Ståle Dyrvik ved universitetet i Bergen. Ut frå hans forskning på 1980- og 1990-talet vaks det fram ein ny forskarfront som på fleire punkt utfordra og utfylte Skappel-tradisjonen. No blei det meir vanleg å snakka om at husmannsordninga fylte ulike funksjonar i samfunnet og ut frå det er det tenleg å grovt dela inn i tre kategoriar:

1. Det er snakk om husmannen som fattigkar, plassert lågt på den sosiale rangstigen og som hadde vanskeleg for å klara livberginga til seg og sine på eiga hand og difor måtte få offentleg fattigstøtte. I ein slik samanheng fungerer husmannsplassa som ei opphoping av fattigfolk.
2. Ein annan funksjon er husmannen som arbeidskar som skal fylla bonden sitt arbeidskraftbehov. I den samanhengen oppretta bonden husmannsplass for å kunna disponera billeg arbeidskraft i dei mest arbeidskrevjande periodane gjennom året.
3. Den tredje funksjonen er husmannen som mangsyslar, ein som driv næringsverksemd og som gjerne har fleire bein å stå på. Han kan vera handverkaren som er med og stettar samfunnet sitt aukande krav til spesialisering, eller han blir arbeidstakar i industriverksemd og på den måten deltakar i verdiskapinga som går føre seg i eit samfunn i sterk endring. For denne husmannen representerer husmannsplasset og jordbruket der buplass og attåttnæring medan hovudinntektskjelda knytter seg til arbeidet utanfor plassen.

HUSMANNSGRUPPER

Husmannsomgrepet ber i seg fleire kategoriar av husmenn. Det er vanleg å tala om ein trong og ein vid definisjon. Den vide omfattar husmenn med og utan jord, der den første står i eit leigeforhold til gardbrukaren og leiger jord av han. Husmannen utan jord leiger berre grunn for huset sitt som han eig sjølv. Strandsitjaren er ein variant av den siste gruppa og bur nær sjøen i huset sitt. Den tronge definisjonen omfattar berre husmenn med jord og peikar på husmannsomgrepet som eit yrke. Elles fortel nemninga om ein måte å bu på. Det gjer også innerst-nemninga som blir nytta om dei som leigde seg inn og budde hos bonden. Innhaldet vidare i denne artikkelen dreiar seg om husmenn med jord, dei som leigde husmannsplass og hadde jordbruk som hovud- eller attåttryke.

HUSMANNSOMRÅDE

Vestlandet er rekna for å vera eit sterkt husmannsområde i den forstand at det har vore mange husmannsplass rekna i høve til gardsbruk. I Indre Sogn var det såleis midt på 1860-talet 60 husmenn med jord for kvar gruppe med 100 gardbrukarar. På Sør-Vestlandet, i vårt distrikt, var husmannsinnslaget like stort og i somme bygdelag større. I 1865 hadde heile Sunnhordland-regionen eit gjennomsnitt på 55 husmenn pr. 100 gardbrukarar. I Etne-bygda var talet 93 husmenn. Vats skil seg ut som einaste bygda der talet på husmenn med jord var høgare enn gardbrukargruppa med heile 111 husmenn med jord for 100 gardbrukarar. I Skjold var det 72 jordbrukande husmenn for 100 gardbrukarar. I regionane Ryfylke og Karmsund var gjennomsnittstala i 1865 60 husmenn med jord pr. 100 gardbrukarar. Splittar me områda opp, syner det at Sauda 1865 hadde ein husmannskonsentrasjon på 62 pr. 100 gardbrukar, gamle Sand kommune 64 husmenn og gamle Suldal kommune 72 husmenn pr. 100 gardbrukar.

Den talmessige utviklinga av husmannsordninga var ulik i nabobygdene. Sauda nådde sin husmannstopp i første halvdel av 1800-talet. Suldal heldt jamn høg konsentrasjon gjennom store deler av hundreåret, medan Sand hadde fleire toppnivå, eitt i 1835, det andre i 1865. Først i 1845 kom Sand opp på Sauda sitt nivå. I høve til nabobygdene skilde Sand seg ut ved å få den sterkaste husmannsveksten på eit seinare tidspunkt og med ein kortare stabiliseringsperiode. For Sand prestegjeld sin del er det interessant å sjå korleis dei jordbrukande husmennene sine livsvilkår var i lys av strandstadutviklinga på Sand.

Tengesdal på nordsida av Hylsfjorden var mellom gardane som hadde den største husmannskonsentrasjonen i Sand prestegjeld på 1800-talet. Magne av plassa låg plasserte på terrassar i landskapet ned mot sjøen, slik som dette bildet viser. Her ser me øvst til venstre stova og løa på plasset Slettå. På andre sida av vegen ligg stova på plasset Tre. Nedanfor, omlag midt på bildet, ser me løa på det såkalla Hansaplasset i Hagen, som sidan blei kalla Hagastykkje. Nedst til høgre ligg småbruket Bakkadn som var i drift som husmannsplass for 1814. Kring 1830 blei det tatt opp eit lite plass nedom huset på småbruket. Husmennene i Tengesdal hadde sporadisk kontakt med strandstaden Sand og involverte seg ikkje mykje i næringsverksemda der anna enn at dei handla litt og selde nokre jordbruksprodukt, mellom anna til Rasmussen-firmaet. usmennene i Tengesdal laut i stor grad lita på ressursane plasset ga, og mange av dei hadde tilgang til utmarksressursane Tegesdalsgardane rådde over. Frå midten av 1800-talet søkte husmennene i Tengesdal og i indre delen av Hylsfjordområdet heller til landhandelen i Hylen for å gjera innkjøp enn til kjøpmennene på Sand. Mange av husmannsborna frå Tengesdal deltok i arbeidsdelingane som strandstadutviklinga førte med seg. Foto: Widerøes Flyveselskap 1962, nå i samlingane til Ryfylkemuseet.

STRANDSTADUTVIKLINGA

Strandstadene på Vestlandet har røtene sine tilbake til 1700-talet. Framveksten deira har sjølvsagt å gjera med den geografiske plasseringa ved sjøkanten og ofte nær ein elveos, og den heng saman med eit samspel knytta til kommunikasjon, transport, handel og tenesteyting som har vakse fram av lokale behov i samhandling mellom omland og tettstad.

Det er ikkje vanskeleg å forstå kvifor Sand blei eit senter i indre Ryfylke. Staden ligg geografisk sentralt ved enden av Suldalsdalføret. Sjoarvegen gjennom dalen enda her. Og mindre sentralt blir det ikkje ved at Sand ligg der fire fjordar møtest, og på hi sida av fjorden var det kort veg over til Vindafjorden og eit nytt fjordsystem. Fjordane var den tids vegar. Dei batt bygdene saman. Slik sett blei Sand liggjande i eit «vegkryss» som folk nesten ikkje kom utanom. I tillegg var dette gamal kyrkje plass.

Strandstaden hadde ei rivande utvikling gjennom det nitande hundreåret som bar i seg opp- og nedturar. Statusen ved folketeljinga i 1801 var 32 husstandar med 133 menneske på strandstaden utanom garden Sand. Folketeljinga fortel om sterk maritim tilknytning og eit relativt mangslunge næringsliv. I 1875 nådde strandstaden ein folketalstopp. Folketeljinga det året syner at det budde 738 menneske på Sand. Målt i prosent ein auke på 356 frå 1801. Den store auken i folketallet hang saman med næringsutviklinga. Den kan kort delast i tre fasar. Tida frå hundreårsskiftet og fram mot 1850 var ei førebuingstid der det utvikla seg eit handverkarmiljø nært knytt til handelsverksemdene til Tonning og Rasmussen. Dei neste snaue 30 åra er ekspansjonstida, oppbløminga då næringslivet pulserte og skaut knoppar. Åra frå ca. 1880 til 1900 representerer nedturen, stagnasjonen og leitinga etter nye vegar, ikkje minst som følge av to dramatiske brannar. Internasjonalt førte avviklinga av den proteksjonistiske Navigasjonsakta i 1849 til frihandelspolitiske tiltak som fekk ringverknader langt innover i Ryfylkefjordane til Sand. Tiltaka

opna for ein internasjonal fraktmarknad og skapte behov for meir skipstonnasje, mindre fartøy til frakt frå og til fiskefelt og på den heimlege marknaden, større båtar til å ta seg av eksporten til utanlandske hamner. Kapitalsterke og tiltakslystne forretningsfolk på Sand ville vera med å fylla desse behova. Rikt sildefiske og gode inntekter skapte økonomisk handlingsrom og var ein utløysande faktor for ein 20 år lang skipsbyggingsperiode på strandstaden.

Det skapte behov for arbeidskraft, og i vår samanheng blir det interessant å sjå kva slag posisjon dei jordbrukande husmennene hadde i dette næringslivsbiletet. Dei representerte ei tilgjengeleg og mobil arbeidskraft med stort inntektsbehov.

I grove trekk følgjer husmannsutviklinga i prestegjeldet same mønsteret som strandstaden: Talmessig vekst gjennom første halvdel av hundreåret med stabilt toppnivå frå 1855 til 1875, nedgang fram mot hundreårsskiftet. Husmannsplassa med jordbrukande husmenn var spreidde over heile prestegjeldet. Eit snautt fleirtal låg langs Sandsfjorden og Hylsfjorden med kort veg til sjøen, men også i Sandsbygdå var det ein relativt stor og stabil husmannskonsentrasjon. Tabellen nedanfor gir eit bilete av den talmessige fordelinga av jordbrukande husmenn i Sand prestegjeld gjennom hundreåret.

Tabell: Fordeling av jordbrukande husmenn i Sand prestegjeld gjennom hundreåret

Område	1801	1825	1835	1845	1855	1865	1875	1900
Garden Sand	1	-	1	-	-	1	1	1
Sandsbygdå	5	11	22	22	22	21	23	5
Hylsstrondå	10	7	15	17	20	21	18	8
Vintraledå	1	7	12	11	14	14	13	4
Prestegjeldet	17	25	50	50	56	57	55	18

Kjelde: Folketeljing 1801, 1825, 1835, 1845, 1855, 1865, 1875 og 1900.

Tabell: Antall jordbrukande husmenn pr. bruk

År	Strandstad	Sandsbygdå	Hylsstrondå	Vintraledå	Prestegjeld
1825	0.33	0.35	0.26	0.78	0.36
1845	0.25	0.59	0.5	0.92	0.57
1865	0.25	0.53	0.64	1.17	0.64

Kjelde: Folketeljing 1825, 1845 og 1865.

Først ein oppklårande kommentar til tabellen vedrørende husmannstalet for garden Sand. Me veit at det var husmann i Midvik under Sand gjennom heile hundreåret. Dei tome felte for somme av folketeljingsåra er truleg eit resultat av feilføring under folketeljingsarbeidet. Husmannen med jord i Midvik kan ha blitt ført under gruppa husmenn utan jord.

Elles fortel tabellen om ein stabil husmannskonsentrasjon i perioden frå 1835 til 1875 med påfølgjande avviklingsfase mot slutten av hundreåret.

For å få fram den relative fordelinga av husmenn mellom områda, kan ein sjå på kor mange jordbrukande husmenn det var pr. bruk.

Ut frå tabellen skil Vintraledå seg ut som området med den klårt største relative husmannsutbreiinga i tidsrommet 1825-1865 målt i husmenn pr. bruk. For prestegjeldet sett under eitt vitnar tala om eit stabilt nivå for denne perioden. Dei fortel samstundes noko om i kva omfang gardbrukarane brukte dei to strategiane å dela bruket sitt eller å oppretta husmannsplass. Praksisen var noko ulik i områda. Medan tilhøvet mellom husmenn: bruk stig på Vintraledå, Hylsstrondå og i prestegjeldet under eitt og med det syner at det blir tekne i bruk fleire husmannsplassar enn delte bruk, er forholdet omvendt for Sandsbygdå i deler av perioden.

HUSMANNSVILKÅR

Lovverket skulle regulera husmannsordninga. Men husmenn hadde dårleg rettsvern frå gammalt. Lovene som galdt for 1800-talet, skriv seg frå midten av 1700-talet. Det kom husmannsforordningar i 1750, 1752 og i 1792. I 1851 kom det så ei husmannslov som skulle fjerna gamal urett. Lova innskjerpa kravet om skriftlege kontraktar, og den kom med strenge pålegg. Lova påla husbonden å ha øko-

nomisk oppgjør med husmannen for utført arbeid gjennom året kvart nyttår og seinast den påfølgjande 14. april. Lova hadde og ein paragraf om det som førte til brot av festet. Det var mellom anna når husmannen og kona:

- Forsømer arbeidsplikta tre gonger gjennom eit år, eller gjennom «Opsætsighed, Æresfornærmelse, Trudslar eller voldelig adfærd» mot husbond, hustru eller dei som er i hans stad.
- Utan løyve fører bort frå plassen fôr eller gjødsel og på annan måte fer med svik mot husbonden gjennom bruken av plassen.
- Utan løyve tar inn innerstar.
- Gjer seg skuldig i tjuveri eller bedrag mot husbonden, mishandling av krøtera hans, med vilje påfører eller prøver å påføra husbonden skade, eller på tross av åtvaring ved skøyteslaus og straffbar bruk av eld og på andre måtar utset husbonden sin eigedom for fare.

Husmannsplasset Ørå ligg høgt og fritt inst i Bjergaliå på Hylsstronnå. Plasset blei rydda så seint som på 1870-talet av Torjus Andersen frå plassen Tre i Tengesdalen. I 1888 gifta han seg med Siri Albretsdtr. frå Fedledalen. Dei busette seg i Ørå. Men i 1904 døydde Torjus av tæring og Siri sat att med 6 born i alderen 3 til 15 år. Fem år seinare, ein søndag i 1909, sat Siri i stoveglaset og såg dei to eldste sonene sine og ein dreng frå Tengesdalen gå gjennom ei olla i isen på Hylsfjorden og drukne. (Etter Drange: Sand – Gardar og folk I).

Ørå var eit plass som ga etter måten godt utcome for dei som budde der. Dei tre gutane som levde att etter Torjus og Siri på Ørå, Torjus, Odd og Martin, dreiv på gamlemåten, hausta uteslåtter og nytta seg av lauv og anna attåttfôr til dyra til langt ut i etterkrigsåra. Først tidleg på 1960-talet gav dei opp busetaden og flytta ut i Tångjen. Med det var drifta på det siste husmannsplasset i Sand sokn avvikla. Men dei tre gutane hadde bygd seg godt opp inne på det veglause plassen. Og når de var større innsamlingsaksjonar i bygda, var det ikkje hundrelappar Ørå-gutane i Tångjen gav i børsene, det var tusen-lappar. Og då den siste av gutane, Martin, døyddde i 1992, 91 år gamal, gjekk arven til fleire av dei store kristelege og humanitære organisasjonane. (Etter Drange: Sand – Gardar og folk I).

Den nye lova representerte ei betring av husmannen sitt rettsvern. Men lova blei lite kjend, og det var lett å omgå reglane der. I praksis fekk lova lite å seia. Folk på husmannsplassa stod svakt juridisk, men det var ikkje berre lovverket som sette rammene for husmannstilværet. Livet på husmannsplassen blei i stor grad bestemt av korleis tilhøvet til husbonden var. Endå om bygselshusmannen på Vestlandet, og såleis også i Sand, stod i eit friare tilhøve til jordeigaren enn arbeidshusmannen på Austlandet gjorde, var også han avhengig av forholdet til bonden på godt og vondt. Begge partar tente på at forholdet var godt. Det var tradisjon for at ein god bonde skulle stella vel med arbeidsfolka sine og tre støttande til når dei trong hjelp. Til vederlag venta husbonden at dei retta seg lojalt etter dei arbeidsvilkåra som galdt. Eit godt tilhøve kunne opna for «frynsegodar» begge vegar.

Husmannsvilkåra var nedfelte i husmannskontrakten. For Sand prestegjeld, og for Vestlandet elles, var nemninga kontrakt i mange høve bytt ut med nemningane feste- eller grunnsetel. Denne namnebruka får gjerne fram noko av husmannsordninga sitt lokale særdrag. Namnet husmannskontrakt ber i seg assosiasjonar om underordning mellom husmann og bonde. Feste- og grunnsetel er meir nøytrale ord som også kunne bli nytta i tinglesne dokument om eigedomsskifte og leigeforhold mellom grupper som til vanleg tilhørde eit høgare sosialt skikt enn husmannen. Dette kan vera signal om at dei sosiale skilja ikkje var så store, og at husmannen sine vilkår i mange høve låg nær opp til det som galdt for leigendingen. Det gir hald i uttrykk som: *«Husmannen var ein leigending i miniatyr samanlikna med leigendingen på garden.»*

Leigeavtalane slo fast verdfulle og nødvendige rettar som galdt for husmannen, ikkje minst økonomisk og juridisk. Det vanlege var at husmennene i Sand prestegjeld hadde feste på si eiga og dålevande kone si levetid. Mange avtalar gav beiterett i garden si utmark, rett til å nytta namngjevne slåtter i utmark og fjell, rett til uttak av brensel i gardsskogen etter nærare tilvising, rett til å lauva namngjevne teigar. Retten til å nytta utmarksressursane som fjellbeite, utslåtter og lauving kom særleg husmennene på Hylsstrondå og Vintraledå til gode. Til vanleg hadde husmannen rett til fri kost når han var på pliktarbeid.

Nokre rettar verka allmenne og var med i dei fleste kontraktane. Men det fanst og mange lokale som galdt for det ein-skilde plassen. Slik var det til dømes for husmannen på

Martin Øra fotografert på Jelsa aldersheim i 1983. Han var da 82 år gamal. Martin hadde drive husmannsplasset Øra til tidleg på 1960-talet, og kan med det reknast som den siste husmannen i Sand

Tjelmane under gardane Skeie/Hauge i Sandsbygdå si felles utmark som i tillegg til plikta å føra gardsfolket over elva, også hadde rett til å skyssa andre over for betaling. To skilling pr. tur eller ein fjerding havre for året av kvar bonde i Sandsbygdå og nedre Suldal var taksten. Her var såleis tilrettelagd for ei ekstraintekt gjennom kontrakten.

Kor detaljert kontraktane kunne utformast finn ein døme på i kontrakten til husmannen i «indre Wigen» under Drarvik på Hylsstrondå. Han høyrde til å slå ein halvdalarteig, men: «...*holder han sig selv Ljåer, men han skal have frit Slibing.*»

Pliktene var inngangsbilletten til husmannsplassen. Dei bestemte kor tyngjande dei økonomiske forpliktingane skulle vera. Alle kontraktane har med noko om årleg grunnaleige. Det vanlege var at grunnaleiga blei betalt som reie pengar eller som arbeidsplikt på tilseiing. I kontraktane frå Sand prestegjeld er det også nemnt følgjande andre ytingar:

- Å slå namngjevne teigar.
- Å skjera namngjevne åkrar.
- Å vinterføra gjeldnaut eller andre husdyr.
- Å svara smalaslakt.
- Å gjæta på stølen om sommaren.
- Å vedlikehalda gjerde.
- Skyssplikt.
- Å ha tilsyn med beite og ha meldeplikt om ulovleg beiting.

Gjennom storleiken på årsleiga og gjennom betalingsformene kom husbonden sine prioriteringar til syne. I tillegg til ytingane ovanfor kunne han velja mellom pengeavgift eller arbeidshjelp. Kva husbonden valde, kunne veksla over tid, alt etter kva han hadde mest bruk for, pengar eller arbeidshjelp. Mange valde også å kombinera dei to betalingsformene, tok ut ein del av årsavgifta i pengar og resten i arbeidsyting. For områda i Sand prestegjeld kom følgjande skilnader fram: Garden Sand valde utan unntak pengeavgift. Sandsbygdå hadde lik fordeling av pengavgift og kombinasjon av pengar/arbeidsplikt. Hylsstrondå hadde klår overvekt av kombinasjonen pengar/arbeidsplikt men med aukande bruk av pengeavgift i tida 1836-75. Vintraledå hadde lik fordeling mellom dei tre betalingsformene.

Nivået for samla årsleige varierte noko gjennom hundreåret. Eit felles trekk for alle gardane med husmannsplass var at årsleigene gjekk ned i perioden 1836-75 for så å stiga att mot hundreårsskiftet. I tid fell dette saman med næringsoppbløminga på strandstaden og påfølgjande stagnasjon. Det er naturleg å sjå husmannsleiga i samheng med det generelle lønsnivået i prestegjeldet. Husmennene var aktørar på arbeidsmarknaden, og dette måtte husbonden ta omsyn til når han fastsette årsleiga. I denne tida steig daglønene, generelt i amtet og lokalt på Sand. Det kan tenkjast at husmannsleiga seig som eit mottrekk til auka etterspørsel på arbeidskraft og høgare løner for å halda på husmennene. Og at leiga steig att då tilbodet om arbeid minka på Sand.

Årsleiga kunne variere mykje gardane i mellom. Nokre eksempel vil syna det: Kring 1800 hadde ein mellomstor gard i Sandsbygdå ei årsleige på heile 60 dagsverk når den kombinerte leiga på pengeavgift og arbeidsplikt blir omrekna til dagsverk. I 1837 hadde ein gard på Vintraledå ei årsleige på 35 arbeidsdagar. I Tengesdal var det to husmenn som svarte 56 arbeidsdagar i 1835. Dei lågaste leigene var på fem arbeidsdagar. Samla årsleige rekna i arbeidsdagar ser ikkje ut til å vera styrt av gardsstorleik. Dette svekkjer den tanke at det skulle liggja eit arbeidskraftsbehov bak husmannsordninga.

På same garden kunne det finnast variantar på korleis ein praktiserte husmannsleiga. Det skjedde til dømes på garden Ropeid i 1877. Om våren då låg husbonden dødssjuk. Han var barnlaus, men kona venta deira første barn. Noko av det siste husbonden gjorde før han døydde, var å skriva husmannskontrakt med dei tre husmennene som då var på garden.

Kontraktane hadde mange felles trekk, men når det galdt den årlege grunnaleiga, var det skilnader. Husmannen på den minste plassen slapp med nokre dagar i skurden og anna husholdingsarbeid i tillegg til ein slåtteteig så lenge hann vann arbeida. Den andre husmannen skulle svara snau halvparten så mykje i pliktarbeid men fekk ei pengeavgift på toppen. Den samla årsleiga hans blei med det om lag tre gonger større enn for den første. I tillegg var han pålagt vedlikehald av gjerde saman med den tredje husmannen. Denne att hadde ei arbeidsplikt som var åtte gonger større enn for den andre, og han skal i tillegg fø eit gjeldnaut kvar vinter for husbonden. Årsleiga hans blei fire gonger større enn for den førstnemnde husmannen. Variasjonen i leigene vitnar om at husbonden tok omsyn til ressursgrunnlaget på det einskilde plassen når avtalane blei skrivne. I dette tilfellet er det nærliggjande å tolka kontraktvilkåra som ein gest mot husmennene frå husbonden si side. Men ein må ha lov til å tru at han også hadde sin eigen situasjon i tankane og ikkje minst dei som skulle bli sitjande att etter han.

Om me no ser på dei reine arbeidspliktdagane korleis dei blei brukte, vil det fortelja oss meir om husmannsordninga og arbeidskraftsbehovet. Var det forskjell på store og små gardar i kor stor grad dei tok ut grunnaleiga i arbeidsplikt? Det er ikkje råd å finna nokon markert skilnad. I gjennomsnitt brukte dei største gardane flest arbeidspliktdagar, på same tid tok dei ut ein større andel av årsleiga i pengeavgift. Prosentvis var det dei mellomstore gardane, her rangert etter matrikkelen frå 1838, som nytta seg mest av arbeidsplikta som betaling. Meir enn storleik kan det sjå ut som om det var lokale forhold på garden som avgjorde kor mykje arbeidsplikt som skulle leggjast på husmannen.

Bak gjennomsnittstala for prestegjeldet løyner det seg nokre områdevis skilnader. Både Sandsbygdå og Hylsstrandå brukte arbeidsplikta noko mindre enn gjennomsnittet for prestegjeldet, trass i at kontraktane frå Sandsbygdå i tida 1836-75 berre føreskreiv arbeidsplikt som leige. Vintraledå låg klårt over gjennomsnittet for bruk av pliktarbeid gjennom hundreåret, og særleg for perioden 1836-1900. Husmannen i Midvik betalte berre pengeavgift til husbonden på garden Sand gjennom heile hundreåret.

Ut frå dette ser det ut som at endå om arbeidskraftsbehovet var synleg, var ikkje det noko gjennomgripande og sterkt element i husmannsskipnaden i Sand prestegjeld.

NÆRINGSGRUNNLAGET

Det er ikkje tvil om at dei jordbrukande husmennene laut kjempa ein hard kamp for levebrødet. Kor mykje dei fødte og dyrka på plassen, bestemte i stor grad om kvar dagane skulle bli ein kontinuerleg kamp for føda. Folketeljningane fortel om stor variasjon få plass til plass. Nokre hushald levde godt på det plassen kasta av seg. For andre var det svelt i hel. Lat oss dra inn nokre tal frå folketeljningane i 1865 og 1875 for å synleggjera litt av problematikken. Dei følgjande tabellane rissar opp plassproduksjonen.

Tabell. Husdyrhald på husmannsplassa i Sand prestegjeld 1865 og 1875.

Dyreslag	1865		1875	
	Dyretal	Pr. plass	Dyretal	Pr. plass
Mjølkekyr	118	2,1	76	1,4
Ungdyr/kalvar	Ukjent	-	18	0,3
Sauer	608	10,7	485	8,8
Geiter	217	3,8	60	1,1
Griser	4	0,1	2	0,04
Hestar	1	-	-	-

Kjelde: Folketeljning 1865 og 1875.

Tabellen syner ein klår tendens om tilbakegang for alle dyreslag frå 1865 til 1875. Dette er overraskande ut frå amtmanen si melding som fortel om auke i krøterhaldet for perioden 1871-75 og om gode forhold for næringa. Nedgangen skriv seg kanskje frå betra stell og føring som var tema i meldinga for perioden 1866-70. Ein annan grunn kan vera endring av teljingsrutinar for kyr og ungdyr. Nedgangen i geitetalet er nok eit resultat av den nye gjerdelova frå 1860 som ledd i vern av ungsog og frukthagar.

Den generelle nedgangen i husdyrtalet som teljinga frå 1875 viser, kan botna i gjennomgåande større interesse for krøterhald som ga seg utslag i betre dyreutval, betre føring av dyra og gradvis forbetring av dyrehusa. Tanken om kvalitet framom kvantitet vann seg rom mellom husdyrhaldarane.

At tilbakegangen i husmannsbuskapen også kan ha samanheng med eit husmannsvesen på retur og ei noko eldre hus-

Ved sjøen på Eide sette dei seg ned strand-sitjarar som betalte bygselpengar for grun-nane til Joagarden på Eide. Først i 1886 vart dei sjøveigarar. I Eidssjøen arbeidde dei seg elles tidleg fram sin eigen status uavhengig av gardsfolket oppe på Eide, like eins som strandsitjarane på Sand. Dei to husa vi ser i bakgrunnen er strandsitjarstover som står den dag i dag, men i ombygd stand. Skøyta tilhørte Jo Eide. Bildet er det eldste vi kjenner frå Eidssjøen. Det er tatt av fru Alice Archer i 1887, og er frå Archer-samlinga på Ryfylkemuseet.

mannsgruppe med mindre krefter og pågangsmot enn i 1865, kan ein ikkje sjå heilt bort frå.

Tabellen nedanfor syner nedgang i avdråtten så nær som for mjølkeproduksjonen. Avdråttsauken her heng saman med dei kvalitative forbetringane innan husdyrhaldet på denne tid. Sett i ein næringsmessig samanheng var dette viktig. Samanlikna med kjøt var mjølka langt viktigare i kosthaldet. Av den grunn var det alvorleg for husmannskosthaldet at nær på 3/4 av geitemjølksproduksjonen fall bort i løpet av ein tiårs-periode.

Tabell. Berekna mjølke- og kjøtproduksjon på husmanns-plassa i Sand Prestegjeld 1865 og 1875

Produkt	1865		1875	
	Samla i kg	Kg pr. plass	Samla i kg	Kg pr. plass
Kumjolk	52380	919	74556	1356
Geitemjolk	34720	609	9600	175
Storfekjøt	1290	23	920	17
Småfekjøt	3934	69	3157	57
Grisekjøt	50	0.9	-	-

Kjelde: Folketeljing 1865 og 1875.

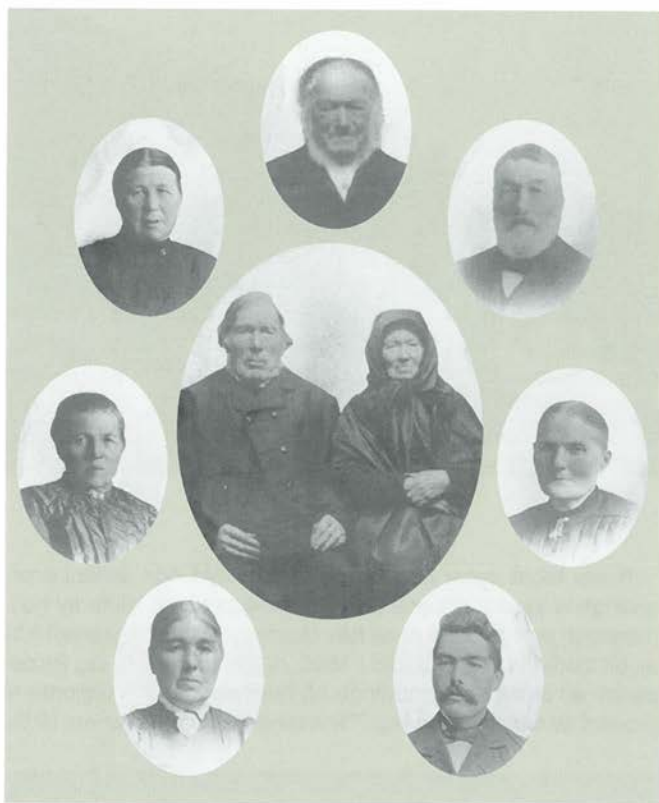
Neste tabell syner tilbakegang for korndyrkinga, auke i pote-tavlingane for det aktuelle tiåret. Tabell-tala gir eit bilete av hus-mennene som jordbrukande folk. Husmannskyrne utgjorde 13 % av alt storfeet i prestegjeldet i 1865, og dei hadde om lag fjerde-parten av småfeet. Kornavlinga på husmannsplassa utgjorde ni prosent av samla kornavling. Tilsvarende tal for poteter var 19 %.

Tabell. Korn- og potetdyrking på husmannsplassa i Sand prestegjeld 1865 og 1875. Tønner utsådd og avling. Samla tal og gjennomsnitt pr. plass.

Utsådd	1865		1875	
	Samla	Pr.plass	Samla	Pr.plass
Kornutsådd	41.75	0.73	33	0.6
Kornavling	237.85	4.17	190.75	3.47
Poteutsådd	61.75	1.1	71	1.3
Potetavling	356.5	6.3	408.5	7.4

Kjelde: Folketeljing 1865 og 1875.

Det er gjennomsnittstal som er presenterte her. Variasjonane var store plassa imellom for både krøterhald og åkerbruk. Nokre døme frå 1865 innan dei ulike områda viser det: På Hyls-

Larsaplasset under garden Åsen på Eide var i drift i nesten hundre år, og det var to generasjonar i same familien som budde der heile tida. Den eine generasjonen ser me her. Lars Larsen Eide overtok plassen etter foreldra i 1840 saman med kona Malena. Lars og Malena levde på Larsaplasset livet til endes. Plassproduksjonen gav ikkje livberging nok til det store husmannshushaldet endå om Lars var ein av dei få husmennene som forte fram ein gris i 1865. Også denne husmannen hadde fleire næringsmessige bein å stå på. Gjennom Rasmussen-arkivet kjem han til syne ikkje berre som vanleg kunde, men og som sagmeister og bokkar. I tillegg skal han ha vore båtbyggjar med ansvar for mange av dei garnbåtane som drog på «Sørafisket». Båtane frå hans hand var likevel ikkje så gode å sigla som dei broren Hadle bygde, seiest det. Borna til Lars og Malena er her monterte som vaksne i ein ring rundt foreldra og er rekna øvst mot høgre: Endre, Lars, Svennine, Johannes, Malena, Kristina og Ingrid.

strondå fødde ein på plassen Hildraliå under Ørland eitt storfe og seks sauer. I tillegg dyrka dei litt poteter. Husmannen i Fedledalen under Selland fødde fire storfe, 13 sauer og 19 geiter, og dei dyrka poteter og korn. På plassen Kjedalen under Eide avgrensa buskapen seg til 10 sauer og dyrka litt poteter og korn. Husmannen på Hiimsmoen under Hiim hadde to storfe, ti sauer og 17 geiter i tillegg til poteter og korn. På Vintraledå hadde den aldrande husmannen i Hajen under Rørvik eitt storfe og ein sau, litt korn og poteter, medan han som sat i Liå under Tysseland rådde over fire storfe, elleve sauer og 15 geiter attåt kornet og potetene. Mellom desse ytterpunkta spreidde plassproduksjonen i prestegjeldet seg over heile skalaen. Men var dette til å leva av og overleva på? Til å omrekna næringsproduksjonen frå husdyrhald og åkerbruk til næringsverdi, er kilokaloriar (kcal) eit tenleg uttrykk. Det let seg gjera å rekna ut kor mange kilokaloriar kvar plassproduksjon gav. Dette må så målast opp mot vanleg energitilgang pr. person pr. dag for å finna ut i kor stor grad menneska på plassen var sjølvberga med mat. Her vil energitilgangen for personane i husmannshushaldet bli målt opp mot 2600 kilokaloriar pr. person pr. dag som blei rekna for tilfredstillande.

Dersom maten som blei produsert på plassa i 1865 og 1875, blei likt fordelt mellom husmannshushalda, ville 78 % vera sjølvberga i 1865, 86 % i 1875. For å overleva måtte dei altså på eit eller anna vis ha tilførsel utanfrå. Men no var ikkje næringsproduksjonen likeleg fordelt. Skilnadene var så store at somme, som tidlegare nemnt, levde godt, andre hadde svolt og naud tett innpå livet kvar einaste dag.

Ut frå plassproduksjonen syntest situasjonen vera dramatisk mellom anna for desse husmannshushalda:

- Husmannen på Larsaplasset hadde i 1865 fem familie-medlemmer og ei kalorigekking på 852 kcal pr. person pr. dag.
- Husmannen i Teigen under Fatland på Hylsstrandå hadde i 1875 fire medlemmer og ei kalorigekking på 1339 kcal pr. person pr. dag.
- I Bakkadn under Tengesdal på Hylsstrandå var det to vaksne i hushaldet, men plassproduksjonen gav seg utslag i berre 274 kcal pr. person pr. dag.
- I Holmadn under Ropeid var det i 1875 fem vaksne som skulle klara seg med ei kalorigekking på 1205 kcal pr. person pr. dag.

- På Åssagjå under Ås På Vintraledå var dei og fem vaksne og hadde ut frå plassproduksjonen ein dagleg dose på 1096 kcal kvar å klara seg på.

Med så dårleg kaloriekking hadde alle desse eit dramatisk dårleg utgangspunkt, men kor dramatisk den reelle situasjonen var for dei, syner seg først når ein kartlegg sjansane dei hadde til matauk og arbeid utanom plassen.

ATTÅTARBEID

I samband med strandstadutviklinga på Sand var det ein mangslungen arbeidsmarknad som baud seg fram og trong deltaking frå arbeidsføre folk, ikkje minst i ein 30 års-periode frå 1850. Men også i omlandet kring strandstaden fanst det arbeidsplassar. Dette knytte seg til gards- og skogsarbeid, til handverk av ymse slag og ikkje minst til fiske, vårsildfiske spe-

sielt. Det var nett i desse åra det rike vårsildfisket ved kysten av Karmøy, seinare nord ved Kinn, fann stad og gav sysselsettjning og kapitalinnsprøyting til distriktet og skapte ringverknader for folk flest, ikkje minst gjennom eit næringsrikt tilskot til kosthaldet.

På strandstaden knytte arbeidsplassane seg til skipsbygginga på vervane, til teglsteinfabrikk og skipsfart. Dessutan utvikla det seg verksemd og verdiskaping i samband med landhandlarverksemdene på Sand.

Denne arbeidsmarknaden var også dei jordbrukande husmennene aktørar på. Ein del av attåtarbeidet og ekstraintektene mange av dei så sårt trong, fann dei på strandstaden. Mykje av dette kan dokumenterast gjennom arkivmaterialet som er nedfelt i rekneskapsbøkene til Rasmussen-firmaet. Andre ekstraintekter knyter seg til førefallande arbeid i distriktet dei til dagleg levde i. Dette kan ikkje direkte dokumenterast,

Fantahuset på Hauamyrane låg like ved vegen på Nera-Haua i Sandsbygda opp for Sand. Det var Andreas og Lovisa Larsen som åtte huset, og det er nok dei som står i dørøpninga. Det var noe ut på 1890-talet Lovisa og Andreas fekk setja seg opp eit hus på Haua. Her levde dei som husmannsfolk. Andreas var i folketeljinga registrert som smed og blikkenslagar. I tillegg hadde dei litt frukt og dei hadde litt åkerland. Huset på Haua var ein plass det reisande folket søkte til. Andreas døydde på Haua i 1909. Han let etter seg såpass formue at gjeld og gravferdskostnader kunne berta dekkja. Eti par år etter flytta Fante-Lovisa ned til strandstaden, der ho døydde i 1923, i eitt av dei husa som sto ved hotellet og som brann opp midt på 1960-talet. Det er ei herme etter ho: "Når mannfolk er sinte, er det greitt nok. Når dei er blide er det mye farlegare". Bildet er tatt av Alice Archer ein gong på 1890-talet og er nå i arkivet til Ryfylkemuseet.

men indirekte er det mangt som peikar på og skaper spor, til dømes tilnamn. Halvor Murar på plassen Hildraliå under Ørland på Hylsstrondå har ikkje fått namnet på slump. Kanskje han har ansvaret for mange av løe- og husmurane som laut murast i ein aktiv byggeperiode på Hylsstrondå? Og dette kan vera noko av forklaringa på dei mange innkjøpa Halvor gjorde på Rasmussen-krambuå, fiks kontant. Ikkje så langt unna Halvor i Hildraliå heldt Jon Båtbyggjar til på plassen Ulsnes under Ytre-Vanvik. Båtlaginga gav ekstrainntekter. Framleis ligg ein tjørebreidd færing etter telemarkingen Jon Johnsen Båtbyggjar i eit av nausta i Vanvik. Det var ein rik handverkartradisjon mellom husmennene. Og inst i Hylsfjorden voks det fram eit maritimt miljø som blei inntektskjelde for somme av husmennene i Tengesdal.

Arbeidsplassane på Sand var likevel magneten som drog mange til seg. Det låg sjølvsaugt best til rette for dei som budde nær strandstaden og budde sentralt i høve til den. I denne samanhengen vil det seia mange av husmennene i Sandsbygdå og på Eide. Dei som budde nær sjøen på Vintraledå og i ytre delen av Hylsfjorden. Men Rasmussen-arkivet viser også at nokre av dei som budde meir avsides i høve til Sand, besøkte landhandlaren i næringsærend. Endå til husmannen i Fedledalen besøkte Rasmussen-krambuå for å selja brakastaur. Elles hadde ikkje han trong for attåtarbeid med tanke på å forbetra kaloridekkinga som blei skapt på husmannsplassen. Han hadde nemleg mellom dei beste kalorirekneskapa for husmennene i Sand prestegjeld og var sjølvforsynt med mat.

Kassadagbøkene til landhandlar Rasmussen gir indirekte dokumentasjon på noko av ekstrainntektene husmennene skaffa seg på Sand. Dei fortel om varene husmenne handla, kva dei betalte kontant og kva dei betalte på annan måte. Rekneskapsbøkene fortel vidare om dei husmennene som arbeidde på verven for korte eller lange periodar. Mange av dei var kundar og arbeidstakarar. Halvor Murar var ein av dei. Husmannen i Kjedalen ein annan. Den som hadde den tetteste næringskontakten med landhandlar Rasmussen var Morten Mortensen på Åssagjå under Ås på Vintraledå. Han var kunde og kjøpte korn i relativt store mengder som han mol på kverna og selde tilbake som mjøl. Han skar tømmer på saga og selde bord og bjelkar. Dessutan lagga Morten tønner om vintrane, og Rasmussen var kjøpar. I eit slikt forretnings-samkvem der han hadde fleire næringsmessige føter å stå på, kunne husmannen gjera romslege innkjøp, og han rokk så

visst ikkje berre å få si eiga kaloridekking på husmannsplassen opp på tilfredstillande nivå. I eit gitt høve makta han også å yta økonomisk hjelp til landhandlaren ein gong han trong om det. I tillegg til å vera kunde og arbeidstakar, var også husmenn teneste- og vareleverandørar. Dei hadde tettast økonomisk hopehav med landhandlarane på Sand. Men mange søkte også til kjøpmennene i Hysten og til den i Høyvik, og somme var hos fleire landhandlarar.

Ikkje alle makta å ta del i verksemdene på Sand som gav nødvendig ekstrainntekt. Mange laut gå den tunge gangen til landhandlaren med «matlappar» frå Sand Fattigvesen. Bakgrunnen kunne vera sjukdom, alderdom eller spesielle situasjonar som aktualiserte hjelp i ein periode. Tilhøva i Sand prestegjeld peikar likevel mot ei fattigstøtte av sporadisk og avgrensa karakter i høve til dei jordbrukande husmennene i Sand. Dette svekkjer tanken om husmenn som typiske fattigfolk.

KONKLUSJON

Eit særmerke for husmannsordninga i vårt distrikt er variasjon og mangfald. I Sand prestegjeld ser me innslag av at arbeidskraftbehovet er verksamt i ordninga utan å vera dominerande. Det finst fattige husmenn som lyt støttast for å overleva, men husmannsplassa framstår ikkje som oppsamlingsbåsar for fattigfolk. Det tydelegaste særdraget er den jordbrukande husmannen som mangsyslar, særleg som aktiv deltakar i næringsverksemdene på Sand. Gjennom arbeidet der er det mange som forbetrar ei frå før dårleg kaloridekking og skaper seg eit økonomisk handlingsrom. For dei mest involverte blei husmannsplassen buplass og attåtnæring, og arbeidet utanom blei hovudnæringa. I ettertid er det ikkje vanskeleg å sjå drag av eit moderne levesett i dette. Og det er vel kanskje nett det han er, den mangsyslande, jordbrukande husmannen, ein forløpar for det moderne mennesket me kjenner betre frå vår eiga tid.

Lars Olav Fatland (64) er rektor ved Birkeland skule i Sauda. Han har eit sterkt lokalhistorisk engasjement og har m.a. vore aktiv i markeringa av forfattarskapen til Rasmus Løland.

KJELDER

Nils Olav Østrem: *Arbeid-armslag-armod*, Lokalhistorisk stiftelse 2000.
Lars Olav Fatland: *Mellom husmannsplass og marknad*, Bergen 1997.

Kjelde til noen av bildetekstene er Ernst Berge Drange: *Sand – Gardar og folk II*, Suldal 1998.

Ei husmannsvise

Av Ruth Anne Moen

Ei vise som handlar om korleis ein hadde det som husmann, har vore kjent fleire stader i Ryfylke.

Ho er og godt kjent elles i landet. På Norsk Visearkiv i Oslo er visa dokumentert i fleire samlingar og skillingstrykk. Eit skillingstrykk som finnst på Nasjonalbiblioteket er datert 1894.

Elin Prøysen har tatt med visa i boka «Sangene i våre hjerter». Ho skriv:

«På et 10-øres skillingstrykk fra Sørensens Bogtrykkeri i Kristiania heter denne visa «Den bekjendte Husmands-vise i 15 vers». Og med sin krasse beskrivelse av husmannens kår i et klassesdelt samfunn, har den nok vært populær og godt kjent. Noe forfatternavn har jeg aldri sett på den, og det er kanskje ikke så rart at den som diktet visa ikke ønsket å få navnet sitt på trykk.»

I samlinga til folkemusikkarkivet på Ryfylkemuseet finn vi visa i eit opptak med Ludvig Saua frå Sauda. Ludvig Saua var fødd i 1891. Opptaket er frå 1960 og er gjort av Rachel Thomassen som var ute på oppdrag for Norsk Folkemusikksamling, Universitetet i Oslo. Ho reiste rundt og gjorde opptak i store deler av Rogaland i perioden 1960–1961.

Dei handskrivne visebøkene er elles gode kjelder og vi finn visa i fleire slike. Her er nokre vers frå visa slik ho er skriven ned av Helga Vårdal frå Suldal ein gong tidleg på 1900-talet.

Nedskrive etter handskrive visebok. Tidlegare eigar: Helga Vårviik, Suldal. Nå i arkivet til folkemusikkarkivet ved Ryfylkemuseet.

Ruth Anne Moen (58) er konservator ved Ryfylkemuseet med ansvar for folkemusikkarkivet.

«DEN BEKJENTE HUSMANDSVISE»

En husmand udi Norge han har det ei saa godt,
for plassen skal han slide om det gaar noksaa godt.
Ja åtte skjelling dagen om vaaren han faar.
Seks naar det er vinter det kan du tro forslaar.

Men naar det blir slaatten, da har han opp til tolv.
Da faar han fuld erstatning for lova vintersold.
Da kann du tro en husmand sin plass betaler fort.
Da kann han kaste sorger og all bekymring bort.

Men bliver husmand nødig, til verten da han gaar.
Da faar han dyrt betale de smuler han nu faa,
jo vel, en pris paa gammelt de er jo godt og vel,
men husmands løn den samme, jo pokker ta sligt stell.

(.....)

Til slutning maa jeg sige det er jo ikke godt
for den som gaar og træller, det er jo meget smaatt.
En husmands løn er liten, det maa i skjønnne paa:
En husmands kost er simpel, det kan en godt forstaa.

Derfor saa vil jeg lægge en linje eller to:
Vaar husmandskost i Norge er ingen mann for god.
For bonden skal han trælle saa længe han formaar
og saa paa omgangslægden det blir hans sidste kaar.

Det er saart at skue den simple arbeidsmand,
for ynkelig han træller for den bedre stand.
Saa længe han har kræfter saa gaar det noksaa bra,
men naar han mister helsen, vil ingen ham ha.

Det rige udi gjestebod tidt reiser til hinan,
da burde de betænke den simple arbeidsmand.
De burde gjøre bytte med husmand blot et aar,
saa tror jeg att mod slutningen de bedre de forstaa.

Ja visen har jeg diktet men navnet er ei sat,
og hele husmandsstilling har jeg på hjertet lagt.
Men hertil vil jeg sige at visen taler sant,
thi mægtige og rige gjør arbeidsmand til fant.

Or husmannssoga i Øvre Suldal

Av Johan Veka

Johan Veka (1896–1985), læraren, diktaren og forteljaren frå Suldal, hadde eit sterkt engasjement for husmannen. Vi reknar og med at han må har vore sentral i arbeidet med å ta vare på Røynevarden og gjera plassen til eit husmannsmuseum. Han skreiv og fortalde om husmannen og hadde ambisjonar om eit større verk om husmannstida. Vi har funne det riktig å ta med ein av artiklane som ligg att etter Johan Veka i dette temaheftet om husmannen i Ryfylke.

Familien til Johan Veka valde å overlate arkivet hans til Ryfylkemuseet i 1992. Arkivet omfattar bøker, hefte, ei rekke manuskript og eit relativt omfattande klypparkiv med artiklar som Veka hadde skrivne i ulike aviser og tidsskrift. Avisartikkelen var framfor noe anna Johan Veka si skriftlege form, og Stavanger Aftenblad var den avisa han leverte mest stoff til. I samband med ei markering av at det i 1996 var hundre år sidan Johan Veka var født, blei det gitt ut ein antologi. Her skriv Ernst Berge Drange, som var ein av redaktørane, at Veka hadde opp mot eit halvt tusen artiklar i Stavanger Aftenblad, i hovudsak etter krigen.¹

I forordet til antologien peikar Drange på at Johan Veka over lang tid arbeidde med ei husmannssoge for Ryfylke, og at han såg på dette som ei forskingsoppgåve. Alt da han kom til Suldal på 1920-talet² blei han merksam på alle dei nedlagte husmannsplassane. «Alt då vakna interessa for husmannsskipnaden», skriv Drange. «Tidleg vart han oppteken av at det var urett å tala om ein bondekultur, både i Suldal og andre stader. Omgrepet måtte utvidast til bygdekultur, der og husmannen måtte medrekast.»

Drange held fram omtalen av husmanns-engasjementet til Veka slik: «Så tidleg som rett etter krigen hadde han forkynt arbeidet med ei husmannssoga for Suldal og Sand. Rogaland Historielag hadde i åra etter krigen ein serie kalla «Av husmannssoga i Rogaland». Johan Veka skriv i 1947 «Or husmannssoga i Suldal og Sand» i denne artikkelrekka. Omlag på

Johan Veka i samtale med Hallvard Røynevarden på Røynevarden. Bildet er i arkivet etter Peder Heskestad, som nå er på Ryfylkemuseet, og vi må tru at han sjølv er fotografen. Vi kjenner ikkje det eksakte året, men det må vera frå eit av dei første åra etter krigen.

same tida leverte han «Eit og anna or husmannssoga i Suldal» til bladet «Ryfylke» i Sauda. På 1950-talet arbeidde han vidare med husmannssoga med tilskot frå Institutt for sammenlignende kulturforskning. I 1954 fekk han eit stipend på 2000 kr. av Norsk Vitenskapelig Forskningsråd. Han hadde ambisjonar om ei bok, men ho kom aldri. Det vart aldri meir enn artiklar av typen «Or husmannssoga».

Det ligg ei rekke artiklar av dette slaget i klypparkivet etter Johan Veka, og ei enda større samling med manuskript. Dei fleste hentar stoffet sitt frå Suldal, men her er og ein artikkel om «Sjernerøy-buen som sat i fangenskap i Tyrkia». Den handlar m.a om husmenn under lensmannsgarden Aubø, men særleg om Søren Sørensen Hofmand på Venja som blei tatt til fange av tyrkiske sjørøvarar i Egeerhavet. «Eller kanskje det

Det er ei heil lita samling med foto frå husmannplass i arkivet etter Johan Veka. Dette er frå Jordebrekk i Bleskestadværven. Nordmork i bakgrunnen.

var utafor Marokko-kysten?» Veka lar fantasien spele med for å dramatisere både møtet med sjørøvarane, opphaldet i det framande land med moskear og harem, og til slutt heimkomsten til Sjørnarøyane.

Gjennom alle artiklane og foredrag ga han eit vesentleg bidrag til kunnskap om husmannstida, og han hadde ei formuleringsevne som ga lesarane og tilhørarane gode høve til innleving i stoffet. Vi har vald ut to artiklar for å vise korleis han framstilte husmannssoga. Den eine er den som vi har lånt tittelen av til denne artikkelen: «Or husmannssoga i Øvre Suldal» som sto på trykk i Stavanger Aftenblad 27. april 1978. Den andre handlar om Hallvard Røynevarden, hadde tittelen «Ein mann eg møtte». Denne sto på trykk i «Norsk Jul» 1966, og blei også trykt i Haugesunds Avis 14. juni 1980.

OR HUSMANSSOGA I ØVRE SULDAL

I 1875 var det 135 husmenn i Suldal. På den tida budde omlag 30 prosent av folket der på husmannsplass. Dertil var det mange husmannssøner som tente på gardane og var medrekna i folketalet der. Det samla talet av husmannsfolk kan dermed trygt setjast til tredjeparten av folkemengda i Suldal. (Hallvard M. Hoftun i «Det gamle Suldal».)

Mange av husmannsplassane finn me i kvervane kring Suldalsvatnet, og i Øvre Suldal i det heile. No ligg dei øyde. Eller dei er lagde til garden.

Det kan høva å kikka innom på somme av desse plassane, slik me finn dei i førre hundreåret, og få helse på folket som bur der. Og då går me først til Dynjaren, ein husmannsplass i Blekestadværven.

Gabriel Dynjaren (1836–1916) var ein Johan Veka likte å skrive om. Han var ein av «dei tri store i Dyrhaeio». «Reinskyttar» står det bak på dette bildet. Gabriel var husmann på plassen Dynjaren under Nordmark i Bleskestadkverven. Kona heitte Lisbet og var frå Øvrabø under Nordmark.

Der bur Gabriel Halvorson frå Uro i Bratlandsdalen. Og nemner ein Dynjaren, som ein sa i Suldal, så må ein og ta med Dyrhaeio. Det er vel ingen suldøl som har ferdast så mykje i Dyrhaeio som han. Og han henta mang ei kjøtbør derifrå. Ein av smågutane hans kom til Roalkvam ein dag. Og då vart han spurd kva dei dreiv med i Dynjaren. Og svaret dei fekk var det: «'An far e i heio, og hu mor kokar på dyrakjøt.»

Men ein gong tyktest Dynjaren koma ille ut i det. Han skaut ein elg i Kvandalen, og vart meld for ulovleg veiding. Det var Tjerand Larsen som var lensmann i Suldal i dei tider. Og han

kom til Dynjaren og skulle røkja etter. Noko av kjøtet hadde Gabriel hengt opp til røyking øvst i grua.

«Det e ei fine grua du har, Gabriel,» sa lensmannen og strauk handa langsetter mantelen. Kjøtet lest han kje sjå. Og så gjekk han. Saka vart «henlagt», som det heiter – «på grunn av bevisets stilling», vil eg tru.

Gabriel døydd i 1916, 80 år gamal. Dynjarhevet i Dyrhaeio er eit minne etter han.

Sven Grindabøen var fødd i 1783, og han kom til å få plassen etter foreldra sine. Og han budde her til han døydd, 79 år gamal. Ingrid, søster åt Per Nordmark, skulle gifta seg med Sven, var tanken. Men då bryllaupsdagen kom, hadde Sven slutta det av. Han ville kje stå brudgom, sa han. Og ikkje ville han stå opp heller. Han ville halda senga i dag. Då vart Per sinna: «Opp skal du, farr, om eg så skal bera deg til kyrkjes. Her er brokjo. Opp med deg!» Og Sven laut lyda. Og til kyrkjes bar det, Ingrid var snau 16 år då ho fekk første barnet. Ho var kje ennå konfirmert. Den sommaren ho gjekk las, hadde ho barnet med seg.

Tormod Tormodson Ripelen i Roalkvam var husmannsson frå Kvamen, og fødd 1817. Han var tambur. Og han «slo trommo» i mange bryllaup i sin ungdom. Det var kje mange husmenn i Suldal som la seg opp pengar. Men Tormod Ripelen gjorde det. Og pengane hadde han ståande hjå handelsmannen i Hylen.

Ospehaugen og Bismarvikjo

Eg veit kje om Tore Rossemyrstien la seg opp pengar. Men eg vil tru han gjorde det. For i 1975 ser me han har fem kyr og 36 sauer.

Det var elles så med husmennene i Øvre Suldal, som det var med husmennene i Suldal i det heile - dei fleste sat trongt i det. Og mellom dei var Tollef Ospehaugen. Han rudde Ospehaugen, og kom dit i 1852. Og her var det ofte reine nauda. Der var 11 born. Og stundom åtte dei kje mat i huset. Då var det for mora å ro til Nesflaten og be etter mat åt seg og huslyden. «Og me borna tykte ofte det var drygt før ho kom att, svoltne som me var,» det fortalde Ola, ein av sønene, meg. Han var fødd i 1853.

Husmennene kom ofte på legd når dei var gamle og ikkje kunne greia seg sjølve. Så var det med husmannskonene òg. Me ser det mellom anna i Bismarvikjo, med Jakob og Lisbet. Dei rudde Bismarvikjo i 1830-åra. Ein vinterdag var Jakob år Bismar-kvelven etter ei høysloe. Han ville ta ein snarveg ned

att, og før ned den hoggbratte Kyrfonn, rett opp frå Bismarvikjo. Då braut han eine lårbeinet, og vart aldri arbeidsfør meir. Og ikkje lenge etter er dei komne på legd begge. Ho døydde i 1855, og han to år etter.

Nå er det kje stort att av Ospehaugen og Bismarvikjo. Suldalsvegen har teke det meste av dei to plassane.

I strid med svenskane

Østen Halvorson frå Grindabøen sette seg til som husmann på Utabjå i Hamrabø då han gifte seg med Brita Bjørnsdotter frå Austarå i 1817. Han var med i ufreden med svenskane 1807-14, og låg lenge austmed svenskegrensa. Det må ha vore smått med maten for soldatane. Somme dagar fekk dei berre ein turrfisk til manns som dei gjekk og maula på. (Fortalt av Halvard H. Røynevaren, sonesonen.) Borghild, ei av døtrene hans, vart gift med ein årdalsbu. Dei reiste til Amerika og tok seg land i Wisconsin. Borghild fekk helsing frå guvernøren på 100-årsdagen sin i 1929.

Gunnar Falkalio og Siri rudde Hamlafloto i 1830-åra. Dei heldt seg i smalahuset. Dei hadde kje stovehus det første. Dei hadde kje glas i stovehuset heller då dei fekk det, berre skjå i gluggane.

Det var stundom røldøler og austmenn vart liggjande verfast på Hamnafloto om haustane. Eller om vinteren. Gunnar vart lei dei ofte. Og ein kveld vart han sinna. Han kom i hald med nokre austmenn om svenskane. Og Gunnar sette i: «Kor e børso mi, Siri?» Då vart austmennene redde og grov seg opp til Vika, granneplassen. Gunnar hadde vore med i ufreden med svenskane. Svein, bror hans, var og med. Han kom kje heim att. Han for i «sotto» i garnisonen i Christiansand.

Dordi og Halvor på Røynevarden

Halvor Østenson frå Utabjå vart gift med Dordi Jakobsdotter Røynevarden i 1847. Og dei sette seg til på Røynevarden etter foreldra hennar. Halvor tente i Våge, hjå Lars O. Kolbeinstvedt, som seinare vart Stortingsmann. Det var i dei tider ein brende brennevin på kvar garden.

I Våge var det Halvard som stod i det med brenninga. Og han skulle ha vore ein meister i det arbeidet. Dordi og Halvor kom til å stå seg tolleg godt på Røynevarden. Dei fødte på jamnen tre-fire kyr, og hadde kje lite smale attåt. Dordi «va go i bøkne», har det vorte sagt, endå ho hadde gått berre to dagar i skulen. Det var Randi, mor hennar, som hadde lært henne å lesa.

Tidleg foto frå Røynevarden. Vi kjenner att Hallvard Røynevarden på troppa til Gamlestova, men kjenner ikkje den tredje personen. Vi reknar med at Johan Veka hadde ei sentral rolle i arbeidet med å gjera Røynevarden til eit husmannsmuseum.

Halvor minnest eit år våren kom særst tidleg. Då lyste skogen grøn tverranfjords vårfrumess (25.mars) Han minnest og skikken ein hadde i Suldal med «å lia med Kristus» langfredag. Då gjekk karane fastande på skogen tidleg om morgonen. Og heile dagen sleit dei med ved og tømmer. Dei kom kje heim att før det var åt å avdaga. Så var det å lesa den lange lidings-soga. Og då det var gjort, først då sette dei seg til bords. (Fortalt av Halvard, sonen.) Halvard var husmann på Røynevarden etter faren, men var sjølveigar på det siste. Han heldt på det gamle i sed og skikk. Og han tok aldri til med slåtten før «Knut med låen» (10.juli). Han døydde i 1950, 86 år gamal.

Rogaland Folkemuseum har teke over husa på Røynevarden. Og i formannstida åt Peder Heskestad vart det skipa eit husmannsmuseum der.

Gravaren på Nesflaten

«Gravaren» på Nesflaten var austmann, fødd i 1805 og døypt Ola. Han kom til Nesflaten i ungdommen. I 1846 vart det kyrkjegard der. Då vart han tilsett som gravar. I 1853 fekk ein kapell. Og då vart han kyrkjetenar og. Plassen han sat på vart kalla Gravartre. Og sjølv vart han nemnd Gravaren på Nes. Han kunne kje noko med bok og bokstavar. Men fortelja soger, det kunne han. Det har vel snautt vore han make såleis i Suldal.

«Repertoaret» hans var både langt og mangslunge. Somme kalla han ein skønemakar. Men det er kje rette nemninga på Gravaren. Han var noko av ein diktar. Og mykje av ein skodespelar. Han levde med i sogene sine. Han spela dei med fakter og minespel når han var i godlaget, og hadde ungdomen kring seg. Og alle sogene sveiv om han sjølv. Han sette aldri ljuset under skjeppa, Gravaren.

Han gjekk til botnar på Seljordsvatnet, fortalde han, og sat der nede eit heilt døger!

«Å endå va du i live?» spurde ein som lydde på. «Ja tenk ikkje de` òg,» sa Gravaren. «Eg hadde ei boble for munnen, å den va det luft i, ser du.»

Han gjekk las i Erfjord, fortalte han. «Der va` me 65 lesarar på kyrkjegolv. De va endå te ein semenerist (seminarist) me`de`åre`. Eg vart spor`e i den tredje artikkelen. Å då sette presten meg øvst. Å so sa han: «No kan semeneristen gange. Eg greie meg me an Ola eg.»

Bordalen og Kvednafloto

Siri Bordalen var husmannskone i Bordalen. Det va ho som rådde i stova der. Odd, mannen, hadde lite han skulle ha sagt. Ho låg i sak med lensmann Jahans Vaage (1765–1833) om ein beitesrett. Det seiest ho gjekk like til Stockholm. Ho ville høyra kva kongen, Carl Johan, meinte når det galt saka med lensmannen i Våge. Men det må kje ha bata noko. For i 1832 vart ho og Odd fradømt retten til å sitja i Bordalen. Det vart dikta ei vise om Siri. Og der heiter det mellom anna:

«Nu stormer atter stridens bølger
- for Bordals-Siri svigter ei
Og Odd`e hende efterfølger
på hendes hædersvante vei.»

På Kvednaflåto, ein husmannsplass i Bråtveit, budde Torbjørn og Lisbeth. Han var frå Helganes-skogen, og ho frå Bråtveit. Dei

Kvednaflåto fotografert av Ryfylkemuseet i september 1984.

kom til Kvednaflåto i 1839. Dei hadde Gudsordet med seg i hell og vyrke. Hans Nielsen Hauge for gjennom Suldal på haustparten i 1802. Han kom då austanfrå. Og ferda hans i Suldal sette merke etter seg. I Nedre Suldal finn me kje få haugianarar. Og me veit Torbjørn og Lisbet hadde samband med dei.

Lisbet og Torbjørn hadde tre gutar. Albert var eldst. Han var lærar i Bråtveit i mange år. Torbjørn, den yngste av gutane, var lærar og klokkar på Nesflaten. Dei gjorde begge eit godt arbeid i skulen. Og når Albert sat med styreåra i kyrkjebåten i Bråtveit, var det noko av ein fest. Han var sogemann og ein framifrå god forteljar – anten det nå gjaldt folk og ætter, eller det gjaldt biskop Jørgen Moe på visitas i Suldal.

Bror deira, Nils, vart misjonær, og ein av pionerane i arbeidet åt Det Norske Misjonsselskapet i Zulu. Han døyddes der ute i 1941, 96 år gamal.

EIN MANN EG MØTTE

Ja, eg møtte han rett ofte. Han var ein mann ein la merke til. Han var av dei som skilde seg ut frå mengda i mangt og mykje. Og du hadde ein tokke av at her møtte du ein representant for det gamle bygdesamfunnet.

Du såg det på kleda hans m.a. ei var av heimevove vadmålsty. Ei gråleta vadmålsbukse. ein vadmålsvest med same leten. ei ullskjorte, og treskor.

Det var slik du såg han i kvardagen. og ofte var han berrhovda og då.

Og møtte du han på kyrkjeveg, så var det i blåleta helgekede. Og ein svart filthatt. Og med nysmurde lørskor. Og kan-skje du og la merke til skobanda. Det var heimelaga reimar, skorne ut av saueskinn.

Han var husmann lenge. Men då eg lærde han å kjenne, i 1920-åra, hadde han vore sjølveigar nokre år – på den plas-sen faren hadde ruddt, og der han sjølv hadde vakse opp. Han hadde Hallvard til førenamn, og det hadde faren og.

Det var ikkje husmannen du såg der på kyrkjeveg. Det var sjølveigaren som gikk der. Det var noko traust over han, og samstundes noko godlidande og sømeleg. Noko solid.

Han ville så visst ikkje høvt inn i det biletet Jakob B. Bull hadde teikna av husmannen frå Øvre Rendalen, i novellen «En Husmannssjæl» – den usjølvtendige, godtrugne husmannen med arbeidsplikt som berre såg det store i husbonden som åtte plassen.

Nei, Hallvard rådde seg sjølv no. Han visste han hadde betalt plassen med 1200 kroner. Og det var ikkje lånte pengar. Det var hans egne pengar. Og alt spart saman i mange år.

Eg visste det. Det var nett som han sanna det der han gikk, utan ord.

Og når han var komen inn i kyrkja, og hadde sett seg, bøygde han hovudet og neste hendene etter gammal skikk. Han sette seg ikkje nedmed døra, på nedste benken, der husmennene hadde sete frå gammalt. nei, han sette seg lenger oppe.

Og for meg var det noko symbolsk i det. Han var husman-nen som no hadde vorte sjølveigar

Hallvard heldt grutt på det gamle. 10. juli tok han fram ljåtyet. I dag var det merkedag. Det var «Knut med ljåen», no skulle ein ta til med slåttén. Ikkje før. I dag skulle ein slå ikring husa. Ein skulle «løysa frå døredn», som Hallvard sa det.

Fer du med bilferja over Suldalsvatnet ein sommardag, ser du Røynevarden på nordsida av vatnet.³

Det var der Hallvard budde. Det var der han gikk med stut-torvet så mange somrar. Og der Randi, søstera, kom etter med riva.

Røynevarden ter seg mykje som ei hylle i fjellet. Og reknar du heimebøen til 4–5 mål, så er du sikker. Det er ikkje meir av det ein kan kalle dyrka jord.

Men det er mange skorter og rensler, både opp frå heime-

Johan Veka (1896–1985), læraren, diktaren og forteljaren frå Bråtveit i Suldal, hadde eit sterkt engasjement for husmannssoga. Dei fleste bilda i denne artikkelen er frå arkivet etter Johan Veka, nå i privtarkivsamlinga ved Ryfylkemuseet.

bøen, og nedunder. Og mange stader uført. Og der og kunne du sjå Hallvard og Randi med ljå og rive. Og dei la ikkje ljå og rive frå seg før uti september. Då var det lauving. Og det var helst ask dei lauva.

Og ser du Røynevarden, så ser du og dei mange digre askestuvane, «kydlestuvar» ein kallar. Dei står der som eit minne om Hallvard, og om det gamle arbeidslivet i fjellbygda.⁴

Askelaup var forkunnamat åt kyrne. Det gav nerk og trivnad. Det same sa ein om almeskav, og almekvist som ein drag-sa heim til krøtera vintersdag.

Me' øks ò me' tåg
ò nykkjeknepa drag
no lyt eg på markaskog draga,

heiter det i visa. Og slitet i markaskog var noko Hallvard kjende til.

Han hadde hatt lite skulegonge. Det var ikkje mange skule-vekene i hans barndomstid.

Men mora var til god hjelp her. Ho heldt borna trutt til bøkene. Og til Gudsordbøkene då visst. Ho fekk lovord av pres-ten òg for det. Han kom med det på kyrkjegolvét søndagen sonen vart konfirmert, har det vore sagt. Ei husmannskone, og nemnd særleg av presten – det var noko bygdefolket hugsa.

Han tala alltid med vørnad om foreldra sine, han Hallvard.

Dei budde all si tid i ei røykstove. Hallvard bygde nytt stove-hus. Men han fekk seg ikkje til å rive røykstova. Ho skulle stå der ho stod og vera i det standet ho var då foreldra levde. For han var røykstova, med grue og med ljoren i taket, eitt med minnet om far og mor. For han var den 4. bøna noko av det viktigaste i Fadervåret.⁵ Det som gav styrke til karakter og livsføring.

Hallvard var ordhalden. Det er eit karakterdrag ein må ta med når ein skal teikna eit bilete av han. Eit ord var eit hord.

her tålte han ikkje noko avvik. Og i samband med et vil eg ta med nokre ord frå Håvamål:

Aktsam og gløgg
ein alltid skal vera
og varsam i venelag.

Det høver òg på han.

Han fødte år om anna 3 nautskrøter på plassen. Og ein heller stor flokk med sauer og geiter.

Det er tidleg beite om våren på Røynevarden, og såleis lagleg for geit. Og det var geiter, sa han sjølv, som gav han det meste av innkoma.

Det galdt om å ver sjølvhjelp. Det hadde han frå foreldra. Og for han var det naturleg med det ein har kalla naturalhus-hald. Det kom til syne i levemåten òg. Der heldt han på det gamle i måltid og mat.

Krøtera gav han det han trong av kjøt og smør, og mjølk og ost. Og salt, røykt smalekjøt var mest dagleg med på matsete-

len hans, som kokt kjøt, saman med suppe. eler som spekekjøt, og då saman med flatbrød og surmjølk. Og til kvelds var det oftast graut. Det var graut mala av korn, havre, frå hans eigen åker. Og dei gamle nemningane på måltidene heldt han trutt på. Det var åbeten og dugurden og non og kveldsmaten i namneregisteret hans.

Han såg så stort på kornet. Kornåker måtte ein ha, endå om det ikkje var så stor vidda. Det fekk heller vera som det kunne med åker til potetene. Eler jordeple, som han sa det.

Og i dette med tru på kornet var han og i pakt med det gamle bygdesamfunnet, der kornet var ein viktig lekk i naturalhushaldet.

Og mannen på Røynevarden såg det i stor mon som Isak Sellanraa, i «Markens Grøde», såg det – korn, det var brødet. Korn eller ikkje korn, det er liv eller død.

Korn, det var noko meir enn suvlet, var det – anten det no var havre eller bygg.

Hallvard sa elles aldri bygg, han sa jamt reinkodn. Og det var vanleg nemning på bygget i Ryfylke i eldre tid.

Vikane var granne-plass til Røynevarden. Her budde Herbrand. Og Hallvard fortalde om han, at han å graut, reinkodnsgraut, av årsens avling olsokdagen eit år. Det var truleg det året våren kom så sært tidleg. Då lauvet lyste grønt tverranfjords, vårfrumess 25. mars.

Han heldt seg mykje til aspektene i «alnakko» når det gjaldt veret. Og han venta så sikkert på regn når «liahesten skreik». Liahesten, det var Gjertruds-fuglen.

Det er så mykje orm på Røynevarden. Og Hallvard drap mange ormar. – Men, sa han til meg, drep'e du ein orm om dagen, så dau'a 'an 'kje før solå går ned.

Det var hans tru.

– Og når ormen vert skræmd, bit han seg i sporen og slår «ring på seg», og trillar seg ned bakken. Det hadde han sett.

Ja, han hadde sett så mykje og lagt merke til så mangt ute i naturen. Og han gav det att i ei knapp, konsis form når

Kvednaflåto i Bråtveit. Herifrå kom Nils Bråtveit som blei misjonær og ein av pionerane i arbeidet til Det Norske Misjonsselskap i Zulu.

Bak på bildet står det: «Matøkt i Røynevarden 1968», men ikkje namna på dei som er med. Vi kjenner likevel att Peder Heskestad heilt til venstre. Han var styreleiar i Rogaland Folkemuseum, og ei viktig drivkraft i utviklinga av museet. Bildet er truleg tatt under arbeid med vedlikehald av husa på Røynevarden.

han fortalde. han hadde ord og nemningar med gammalt, særmerkt svip. Og som den gode forteljaren han var, hadde han ans for dei mange nyansar i bygdemålet.

Når det var fart i skydraget, sa han det slik: – 'An e' fjot'e i fer'o i dag. Og for han var det austa-drått og norda-drått. Og det gôla frå sør. Og id ag var vinden på vesta.

Han let att døra. Og stovegolvet var telet. Han kunne gå på stølen tvinne vendane på dagen. Og han sette alltid frå seg staven i forstova. I forstova altså. Ikkje i gangen.

Hallvard hadde eit utifrå godt minne. Det han hadde høyr, det sat.

Farfaren – Øystein Utabjå – hadde vore med i krigen 1807-14. Soldatane lei mykje vondt der aust med svenskegrensa.

– Det var 'kje det verste med svenskekulene, det var verre med skorten på mat. Og tanken på dei som heime sat.

Det var ei herme han hadde ordrett etter farfaren. Han kom elles velberga heim att han.

Hallvard hadde ei lita bok etter han. Ho var på storleik med ei fyrstikkøskje. Hallvard kalla ho «Vekebeten». Det var ei andaktsbok nærast, med eit bibelord for kvar dag. Kvar soldat fekk ei slik bok utlevert.

Eg nemnde fyrstikkøskje. Det var lenge før det kom fyrstik-

ker til Røynevarden. ein greidde seg med eldstålet i det lengste. Og heilt til det siste hadde ein eldstål og knusk og tunder for hand i stova der.

Tunder, det var sopp ein fann på gamle, morkne bjørker. ei koka soppen i lut, og mol han til knusk. Det ein ikkje trong til eige bruk, det tok faren med til haustmarknaden i Stavanger, fortalde Hallvard. Der selde han tundet til 16 skilling morka (1 mork = 1/4 kg).

Hallvard hadde god greie på gamle religiøse skikkar. Og han kunne fortelja så levande etter faren om å li'a me' Kristus. Ein skikk ein ennå heldt på i hans barndom. Faren var fødd i 1818.

Å li'a me' Kristus, var ein skikk som var knytt til langfredag. Då tok ein ut på skogen straks det timja av dag, fastande og utan niste. Og ein dragsa og drog på ved og beit dagen til endes, og ofte i dei verste uføre.

Og heimkomne, las ein den lange lidingssoga i huspostillen. Og då det var gjort, først då, skulle ein ha mat.

Eg sa Hallvard var ein representant for det gamle bygdesamfunnet.

Ja, han var det. Og eg kan vel og leggje til – ein representant for noko av det beste der. Han ville gjerne hjelpe andre. Det kom og til syne då han, med det siste han levde, gav vel 20.000 kroner til gamleheimen i heimbygda.

Han døydde i 1949, 85 år gammal.

Og som ein illustrasjon til det han var som husmannen, og sidan som sjølveigar, har me samlinga åt Rogaland Folkemuseum på Røynevarden. Den er etter Hallvard.

NOTAR

- ¹ Bakka, Gunnvor, Drange, Ernst Berge og Olimstad, Ingvar: *Med Suldal i hjarta. Johan Veka – Eit hundreårsskrift*, Ryfylkemuseet 1996.
- ² Johan Veka var fødd på Sand og kom til Bråtveit i Suldal som lærar i 1922.
- ³ Suldalsvegen blei opna i 1980. Før den tid var ein avhengig av båt- eller fergeskyss for å komma seg mellom grendene og plassane kring Suldalsvatnet.
- ⁴ For ca 10 år sidan gifthogde linjeryddarane til everket kydstuvane som sto under fjellet rett ovanfor husa.
- ⁵ Du skal heidre far din og mor di.

To husmannsmuseum på rot

Av Roy Høibo

Det var eit pionerarbeid styret i Rogaland Folkemuseum tok i ferde med da det alt i 1946 starta arbeidet med å ta vare på Røynevarden. Museet var tidleg ute med å interessere seg for minna om husmannstida, og styret såg alt da at det kunne vera eit alternativ å ta vare på husa der dei sto. Ingen av delane var gjengs tankegods i museumskrinsar. Seinare tok museumsinteresser i Rennesøy initiativ til å verne plassen Bakken under Dalåker. Også her lukkast ein med å ta vare på huset i sitt opphavlege miljø. Dermed er museet i den unike situasjonen at vi kan vise fram to husmannsplassar i det kulturlandskapet som ga grunnlaget for levemåten på plassane.

Bevaringa av Bakken bygger på eit tett samarbeid mellom fleire partar. Her er noen av dei fotografert etter at Ryfylkemuseet hadde overtatt ansvaret sommaren 2006. Frå venstre: Biblioteksjef Bjørg Helland Bø, kultursjef Tone M. Haugen, antikvar Grete Holmboe og varaordførar Christoffer Hausken.

Når museet første gongen var på Røynevarden er ikkje så godt å finne ut. Arkivarbeidet var ikkje så høgt prioritert den gongen. Men Johan Veka (1896–1985) budde på andre sida Suldalsvatnet, i Bråtveit, og alt i 1920-åra blei han kjent med Halvard Røynevarden¹. Da Rogaland folkemuseum blei etablert i 1936 kom Johan Veka med i styret, og han sat der i 38 år, like til årsmøtet i 1974. Det er grunn til å tru at han hadde stor innverknad på det arbeidet museet sette i gang med i Suldal, og når vi samtidig veit at han hadde stor interesse av husmannssoga, er det ikkje urimeleg å gjette seg til at Veka tidleg tok fram tanken om eit husmannsmuseum på Røynevarden.

Det er muleg at tanken likevel ikkje blei fødd før etter krigen. Da var Rogaland folkemuseum i ferd med å gi opp tanken om å etablere eit tradisjonelt friluftsmuseum i Stavanger², og i ein artikkel i «Frå bygd og by i Rogaland», årboka til museet, gjer Peder Heskestad 1899–1985³ greie for korleis ein kom til å tenkje om det å ta vare på gamle bygningar⁴:

Hovudoppgåva for Rogaland Folkemuseum er å verne nokre av dei tuna som kulturhistorisk sett er mest verdfulle i fylket. Museet sine bygningar kjem derfor til å ligge nokså spreidd. Det er i så måte eit nytt slag museum.

Det første tunet museet på denne måten tok seg av, var husmannsplassen Røynevarden i Suldal. Verlaget i Suldal er helst tørrare enn elles i fylket, og husa held seg derfor lenger der. Det er einaste bygda i fylket der ein i vårt hundreår har kunna finne trebygningar frå mellomalderen. Suldal er og den bygda som best har halde på arven frå det gamle bondesamfunnet. Dei gamle solsvidde tømmerhusa med torvtokene var som vaksne opp or heimegrunden. Dei fall så naturleg in i landskapet, og talemål, skikk og bruk var likesom også innpassa i dalen sin rytme.

Dette var det som møtte Halvor Vreim da han var på veg til Røynevarden sommaren 1947. Ei bratt fjellside med ei hylle der noen små-låtne hus klora seg fast, frisk vind på Suldalsvatnet og ei tøff oppstiging i vente. Foto: Riksantikvaren

Museet hadde altså kome til at det kunne vera ein god tanke å ta vare på bygningar der dei sto. Det var ein nyskapande tanke som kanskje hadde rot i eit mislukka museumsprosjekt ved Mosvatnet i Stavanger, men som like fullt peika fram mot eit museumssyn som langt seinare blei allment sannkjent, og som enkelte framleis har problem med. Opp mot dette synet er det ikkje vanskeleg å tenkje seg at Johan Veka, som hadde blitt godt kjent på Røynevarden, og som tykte det var viktig å

ta vare på minna om husmannstida, kunne koma til å ymte frampå om å gjera Røynevarden til husmannsmuseum.

Nå har det aldri vore greitt å gjera greie for kva som kom først av høna eller egget, eller i dette tilfellet: Prinsipp eller praksis. Dei samtidige kjeldene er tause. I møteboka for styret står det ingenting om dette. Det står i det heile ingen ting som helst i møteboka for museet mellom årsmøtet 21. april 1939 og årsmøtet 18. januar 1952, dei åra da Røynevarden på eitt eller anna tidspunkt må ha vore drøfta i styret. Den grunngevinga som er referert ovanfor blei skriven 20 år etter at husa på Røynevarden kom i eiga til museet.

KJØPTE OPPUSSINGSPROSJEKT

Men anten det var det eine eller det andre, så blei det bestemt at museet ville kjøpe røykstova på Røynevarden. Og ikkje berre den, men også ei røykstove som sto på Røynevardslio, ein husmannsplass enda høgare opp i lia, ovanfor Røynevarden. Kjøpekontrakt blei skriven i vitners nærver 20. februar 1946, og her kjem det med eit vilkår som stadfestar at museet var inne på nye tankar. Nedst i kjøpekontrakten står det at «Eigaren av Røynevaren eller/og Røynevarslio kan ikkje krevje stovene flytte». Vi legg og merke til at namna blir skrivne utan d i denne kontrakten.

Om sommaren same året blei Halvor Vreim sendt til Røynevarden. Halvor Vreim var arkitekt og arbeidde for Riksantikvaren. Oppdraget hans var å måle opp husa på Røynevarden. Det må ha gjort inntrykk å komma til ein slik plass for første gong.⁵ Og einaste vegen var med båt over vatnet og ei tung oppstiging opp bratte lia.

Han tok eit bilde, Halvor Vreim, da han først fekk auge på husa. Og alt tyder på at veret gjorde hendinga dess meir dramatisk. Det bles så Suldalsvatnet gikk kvitt, og midt oppe i ei bratt li fann auga, og kameralinsa, til Halvor Vreim ei lita hylle i fjellsida der det stakk eit par tak opp av blanke fjellet. Kva han tenkte teier arkivet til Riksantikvaren om. Det tragiske er at Riksantikvaren heller ikkje finn att verken teikningane eller ein eventuell rapport frå Halvor Vreim. Det einaste som er funne etter turen er 9 fotografi. Dei viser ein husmannsplass i sterkt forfall.

Gamlestova ser ut som om kledningen berre heng av gammal vane, både på sauehuset og løa har taket brote saman, og på eldhuset har halve torva blese av. Men Nystova ser grei ut, i alle fall på bildet, og det var der dei budde, Hallvard og Randi,

Straks museet hadde overtatt husa på Røynevarden blei det sett i gang eit omfattande reparasjonsarbeid. Her er eit bilde frå tokedugna- den på løa i 1947. Vi kjenner att Johan Veka ståande midt på taket. Han som står øvst på monet og dei andre har vi ikkje namna på. Foto frå arkivet etter Peder Heskestad, nå på Ryfylkemuseet.

men ikkje lenge etter dette. I ulike kjelder blir det opplyst at dei flytte til Nesflaten nokså snart etter krigen. Halvard døydde i 1950, Randi året etter. Jfr. også artikkelen til Trygve Brandal om dette.

Vi får ei grunngeving for kvifor dei klora seg fast på Røynevarden gjennom ein episode som Peder Heskestad fann grunn til å notere seg: Halvor Vreim hadde med seg kona si på den store turen til Suldal og Røynevarden, referert til som fru Vreim i notisboka til Heskestad. Ho undra seg nok over at folk kunne bu på ein slik stad, og så spør ho Randi Røynevarden på denne måten, i Heskestad si språkdrakt: «Kvifor ikkje bu på Nes der det bur så mange folk?». Kva svarar Randi da?: «Betre vatn og ver på Røynevarden». ⁶ Randi blei 80 år i 1946.

Utetter hausten 1946 må det ha vore nye drøftingar om ver- net av husmannsplassen, for i januar blir det skrive ny kjøpe- kontrakt. Nå kjøper museet alle husa både på Røynevarden og Røynevardslia. Den samla kjøpesummen blei sett til 1.500 kroner.

Museumsstyret fekk effektivt av stad ein søknad om pengar til vøling og fekk 4.000 frå staten i 1947. Det var ikkje allverda av pengar i forhold til oppgåvene, men ved ein kombinasjon av dugnad og innleidde folk blei mye gjort. Det blei lagt nye tak på gamlestova, sauehuset, fjøset med løa, geithuset, eldhuset og på eine sida av Nystova. Det blei og skifta ut noen stokkar i veggane på fjøset og sauehuset, og Gamlastova, fjøset og løa blei bordkledde.

Museet, det vil seia Peder Heskestad, var tydeleg opptatt av at restaureringsarbeidet skulle halde faglege mål. Til å utføre arbeidet blei det hyra inn arbeidsfolk som «kjende til gamal arbeidsmåte i Suldal», skriv Heskestad i årsmeldinga for 1947. «Og ein freista i alle måtar å utføra alt arbeid på gamal gjerd». Og ikkje nok med det. Museet hyrte og inn ein arkitekt, Tor Sørensen frå Stavanger, som fekk i oppgåve å overvake og godkjenne arbeida. Han blei imponert over det han såg, og skreiv følgjande rapport etter at han kom heim frå turen:

Søndag 3. august d.å. var jeg saman med Halvard Stuv og besiktiget gården Røynevarden i Suldal.

Det er et interessant og malerisk sted og alle beting- elser skulde være tilstede for her å kunne bevare som museum et stykke av det gamle Suldal som dessverre er ved å forsvinne i et foruroligende tempo.

Siden ivår har det vært foretatt en hel del vølingsarbeide på husene på gården, og det var for å besiktige dette at turen kom istand.

Alt for ofte består den slags vølingsarbeide samtidig av en slags «modernisering» som ofte bevirker at mange verdifulle detaljer går tapt. Så ikke her. Det var i det hele forbausende med hvilken følelse for det gode og verdifulle arbeidet var utført. Det som var gjort hittil meget pent.

Det som er gjort fremgår ellers av vedlagte kartskisse.

Av arbeide som ellers bør gjøres kan nevnes at skorsteinen i hovedhuset er skrøpelig og bør vøles. Likeledes bør viduene nøye ettersees og eventuelt skiftes ut idet en får de nye laget med de samme profiler som de gamle.

Ellers mener jeg at det bør gjøres minst mulig med husene innvendig for ikke å miste noe av det opprinnelige og ekte ved interiørene.

Alt var likevel ikkje rein restaurering, det vil seia tilbakeføring til ein tidlegare tilstand. Her blei også utført rekonstruksjonar. Vi har alltid lurt på korleis eldstaden i Gamlestova kunne ha fungert. I rapportane frå 1947 får vi greie på at grua var borte da museet kom til Røynevarden, og at den som står der nå er resultat av ein rekonstruksjon i samarbeid med Halvard Røynevarden. Det har altså aldri vore eld i den eldstaden som nå finst i Gamlestova.

Det var elles ikkje nok med at det var mange oppgåver å ta i ferde med på Røynevarden. Det var vanskelege forhold å arbeide under og. Da dei kom att året etter, altså i 1948, var torva foke av løa og fjøset, så det måtte leggst ny torv på. Det var venteleg austavinden som hadde gjort veg i vellinga. Museet har også seinare fått syn for at Røynevarden er ein utsett plass når austavinden ligg og filar i vintermånadane.

I tillegg til å reparere det som var reparert året før, blei fleire av husa bordkledde, og ein vølte taket på Nystova. Peder Heskestad nemner og eit lite hjuringhus som var lagra i løa, og som burde vore oppsett att. Kor dette er blitt av, og kor det skulle ha stått, veit vi ikkje.

Men ein kom altså godt og raskt i gang med istandsettinga av husa og Aslak Stålevik blei engasjert som tilsynsmann for tunet. Opp gjennom åra blei det gjennomført fleire større og mindre reparasjonar. Dette blir det gjort nærmare greie for i artikkelen om bygningane på Røynevarden. Husa på Røyne-

vardslio, derimot, rakk ein ikkje å gjera noe med før det var for seint. I dag er det berre murane som viser at det har butt folk der.

SULDALSVENGEN GJORDE ALT LETTARE

Da museumsfolka kom til Røynevarden var det ikkje berre husa og utsikten som fasinerte. Dei opplevde det alderdommelege sterkt også gjennom innreiinga av husa. Peder Heskestad laga ei detaljert liste over alt som fanst av husbunad på plassen. Seinare har Johan Veka fortald korleis han hugsar innreiinga. Grete Holmboe gjer nærmare greie for korleis det såg ut i husa i artikkelen om bygningane på plassen.

Det meste av aktiviteten opp gjennom åra handla om å halde husa i stand. Det låg ikkje til rette for noen publikumsaktivitet, tungvindt som det var å komma til. Men så kom Suldalsvegen. Veggen langs Suldalsvatnet hadde vore ein gamal draum, og det hadde vore gjort fleire forsøk på å få bygt han, men det var først med Ulla-Førre-anlegga at det kom veg.⁷

I museet var dei blitt merksame på vegprosjektet i 1975, og det melde seg mange spørsmål om avkjøring og tilkomst til Røynevarden, og om sikring av dei høge skjeringane som ville komma straks nedom husa. Vegvesenet hadde ein god museumsvenn og velgjerar i byggeleiaren for Suldalsvegen,

Det meste av aktiviteten opp gjennom åra handla om å halde husa i stand. Her er det tokedugnad på nystova i 1981. Det var den gongen vi ennå brukte grunnmursplast under torva. Det har vi slutta med.

Ola Fatnes, Olav Vandvik og Magnus Steine blei i 1981 engasjerte til å utføre nødvendige vedlikehaldsarbeid på Røynevarden. Dei var røynde handverkarar, og likte arbeidet. Her er dei fotograferte i Kvilldal, der museet var tilkalt for å vurdere kva som kunne gjerast med det gamle Bakka-naustet, naustet som hadde tent som dampskipsekspedisjon så lenge bygda var avhengig av båttransport.

overingeniør Smedberg. Han såg ikkje berre behovet for å ta vare på museumsinteressene, men han meldte og bekymring for tilstanden til husa, og lurte på om det kunne vera noe han kunne hjelpe til med.

Løysinga blei rimeleg vellukka. I samarbeid fann ein fram til ei vegline som museet var nøgd med, det blei opparbeidd ei avkjøring som ga plass til nødvendig parkering, og det blei semje om at vegvesenet skulle setta opp eit gjerde langs kanten på skje-ringa «frå avkjørselen til Røynevarden og ca. 100 m. vestover». Kvifor det aldri kom noe gjerde, kan ein undre seg på i dag.

Suldalsvegen gjorde det mye lettare å komma til, både for handverkarar og publikum. Suldalsvegen blei opna 1980, og det blei straks sett i gang både med vedlikehaldsarbeid og faste opningstider. Det var i første omgang medlemmar i Suldal museumslag som tok vakter på Røynevarden som dugnadsarbeid. Seinare blei det engasjert betalte museumsvertar. Men besøket tok aldri av. Det var eit stort gap mellom dei ressursane som blei brukte for å gjera Røynevarden tilgjengeleg for publikum, og det publikum som fann vegen opp.

Det kunne vera fleire grunnar til dette. Avkjøringa og parkeringsplassen var litt audsleg og stusseleg. Det var ikkje så mye

som inviterte til stopp og opphald der, og informasjonen om kva som var å sjå oppe i lia, og kor langt og tungt det var å komma opp dit var mangelfull. Det hadde rett nok kome opp både vegskilt og eit lite informasjonsskilt, men alt var på norsk, og lite eigna til å informere forbipasserande tyskarar om skjulte skattar. Dessutan oppdaga vi at Røynevarden var enda meir veravhengig enn andre av friluftsavdelingane våre. Når ein ikkje eingong ser husa, er det lite som fristar til å opne bildøra ein regnversdag. Og var det fint ver, og folk tok turen opp, var det ikkje alltid for å bli informerte om husmannsstellet, men for å nyte utsikta. Noen av dei som fann grunn til å bli med på ein runde i husa blei dessutan skuffa over rotet i uthusa. Plassen var i bruk, og det var stolpar og utstyr til slått og høytørk og beiting kring om i uthusa, men det var ikkje det turistane ville sjå.⁸

På grunn av det låge besøket blei dei faste opningstidene etter kvart avvikla, og det blei i staden satsa på spesielle arrangement og opplegg for grupper. I 2000 var kulturminnedagen vigd husmannsvesenet. Det var ein grunn til eit særleg ambisiøst arrangement dette året. 10. september, på sjølve kulturminnedagen, blei det invitert til program med musikk og song,

Det har vore vanskeleg å finne balansen mellom utgifter til faste opningstider og eit rimeleg besøk på Røynevarden, men ved særlege arrangement har besøket vore godt. Her eit bilde frå ein aktivitetsdag i 2001 der Jone Slagstad demonstrerer vidjebinding for Knut Landsnes. Anne Margrethe Myhre er ivrig tilskodar.

omvising, foredrag om husmannsvesenet, boklansering, kaffe og mat. Museet hadde store forventningar og forhørte seg om utvegen til å parkere på riksvegen om tilstrøyminga skulle bli for stor. Det blei avslått og det blei sett opp buss frå Sand i staden. Men trafikkavviklinga blei ikkje noe problem. Det kom 45, som eigentleg ikkje var så dårleg besøk, men forventningane hadde vore større.

Røynevarden er eit viktig kulturminne. Bygningane har stor aldersverdi, plassen framstår med stor grad av autenticitet og husa står på sine opphavlege tufter i det kulturlandskapet som ga grunnlaget for levemåten på plassen. Plasseringa, tilkomsten, avgrensinga av kva ein kan by fram på plassen og røynselene så langt tilseier at ein må ha eit nøkternt forhold til besøkstala. Men for eit interessert publikum, og ikkje minst for skulen har Røynevarden eit stort potensiale.

SJELDSYNT PLESS PÅ RENNESØY

Så kunne ein tenkje at det er godt, Røynevarden er bevart og dermed er husmannsplassen og husmannssoga i Ryfylke godt dokumentert. Samanlikna med mange andre stader i landet er det nok rett å seia at Ryfylke, gjennom Røynevarden, har tatt

godt vare på minnet om husmannstida. Men desto betre er det at vi også har lukkast med å ta vare på Bakken under Dalåker på Rennesøy. Og her finn vi den samanbygde plassbusetnaden, der bustadhus og løe er under same tak. Det var nok ein del slike hus, men i dag er svært få att. Bakken er dessutan ein eldre plass enn Røynevarden.

Vi reknar med at Røynevarden blei busett i 1834⁹. Bakken under Dalåker på Rennesøy blei busett alt midt på 1700-talet, og fungerte som husmannsplass til langt ut på 1800-talet. Seinare busette Berta Karina og Knut Torsen Dalaker seg i Bakken. Berta Karina levde til 1926, dei siste åra hos sonen Erik i Stavanger. Etterkvart var det barnebarnet Knut Dalaker som overtok plassen.

I 1964 hadde Betzy Dalaker, enka etter Knut, ein samtale med Kristian Hausken, leiaren i museumsnemnda i Rennesøy, der Hausken formidla eit ønskje om å innlemme Bakken i samlingane til bygdemuseet. Betzy Dalaker kom til at dette var ein god ide, og i tråd med ønsket til mannen. I eit brev til Hausken i oktober 1964 baud ho fram huset til Rennesøy kommune.

Bakken hadde da ein del år vore brukt som feriehus av Knut og Betzy, men etter at mannen døydde, var det ikkje så interessant å feriere der lenger. Kristian Hausken hadde dessutan alt for fleire år sidan foreslått for Knut at plassen kunne bli museum når han ikkje lenger hadde bruk for eller interesse av huset. Kristian Hausken meinte at «huset med alt innbo, - slik som folk flest bruka å ha det for 100 år og meir sia, må ha stor interessa å verna om». Hausken peika og på at Knut Dalaker så seint som året før (1963) hadde kosta på huset kring 3.500 kroner, og at det såleis «skulle vera i toleg bra stand».¹⁰

Kommunestyret hadde ikkje noe problem verken med gáva eller tanken bak ho, og vedtok i møte 19. desember 1964 «å motta gáva med takk». Museumsnemnda v/Kristian Hausken blei vald til å ordne med den formelle avtalen og avtale om grunn.¹¹ Ordførar J. M. Hanasand og varaordførar Helge Håvarstein lova å «verne og bevare huset».¹²

I første omgang kom huset til å bli ståande på leigd grunn. Da leigekontrakten gikk ut i 2005 blei det semje mellom grunn eigaren og Rennesøy kommune om kjøp av grunnen.

Men det kom til å bli eit strev å halde huset vedlike. Det synt seg snart at det var ein del arbeid som burde gjerast. Museumsnemnda fekk hjelp til å laga ein plan og eit kostnads-overslag, og søkte Norsk kulturråd om pengar. Men det blei avslag på søknaden, og nemnda fann å måtte vende seg til for-

Bakken ligg fint til i bakkane opp frå Dalåker på Rennesøy, og er eit viktig minne om husmannstida.

mannskapet i Rennesøy. Korleis det gikk, og kva som blei gjort den gongen har vi ikkje kunnskap om.

Det vi veit er at Bakken tidleg kom på banen da Rogaland Folkemuseum frå 1981 skulle vera regionmuseum for heile Ryfylke, med ein person i betalt stilling. Men ikkje berre Bakken. Det var bygdesamlingar både på Rennesøy og Mosterøy, eit skulehus på Bru, det var eit engasjement for vern av dei særmerkte bygningane på Førsvoll og tankar om å setta av plass til museumsformål i meieriet, som nå skulle bli kulturhus. Samtidig tykte Rennesøybuen det var langt til hovudsetet til museet på Sand i Suldal. Rennesøy kommune foreslo å opprette ei avdeling for Ytre Ryfylke på Rennesøy.¹³

STORT TENKTE MUSEUMSPLEANAR I RENNESØY

Fylkeskommunen tok innspelet på alvor og kalla hausten 1981 inn til eit møte for å drøfte ei muleg utgreiing om ei «kystavdeling» i Rennesøy. Målet var å vega ulike faglege og økonomiske interesser mot einannan i eit forsøk på å følgje opp tidlegare vedtak om ei fornuftig strukturering av museumsstellet i Rogaland. Frå Rennesøy var det nok ei viktig drivkraft å få fylkeskommunale bidrag til drift av meieriet som kulturhus. Frå fylkeskommunen si side var det ei drivkraft å finne ut kva innhald ein skulle gi eit regionmuseum for Ryfylke. Frå Rogaland Folkemuseum si side var det viktigaste å få midlar til å drive seriøst museumsarbeid.

Fylkeskommunen nemnte opp eit utval som skulle vurdere sjøbruket i musea ut frå eit breitt perspektiv, og tankane om ei kystavdelinga på Rennesøy spesielt. Med i utvalet var leiarane for dei fire regionmusea og leiaren for sjøfartsmuseet i Stavanger. Det munna ut i ei generell tilråding om forsømte oppgåver og mangel på midlar. Men for Rennesøy førte ikkje initiativet verken til noen tildeling av oppgåver eller enda mindre til midlar.

Da blei det meir innhald i ei utgreiing som Rennesøy kommune sette i gang noen år seinare. Utgangspunktet var denne gongen dei utgravingane som var gjennomført i samband med Rennfast-utbygginga 1988–1992. Da var det undersøkt eit 100-tal buplassar, gravhaugar og ei nausttuft i og omkring vegtraseen. Mellom dei funna som blei gjort var spor etter den eldste påviste buplassen i Norge.¹⁴ Frå før var Rennesøy alt kjent som ein kommune med rike funn av fornminne. I tillegg rår Rennesøy over kulturminne av stor interesse frå mellomalderen, og her var registrert eit 70-tal faste kulturminne frå nyare tid. Det var på denne bakgrunnen Næringsrådet i Rennesøy tok initiativ til å få greidd ut ein ide om eit «fornminnesenter» som etter kvart blei til eit «kulturminnesenter».

Ryfylkemuseet blei engasjert til å arbeide fram utgreiinga i samarbeid med ei arbeidsgruppe med representantar for Rennesøy kommune og Arkeologisk museum i Stavanger. I 1993 kunne gruppa legge fram ein plan som omfatta eit kulturminnesenter på Sørbø med friluftsavdeling og tilknytting til kulturminne kring om i kommunen, m.a. Bakken. Det var stort og godt tenkt, men det var ikkje tilstrekkeleg vilje og evne i Rennesøy til å bidra med nødvendige lokale bidrag til finansieringa, så det blei med papirarbeidet.

Det blei dei små stega som tok museumsarbeidet og kulturminnevernet framover i Rennesøy som andre stader. Det handla om dokumentasjon av ei smie i Vikevåg, dokumentasjon av byggeskikk og sauehald, rådgiving og rettleiing i samband med ulike restaurerings- og rehabiliteringsprosjekt og diverse publikasjonar. I 1995 var vi med og fekk etablert ei utstilling i Kulturhuset Meieriet i Vikevåg med grunnlag i samlingane til Rennesøy bygdemuseum.

Så kom Museumsreforma, og ein driftig kultursjef tok signala om samarbeid mellom arkiv, bibliotek og museum på alvor. Vi blei på nytt engasjerte, og var med og etablerte «BibMus», eit opplevings- og kunnskapstilbod i Kulturhuset Meieriet der museumsformidlinga, biblioteket og arkivet var

Ryfylkemuseet overtok ansvaret for Bakken 14. juni 2006. Her takkar vi for tilliten under eit arrangement som både baud på orienteringar, ei dramatisering og mat og drikke.

integrerte element i ein heilskap. Det var ei nyskaping som også kom til å inspirere andre som strevde med formidling av ikkje altfor spenstige bygdesamlingar.

Det neste løftet var restaurering av Bakken. Det sto ikkje så bra til, og det var vanskeleg å reise dei pengane som skulle til for å få sett huset i stand. Samtidig pågikk det drøftingar mellom Ryfylkemuseet og Rennesøy kommune om å innlemme samlingane til Rennesøy bygdemuseum, inklusive Bakken, i Ryfylkemuseet. På Ryfylkemuseet var vi så friske at vi av slo å overta det forsømte vedlikehaldet av Bakken, og meinte kommunen hadde ei plikt på seg til å setta huset i stand. Og slik gikk det, Rennesøy kommune sette huset i stand etter råd frå oss, og 14. juni 2006 blei Bakken overlevert til Ryfylkemuseet.

Dei somrane som har vore etter det er det halde søndagsope hus på Bakken ved hjelp av god dugnadsinnsats frå Rennesøy bygdekvinne lag. Vi har elles sett at Bakken ligg godt til rette for bruk av skulen, og har invitert skulen til eit samarbeid om utarbeiding av pedagogisk materiale for plassen.

MINNE OM EI TID SOM VAR

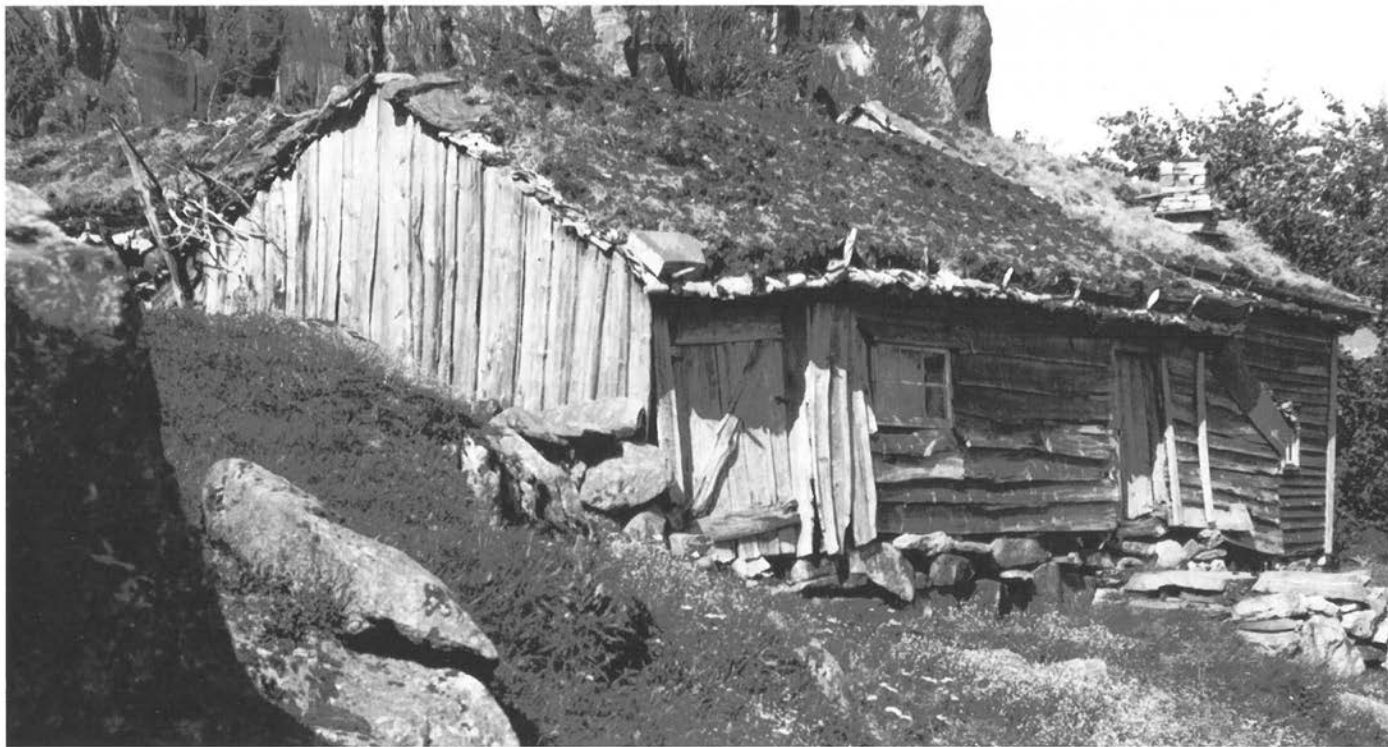
Når vi prøver å lesa etter kva som kunne vore drivkrafta i det krevjande arbeidet med å ta vare på husmannsplassane som museum, er ikkje svaret heilt enkelt. Det var bygningane som blei tatt vare på, og det som var av reiskap og inventar i husa. Det var ramma kring liv som hadde vore levd på staden. Og museumsfolka var ivrige med å få registrert og målt og fotografert dette. Men det er ikkje husa og inventaret dei skriv om når dei skal formidle opplevinga av staden. Dei skriv om «Halvard på Røynevarden», «Ein mann eg møtte» og «Borna på Røynevarden sov på sauhuslemen». ¹⁵

I den notisboka etter Peder Heskestad som er nemnt ovanfor har Heskestad gjort seg små notat om det han hørte og såg

på Røynevarden. Her er ei liste over nemningsbruk på ulike bygningsdelar som han truleg har notert seg frå arbeidet med den første istandsettinga av husa. Og på ymse verktøy som var i bruk. Og så merkar han seg seiemåtar mellom arbeidsfolka, som t.d. denne: «Du er vel ikkje soleis stelt at du kan lata meg få to-tre spikrar?»

Når det blir spørsmål om kven som har funne torvhaldskrokane, noterer Heskestad at Halvard svarar slik: «Det er eg det. Og til å leita etter slik kan eg ikkje likna i hop med noko anna enn å gå etter rjupa. Dei er ikkje lette å finna for anten er dei for gage eller so er dei for kropne.»

Han fangar opp det som må har vore tema i kvilepausane. Om Aslak Stålevik som hadde vore med på bjørnejakt i

Husa på Røynevarden var ikkje i god stand da folka frå Rogaland folkemuseum og Riksantikvaren kom dit. På Gamlestova ser det ut som om kledningen berre heng av gammel vane. Møtet med dei gamle husa på Røynevarden og dei som hadde budd der ga innsyn i ei eksotisk fortid. Foto: Riksantikvaren

Bråtveitheiane i 1907. «Bjørnen hadde då drepe om lag 90 sauer og lam. Dei fekk ikkje skjota bjørnen, dei såg bjørnen, men han smatt ut or urda og forsvann, skotet gjekk ikkje av.» Og han får greie på at tunder er den ringaste soppen til å gjera opp eld i, knusk er best. Far og mor til Hallvard slo opp eld med flint og eldjarn og visste greie på knusk. Frå Suldal blei det sendt mye knusk til Stavanger.¹⁶

Peder Heskestad er opptatt av folka og veremåten deira. Og han skriv om borna som sov på sauhuslemen. Det er ei historie som er blitt ein viktig del av repertoaret når ein viser rundt på Røynevarden.

Det innsynet i ei eksotisk fortid som Peder Heskestad får i samvær med Halvard og Randi og arbeidsfolka på Røynevarden, kombinert med kjensla av å gå inn i ei fjern fortid når han trør over dørstokken, gir Heskestad sterke opplevingar. «Eg kjende meg liksom sett hundreår tilbake i tid. Det var som om litt av gamletida levde att her i dei sotleta veggene.»¹⁷

Og han set kunnskapane og verdiane frå gamletida svært høgt. «Dei gjorde seg sjølvhjelpa på alle vis. Dei kunne så mangt med hendene sine, og dei sette si ære i å gjera godt og fint arbeid. Eg la merke til at all den gamle reiskapen og alt innbuett var utifrå fint forma. Om det så var bare ein nagle eller ein tein, eit skaft, ei ause eller ein ambar, så vitna arbeidet om sikker formsans, godt augnemål og sikker hand.»

Johan Veka var på same sporet. Han var særleg fasinert av Halvard Røynevarden. «Han var ein mann ein la merke til», skriv han. «Han var av dei som skilde seg ut frå mengda i mangt og mykje. Og du hadde ein tokke av at her møtte du ein representant for det gamle bygdesamfunnet.»¹⁸ Veka skildrar kleda og veremåten i kvardag og helg, og er særleg opptatt av at Halvard ikkje tedde seg som ein husmann. «Det var ikkje så mykje husmannen du såg der på kyrkjevegen. Det var meir sjøelveigaren, bonden». Halvard hadde ein kulturell kapital som langt oversteig dei forholda han levde under. Det blei verdsett av forfattaren som tolka og formidla bygda i skrift og tale, og helst det beste i det gamle.¹⁹ Her fann han stoff til fremje av den bondekulturen som måtte vera grunnsteinen i samfunnsforminga.

Men det var ikkje berre museumspionerane som kom heim på Røynevarden. Her kom Ingvar Molaug, som seinare blei direktør på Norsk Sjøfartsmuseum. Og Finn Johannesen som var ein ivrig friluftsmann og fotograf, og som skreiv for turistforeininga. Og Hallvard Hoftun og Sigurd Sandvik frå Suldal og

fleire. Det ligg eit lite, og truleg tilfeldig utval av artiklar i arkivet til Ryfylkemuseet. Det er sikkert skrive meir.

Turistane blir først og fremst gripne av det autentiske, det ekte. «Her ligg røykstova, låg og heilt igjennom ekte», skriv Ingvar Molaug. Og for dei som var så tidleg ute at dei fekk møte Halvard Røynevarden blei det ei dess meir fullkomen oppleving av det ekte og gamle. «Hallvard eig ein sterkt utvikla sans for pietet. Han har teke vare på alt som foreldra hadde. Ingen ting skulle skiplast. Difor er husa på Røynevarden så levande i all sin elde.»²⁰

Om Bakken er det fint lite å finne av skriftleg omtale. Bakken ser ut til å ha vore eit smålåde og nokså anonymt museumsprosjekt, der strevet med å få til det aller nødvendigaste av vedlikehald har vore hovudaktiviteten. Det løftet som blei tatt i 2006, og det arbeidet som nå går føre seg for å styrke formidlinga av plassen til ulike grupper, bør føre til at Bakken blir løfta fram mellom dei viktige kulturminna i regionen.

HUSMANNEN PÅ MUSEUM

I Rogaland er Røynevarden og Bakken i Ryfylke to av tre verna husmannsplassar. Den tredje er Træet under Line i Time kommune. Men elles er det nok slik at mange museum med respekt for seg sjølv etter kvart har innlemma ein husmannsplass i samlingane sine. Musea kan ha opplevd det som nødvendig for å framstå som truverdige formidlarar av fortida. Eller det kan også vera at husmannsplassane har framstått som særleg eksotiske verneobjekt. Det er ikkje vanskeleg å få auge på romantiseringa av fortida i ein del av det som er skrive om livet på husmannsplassane, eller i den måten vi formidlar husmannslivet på. Livet på husmannsplassen var så forskjellig frå det livet vi lever i dag som det kan gå an, men samtidig har det element i seg av den lengten etter det enkle livet tett på naturen som er målet for ferieopplevingane til mange av oss.

Det er ein illusjon å tru at musea kan ta oss tilbake til husmannstida. Same kor autentisk ein husmannsplass kan vera må ein ha ei særleg utvikla evne til innleving for å skjønne korleis det var. Det betyr likevel ikkje at eit besøk på eit husmannsmuseum ikkje kan bidra til betre forståing av ei tid som var, men det krev ein innsats både frå museet og publikum.

Det enklaste er å oppleve bygningane som rammer kringlevd liv. Dersom museet lukkast med eit vedlikehald som bygger på tradisjonskunnskap og har gode kjelder til kunnskap om innreiing og utstyr, kan forholda ligge godt til rette for ei slik

Når Tove Solheim spelar hardingfele for sauene på Røynevarden er det ei iscenesetting som har klare element av tradisjon og historie i seg, og som kan gi tilskodarane gode opplevingar. Men skal vi forstå den tida som husmannsplassen representerer krev det meir både av formidlaren og tilskodaren.

oppleving. Men vi manglar luktene, kulda, sjukdomane, fattigdomen og medvitet om husmannens plass i samfunnet. Og vi ser heller ikkje dei små og store tinga i kvardagen, i året og i livet som ga grunn til glede og velvære. Skal vi formidle ein heilskap som også omfattar dette krev det anten ein god omvisar eller eit særleg mottakeleg publikum.

Det spesielle med våre husmannsplassar er at dei står på sine opphavlege tufter, og i det kulturlandskapet som ga

grunnlaget for levemåten. Dette gir eit godt utgangspunkt for formidling av kunnskapar om driftsformer. Kva dyrka dei, kva slags reiskap blei brukt, kor hadde dei åkrane sine? Og korleis var husdyrbruket? Kva husdyr hadde dei, kva produserte dei og korleis gikk husdyrproduksjonen inn i hushaldsøkonomien? Ei ønske om formidling av driftsformer fører til behov for planmessig skjøtsel av kulturlandskapet og det biologiske mangfaldet kring plassane.

Formidlinga av livet på husmannsplassane må også omfatte kosten, handverket - og dei immaterielle sidene ved livet, trua, historiene og songen.

Det er mange oppgåver å ta i ferde med for oss som er til-delt ansvaret for å bevare og formidle minne om ei fortid. Men i ei tid der omskifta skjer raskare enn noen gong, ikkje minst i bygdene, kan det synest særleg viktig å tilby høve til å forstå bakgrunnen for dagens samfunn. Vi kan ikkje springe frå dei lange linjene i tilveret. Vi blir tryggare på vår eiga tid om vi forstår bakgrunnen for ho. Røynevarden og Bakken kan vera noen små bidrag til den forståinga.

NOTAR

- ¹ Johan Veka opplyser dette i ein artikkel om Halvard i «*Stille stunder*» 1945.
- ² Sjå meir om museumssoga i Roy Høibo: «*Lengten etter fortida*», artikkel i FOLK i Ryfylke, årboka til Ryfylkemuseet, 2004.
- ³ Peder Heskestad var drivkrafta og den første leiaren i styret for Rogaland folkemuseum. Han sat i styret like frå innsamlingsarbeidet tok til i 1934 til han gikk ut av styret i 1975.
- ⁴ Peder Heskestad: «*Røynevarden*», i Frå bygd og by i Rogaland, årboka til Rogaland folkemuseum, 1967.
- ⁵ Det kan hende han hadde vore der før. Ingvar Molaug opplyser i ein artikkel i Stavanger Aftenblad 27.09.1947: «*Apalen drys sine eple over nedlagde husmannsplasser*», at Halvor Vreim hadde vore der for Rikantikvaren alt i 1934, og at han da «rådte sterkt til at anlegget vart teke vre på». Men dette har vi ikkje funne stadfesta andre stader. Om det er rett betydde det at tanken om å verne Røynevarden var født før Rogaland folkemuseum blei etablert.
- ⁶ Dette finst i ei lita notisbok etter Peder Heskestad som museet fekk av Eli Heskestad i 1992. Han bruker hendinga sjolv i ein avisartikkel i 1960 (Rogalands Avis 24.12.1960), og i artikkelen sin om Røynevarden i årboka til museet for 1967 (Frå bygd og by i Rogaland) utbroderer han historia skikkeleg. Der er fru Vreim blitt «ei frue frå Oslo» for riktig å setta uforstanden i perspektiv.
- ⁷ Ulla-Førre-anlegga var det største kraftutbyggingsprosjektet i landet til da. Arbeida starta midt på 1970-talet og heldt på fram til slutten av 1980-talet. Sjå t.d.: Roy Høibo: «*Ulla-Førre – Norges største kraftprosjekt*», Stavanger 1987.
- ⁸ Det er museumsvertane våre som har levert rapportane og analysane av besøket, her er henta stoff frå rapportane til Lisa Leirvåg og Tanja Djuvik.
- ⁹ Hallvard M. Hoftun: «*Suldal kultursoge – gamle Suldal*», Suldal 1981. I gards- og ættesoga, Suldal 1972, skriv Hoftun at festesetelen blei skriven 1843.
- ¹⁰ Desse opplysningane går fram av brev frå Betzy Dalaker til Kristian Hausken 08.10.1964 og brev frå Kristian Hausken til Rennesøy heradstyre v/ordføraren 17.10.1964. Brevet er i kommunearkivet i Rennesøy.
- ¹¹ Møteboka til Rennesøy kommunestyre 19.12.1964.
- ¹² Brev til Betzy Dalaker 04.02.1965.
- ¹³ Dette og det som kjem nedanfor bygger på brev, notat, referat og andre dokument i saksarkivet til Ryfylkemuseet frå 1981 og frametter.
- ¹⁴ Ved Tranhaug på Galta blei det påviste ein buplass frå siste delen av istida. Staden har vore brukt for ca. 9000 f.Kr og/eller i perioden 8400-7800 f.Kr. Spor etter så tidleg busetting er det ikkje funne her i landet tidlegare.
- ¹⁵ Dei to første er titlar på to artiklar som Johan Veka publiserte i Stille stunder 1945 og i utvida utgåve i Norsk Jul 1966, den siste er ein avisartikkel som Peder Heskestad sendte til avisa Rogaland i 1960.
- ¹⁶ Knusk blir laga av ei kjuke som veks på bjørk. Kjelde: http://folk.uio.no/klaush/fome_fom.htm
- ¹⁷ Både dette og sitatet nedanfor er henta frå artikkelen «*Borna på Røynevarden*» i avisa Rogaland 24.12.1960.
- ¹⁸ Johan Veka: «*Ein mann eg møtte*», Norsk Jul 1966.
- ¹⁹ Meir om Johan Veka, sjå Ernst Berge Drange: «*Johan Veka – læraren og kulturfremmdaren frå Suldal, ein biografi*» i Bakka, Drange og Olimstad (red.). «*Med Suldal i hjarta – Johan Veka – eit hudreårsskrift*», Ryfylkemuseet 1996.
- ²⁰ Ingvar Molaug: «*Apalen drys sine eple over nedlagde husmannsplasser*», Stavanger Aftenblad 27.09.1947.

Roy Høibo (60) har vore dagleg leiar for Ryfylkemuseet sidan 1981. Han er Mag. art. i etnologi med historie og norsk som støttefag og har skrive ei rekke bøker og artiklar med emne frå Ryfylke.

Årsmelding 2007

Vedtatt av styret i møte 14. mars 2008

Meldingsåret 2007 var det store Rasmus Løland-året. Og så opna vi andre høgda i hummarmuseet på Kvitsøy. Og gjorde ferdig løa på Hustveit. Og hadde sommarope 10 stader. Med meir.

Nedanfor følgjer eit oversyn over noen viktige oppgåver som er gjennomførte dette året. Dette må likevel ikkje skygge for det jamne og breie arbeidet som går føre seg, og som er ein føresetnad for at det er muleg å presentere noen høgdepunkt.

Utvikling av museet

- Det aller største løftet i historia til museet: Bygging av ny museumsbygning på Sand. Finansieringa av ein kostnad på 23,4 mill. kr. på plass i september, byggestart i oktober.

Kvitsøy hummarmuseum er blitt ein av dei mest sjåverdige avdelingane til Ryfylkemuseet. I 2007 opna vi utstillinga «Fiske året rundt» i andre høgda.

- God utteljing på prosjektorganiserte tiltak. Gir eit velkome og nødvendig tilskott til den aktiviteten som det er muleg å få til innafor driftsbudsjettet.
- Samarbeid med Stavanger 2008.
- Sterk deltaking i kompetansegivande aktivitetar, både nasjonalt og internasjonalt.
- Krafttak i HMS-arbeidet: Internkontroll for «Brødrene af Sand» på plass til seilingssesongen. Oppgradering av IK-system for resten av verksemda godt i gang.

Kjelder til kunnskap om liv og verksemd i Ryfylke

- Det aller største huset som er gjenreist i historia til museet: Løa på Hustveit er på plass og blei feira med låvedans i juni.
- Finansiering og igangsetting av store restaureringsarbeid på husmannsplassen Røynevarden.

Etter 10 års planlegging og finansiering kunne vi starte arbeidet med reising av nybygg i oktober 2007. Meste av hausten gikk med til utsprenging av tomta. Bygget skal stå ferdig til jul 2008.

- Utpakking og ordning av gjenstandsmateriale i magasinet på Åmøy.
- Det blir arbeidd systematisk med katalogisering av gjenstands- og fotomateriale.
- Digitalisering av fotosamlinga etter Alice Archer.
- Samarbeid, utarbeiding av prosjekttomtale og arbeid med finansiering av eit prosjekt for dokumentasjon og formidling av bedehuskulturen.
- Lokalhistorisk forskning: Jelsa – gardar og folk.

Formidling av kunnskap og opplevingar

- Det har vore det store Rasmus Løland-året. Museet er med som stiftar, og har spelt ei viktig rolle i markeringa av at det år var 100 år sidan dikteren døydde. Hovudbidraget frå museet var utstillinga «Sølvkanneuniverset – Rasmus Løland og bygda». Bygdebokforfattaren vår, Ernst Berge Drange har, med støtte frå Norsk faglitterær forfatterforening og på oppdrag frå Samlaget, skrive biografien «Rasmus Løland – barnebokpioneren frå Ryfylke».
- Andre del av hummarmuseet på Kvitsøy er fullført. I juni opna utstillinga «Fiske året rundt» i loftsetasjen.
- I sommarsesongen heldt vi oppe på 10 ulike anlegg, det er arrangert ei lang rekke aktivitetsdagar, spesialprogram, skulebesøk, omvisingar og foredrag. Talet på besøkande har vore 20.071, det er ein auke på 4.332, eller 27,5% sidan 2006.
- Museet har halde oppe engasjementet mot mangfaldssamfunnet, og har om lag ein gong i månaden arrangert internasjonal kafé på Sand.
- Det er utarbeidd undervisningsopplegg for Kolbeinstveit. Tilsvarande for Hustveit er under arbeid.
- Heimesida er oppgradert og bli hyppig ajourført.
- «Folk i Ryfylke» hadde i år Viga som tema. Med dette er det utarbeidd temahefte for tre av anlegga våre. Dette er eit godt utgangspunkt for undervisnings- og formidlingsopplegg.
- Folkemusikkhelga blei gjennomført med god deltaking. Dette er eit hovudarrangement i vidareføring av musikk-, song- og dansetradisjonar frå Rogaland.
- Manus til læreverket «Bergteken» er ferdig og vil bli sett i produksjon på nyåret.

MÅLOPPNÅING

Etter at staten tok eit større ansvar for finansieringa av musea har styringssignala frå staten blitt tydelegare. I Abm-meldinga¹ og i Kulturmeldinga² er det peika på ein del område som bør få høg prioritet. Ryfylkemuseet kan vise til gode resultat på ein del av desse områda:

Den fleirkulturelle utfordringa

- Ryfylkemuseet er mellom pionerane i arbeidet med å inkludere nye nordmenn i arbeidet. Den internasjonale kafeen er eit viktig virkemiddel i dette arbeidet.

Ryfylkemuseet har vore mellom pionerane i arbeidet med å inkludere nye nordmenn i arbeidet. Her frå ein internasjonal kafé der studentar frå Tanzania dansar framfor utstillinga «Din mye – mi forteljing».

- Vi deltar i det nasjonale «Mangfoldsnettverket» for museum som er engasjert i arbeidet med innvandrare og nasjonale minoritetar
- Vi har førebudd og søkt finansiering av omframme tiltak i samband med «Mangfoldsåret 2008»

Kystkultur

- Aktivitetane kring bevaring og bruk av «Brødrene af Sand» er ein viktig lekk i arbeidet med å ta vare på og formidle fjordkulturen.
- I Kvitsøy opna vi i 2007 andre første delen av ei museumsavdeling som skal formidle fiskerihistoria og livsforma knytt til utnytting av ressursane i havet.

Industri og sørvisnæringar

- Vi har eit sterkt engasjement i kraftbygging og industri-stadhistorie. I 2007 har vi deltatt aktivt i arbeidet med å greie ut føresetnadane for bevaring og bruk av Søndena-havn kraftstasjon i Sauda.
- Etter invitasjon frå museumsinteresser i Strand har vi inn-leia eit samarbeid om eit formidlingsprosjekt i tilknytning til Tau mølle.

Økologi og miljøvern

- Den unike samlinga av bygningsmiljø på sine opphavlege tufter er eit viktig bidrag til forståing av samanhengen mellom natur og kultur.
- I meldingsåret har den største innsatsen vore knytt til løa på Hustveit i Sauda og husa på Røynevarden i Suldal, men vi har også eit ambisiøst program under utvikling for Viga i Hjelmeland.

Handlingsboren kunnskap

- Ryfylkemuseet er mellom dei leiande musea i landet i arbeidet med atterreising, dokumentasjon og vidareføring av den handlingsborne kunnskapen knytt til bygningsfaga, og iva-retar funksjonen som hovudansvarleg museum for Byggnettverket, eit av dei nasjonale museumsnettverka.
- Med støtte frå ABM-utvikling arbeider vi med eit prosjekt som har til formål å styrke dokumentasjonen av bygnings-vernet.

ORGANISERING AV VERKSEMDA

Museet er sidan 1991 organisert som ei sjølveigande, privat stifting. Styret blir oppnemnd av venneforeininga til museet, kommunane i Ryfylke, Rogaland fylkeskommune og dei til-sette.

Venneforeininga

Ved årsskiftet var det 448 som hadde fornya medlemskapen sin gjennom betaling av årspengar. Det var 17 færre enn året før. Dei registrerte medlemmane fordeler seg slik mellom dei enkelte kommunane i Ryfylke:

KOMMUNE	2006	2007
Forsand	4	4
Strand	16	14
Hjelmeland	46	48
Suldal	157	152
Sauda	58	54
Finnøy	43	38
Rennesøy	30	30
Kvitsøy	5	5
Andre	106	103
SUM	465	448

Det blei halde årsmøte for medlemmane og skipingsmøte for den nye venneforeininga på Håland i Erfjord 27. mars.

I styret for venneforeininga sit Audun Rake (leiar), Strand, Jorunn Strand Vestbø, Finnøy og Kristoffer Nødland, Sauda. Solveig Sande, Kvitsøy og Anne Britt Solland, Sauda er vara-folk.

Styret

Styret har 13 medlemmar. Etter kommune- og fylkestingsvalet hausten 2007 er styret slik samansett:

For medlemmane:

Terjer Hidle, Finnøy (leiar)
Kristoffer Nødland, Sauda

Vara: Audun Rake
Vara: Lars Olav Fatland

For kommunane:

Tove Nedrehagen, Forsand
Einar Berge, Strand
Ingjerd Nicolaysen, Hjelmeland
Tormod Skeie, Suldal
Gro Voldner Birkeland, Sauda
Heidi Skifjell, Finnøy
Bjørge Vestbø, Rennesøy
Anders Nordbø, Kvitsoy

Vara: Reidar Thu
Vara: Birgit Hjelbak
Vara: Olav Hetland
Vara: Kari Vaage Gjuvsland
Vara: Knut Risvold Aalvik
Vara: Grethe Kolbjørnsen
Vara: Christoffer Hausken
Vara: Monika Hoie

For fylkeskommunen:

Tom Tvedt

Vara: Ellen Solheim

For dei tilsette:

Trygve Brandal
Åshild Marie Øverland

Vara: Sanja Ignjatic
Vara: Ruth Anne Moen

Dei som gikk ut av styret etter kommune- og fylkestingsvalet var Lars Fossåskaret, Strand, Torill W. Sandanger og Eivind Loden, Hjelmeland, Sverre Underbakke, Suldal, Vibeke Meling og Arna Nærland, Finnøy, Ingrid Pettersen og Monica Stenseth, Kvitsoy og Lars Pedersen og Marit Jelsa frå fylkeskommunen.

Styret har hatt to møte og behandla 11 saker.

Arbeidsutvalet (Terjer Hidle, Tormod Skeie, Gro Voldner Birkeland, Lars Pedersen og Trygve Brandal) har hatt to møte og behandla 8 saker.

Tilsette

Museet har i meldingsåret hatt desse tilsette:

Faste stillingar:

Roy Høibo, direktør
Sanja Ignjatic, kontorleiar
Trygve Brandal, førstekonservator med ansvar for samlingane (80%)
Åshild Marie Øverland, formidlar (permisjon frå 06.08)
Bård Kleppe, vikar formidlar (frå 13.08)
Grete Holmboe, antikvar/avdelingsleiar bygningsavdelinga
Kjell Johnsen, museumshandverkar/driftsleiar
Sven Hoftun, museumshandverkar (frå 18.06)
Ruth Anne Moen, konservator med ansvar for folkemusikkarkivet

Timeløna:

Maria Corazon A. Dørheim, reinhaldar (ca 20%)

Prosjektstillingar:

Ernst Berge Drange, førstekonservator, bygdebokforfattar
Bernd Elmies, konsulent, katalogisering (20%), prosjektmedarbeidar bygningsvern (60%)
Randy H. Riecke, handverkar (80%), frå 13.08

Ekstrahjelp og korttidsengasjement:

Monika Antun, instruktør
Agnieszka Augustyn, artist
Synnøve S. Bjørset, instruktør
Magne Bokn, artist
Anne Elmies, museumsvert
Sara Sandvik Elvelund, museumsvert
Målfrid Grimstvedt, programvert
Britt Guggedal, instruktør
Nils Nikolai Havrevoll, museumsvert
Susanne Helgeland, instruktør
Terjer Hidle, styreleiar
Eli Marie Kvæstad Hoftun, programvert
Hanna Yusuf Hussein, ekstrahjelp
Ingrid Holmboe Høibo, museumsvert
Siri Holmboe Høibo, museumsvert
Kristin Hotvedt, museumsvert
Vanja Ignjatic, museumsvert
Birte Jelsa, museumsvert
Lene Jelsa, museumsvert
Wenche Johnsen, ekstrahjelp
Andreas Anderson Kalvig, museumsvert
Aud Kaustad, museumsvert
Bård Kleppe, museumsvert
Marian Langenberg,
Kjellaug Laugaland, museumsvert
Eva Mæhre Lauritzen, kurshaldar
Sveining Søyland Moen, museumsvert
Jan Olav Ommundsen, museumsvert
Kristin Heggland Randa, ekstrahjelp
Olaug Sola Ravndal, programvert
Ellen Jensen Roalkvam, museumsvert
Steinar Rygg, instruktør
Anders Erik Røine, instruktør

Oddwar Rønning, museumsvert
 Arianda Simonova, ekstrahjelp
 Audun Magnus Skjelbreid, museumsvert
 Anne Elisebeth Skogen, artist
 Tove Solheim, artist
 Ellen Trevland, ekstrahjelp
 Silje Vige, artist
 Anne Vik, artist
 Stein Villa, artist/instruktør
 Laurentsa Wigestrånd, museumsvert
 Irma Weerstand De Wildt, museumsvert

Praksisplassar:

Saedo Hussein Mahamoud, introduksjonsprogrammet
 Erling Johannes Gundersen, rehabilitering, bygningsavdelinga
 01.01-5.05 og praksisplass vg2 frå 05.11
 Stine Birkeland, praksisplass vg1 formgiving, bygningsavdelinga
 23.-31.10
 Ida Marie Susort, praksisplass vg1, bygningsavdelinga 5.-16.03.07

Til saman har museet hatt arbeidsgjevaransvar for 11 årsverk.
 Praksisplassane er ikkje rekna med i dette talet.

Sjukefråveret har vore på 4,85%. Det er ein auke frå 1,7% i 2006.

Frivillig arbeid

Summen av den frivillige innsatsen er vanskeleg å dokumentere, men oversynet nedafor viser at han er ganske omfattande:

- Venneforeninga for Brødrene af Sand utfører eit stort arbeid for å halde «Brødrene af Sand» i drift. Til arbeidet med rigging/nedrigging og vedlikehald reknar venneforeninga årleg kring 500 dugnadstimar. I tillegg kjem den frivillige delta-kinga i seglingar med fartøyet.
- Den internasjonale kafeen er for ein del basert på frivillige bidrag til serveringa.
- På Kvitsøy er det etablert ei stor gruppe som deltar aktivt i arbeidet med å bygge opp og drive Hummarmuseet der.
- På Rennesøy har folk frå bygdekvinnelaget og historielaget tatt på seg vertskapet på Bakken.
- På Håland har Erfjord grendautval nemnt opp eit gardsstyre som deltar i arbeidet med tilsyn og stell av hagen.
- Bygdekvinnelaga i Hjelmeland, Erfjord og Suldal hjelper oss med hovudreingjering i Viga, på Håland og på Kolbeinstveit.

Stor stas da ordførar Ole Olsen takka dei frivillige på Kvitsøy som hadde vore med og sett i stand sjøhuset og samla materiale til utstillingane i hummarmuseet.

- Museet drar også nytte av frivillig innsats i arbeidet med den frukthistoriske hagen i Viga. Rogaland fruktdyrkarlag stiller med ein representant i faggruppa for hagen.
- I Sauda er det eit museumslag knytt til industriarbeidarmuseet. Museumslaget har i meldingsåret særleg engasjert seg i arbeidet for vern og bruk av Søndena kraftstasjon, den såkalla Stasjon 3.
- Vi har eit samarbeid med Foreninga Suldalsdampen om seglingar med D/S Suldal på Suldalsvatnet.
- I arbeidet med atterreising, dokumentasjon og vidareføring av den handlingsborne tradisjonskunnskapen i bygningsfaga er vi heilt avhengige av at tradisjonsberarar og informantar stiller opp og er med oss i arbeidet. I år har det vore neverdugnad på Nesflaten i Suldal og tokedugnad på Røynevarden.
- I tillegg til dette har ei rekke enkeltpersonar stilt opp for oss i arbeidet med ulike arrangement.

KVALITETSSIKRING

Museet driv eit systematisk HMS-arbeid i samarbeid med Ryfylke HMS-senter. Det blir kvart år utarbeidd ein samarbeidsplan som lister opp dei tiltaka ein tar sikte på å gjennomføre. Det er i år særleg fokusert på HMS-arbeidet, og det er utarbeidd IK-handbok for «Brødrene af Sand» og utkast til tilsvarende for den øvrige museumsverksemda.

Det blir frå overordna styresmakter stilt krav om eit stort utval planar for verksemda. Med grunnlag i slike planar utarbeider vi kvart år rullerande handlingsprogram og årsplanar. I år er det i tillegg utarbeidd forslag til innsamlings- og forskingsplan og plan for digitalisering av samlingane.

For å vedlikehalde og utvikle kompetansen til dei tilsette prøver vi å delta på møte, kurs, seminar og konferansar innfor aktuelle fagområde, og vi oppmuntrar dei tilsette til å ta på seg verv i nasjonale og internasjonale organisasjonar for på den måten å få rimeleg tilgang til informasjon og kompetanseutviklande aktivitetar. Alle dei fast tilsette og ein av dei prosjekttilsette har deltatt på slike aktivitetar i 2007. Detaljert oversyn over deltakinga finst i resultatrapporten til styret.

RAMMEVILKÅR

Inntektene til museet er driftstilskott frå Kulturdepartementet, fylkeskommunen og vertskommunen Suldal, ulike former for prosjekttilskott, tilskott til særlege tiltak og eigeninntekter i form av bilettinntekter, medlemspengar, sal, kurs m.v.

Det er særleg Museumsreforma som har gitt grunnlaget for den veksten i løyvingane som museet har fått dei siste åra. Museumsreforma er eit statleg program for vidareutvikling av musea. I 2007 auka staten driftstilskottet sitt frå snautt 2,2 mill. til vel 2,7 mill. kr. Dette ga grunnlag for oppretting av ny stilling for handverkar.

Kulturdepartementet refererer i St.meld. nr 48 (2002–2003) – Kulturpolitikk fram mot 2014, til at minimumsbemanninga for eit konsolidert museum bør vera 8–11 stillingar. Ryfylkemuseet har frå sommaren 2007 hatt 8 faste stillingar, og har såleis kome opp på eit minimumsnivå. I tillegg har vi lukkast med å oppnå omframme tilskott som gir grunnlag for engasjement av prosjektmedarbeidarar. Med dette har vi ressursar til å gjera mye godt museumsarbeid, men vi arbeider i ein stor og tungreist region og vi kan framleis ikkje vera synlege alle stader til alle tider. Samtidig følgjer det krav med løyvingane frå departementet om at vi skal ha eit nasjonalt og eit internasjonalt perspektiv på arbeidet vårt. Vi må såleis finne ein balanse mellom prioritering av lokale og nasjonale mål, og mellom bevarings- og formidlingsoppgåver.

Eit positivt teikn er eit utvikling mot auka løyvingar frå kommunane. Sauda kommune løyvde kr. 200.000 i årleg driftsstøtte frå 2007, Kvitsøy kommune har løyvd romslege tilskott til utviklinga av hummarmuseet og Strand kommune har varsla

auke i sitt driftstilskott til museet. Det samla driftstilskottet frå kommunane er likevel ikkje større enn om lag ein firedel av driftstilskottet frå vertskommunen Suldal.

MUSEUMSBYGG

For å komma fram til ei permanent løysing på behovet for tilfredsstillande verkstader, og etter kvart behov for meir kontor- og arkivplass m.m., fekk museet i 1998 utarbeidd planar for eit nybygg attmed Nesasjøhuset på Sand. Det har vore ei tung sak å finansiere dette i ei tid med galopperande prisar i byggebransjen, men midtvegs i meldingsåret var bygget omsider fullfinansiert og byggearbeida starta i oktober. Bygget skal vera ferdig i oktober 2008. Kalkylen har ein sluttsum på 23,4 mill. kr.

MUSEET SOM SAMFUNNSMINNE

Den eine, store oppgåva til musea er å vera *samfunnsminne*. Dette gjer vi gjennom å drive med innsamling, dokumentasjon, forskning og bevaring.

BYGNINGAR

Løa på Hustveit blei ferdig i 2007. Med det kunne vi feire fullføringa av det største gjenreisingsprosjektet i historia til museet. Dette har vore eit ressurskrevjande, men også lærerikt prosjekt, og eit tiltak som vil vera viktig for formidlingsarbeidet på Hustveit.

Eit kjempearbeid var ført fram til mål da løa på Hustveit var ferdig gjenreist. Her er det bilde av dei som var med på siste tokedugnaden. Over 100 personar hadde vore med på kurs og dugnad sidan arbeidet med løa starta.

Bygningssamlinga til Ryfylkemuseet er relativt stor, og Ved utgangen av meldingsåret var talet på bygningar i eiga til museet 54. Bygningane fordeler seg slik på dei ulike avdelingane:

KOMMUNE	STAD	TAL BYGNINGAR
Hjelmeland	Viga	10
Suldal	Håland	3
	Jelsa	1
	Sand	1
	Kvæstad	1
	Ritland	4
	Kolbeinstveit	12
	Øystad	2
	Røynevarden	6
Sauda	Hustveit	11
	Åbø-byen	2
	Slettedalen	1
Rennesøy	Bakken	1
SUM		55

Den store bygningsmassen reiser utfordringar av to slag: Den eine er å ha tilstrekkeleg kapasitet til å kunne drive eit tilfredsstillande restaurerings-, pleie- og vedlikehaldsarbeid. Den andre er å ha tilfredsstillande kompetanse til å kunne drive ei truverdig forvaltning av bygningssamlinga.

Gjennom systematisk arbeid sidan 1995 har vi etter kvart bygt opp god kompetanse på bygningsvern. Men dette har også ført til at vi har fått eit meir realistisk bilde av tilstanden til bygningane. Denne er dessverre dårlegare enn vi tidlegare har rekna med, og det er avdekket eit stort etterslep på vedlikehald av bygningane. Vi ser også at endring mot eit våtare og mildare klima aukar behovet for vedlikehald og reparasjon av bygningane våre.

Under:

Gjennom systematisk arbeid har vi sidan 1995 bygt opp god kompetanse på bygningsvern. Dette kjem til god nytte i arbeidet med dei store restaureringsarbeida på Røynevarden. Her frå avslutninga av ein dugnad på sauhuset. Dei som var med: Framme: Ragnar Djuvik, Sven Hoftun, Torjus Uppstad (murar frå Setesdalen), Grete Holmboe og Johan Peder Moe. Bak: Monika Haugan, Kjell Johnsen, Birger Sandvik og Sigurd Birkeland.

Med den nye handverkarstillinga frå 2007 har vi fått ein god auke i kapasiteten. To handverkarstillingar er likevel ikkje noen overdriven bemanning for å ta vare på ein slik bygningsmasse, men med tillegg av noen prosjektfinansierte krafttak, håper vi at dette skal vera tilstrekkeleg til å halde forfallet på avstand. I 2007 er den største ressursen sett inn på å redde bygningane på husmannsplassen Røynevarden i Suldal.

I perioden 2005–2008 finansierer ABM-utvikling eit prosjekt kalla «Kjeldeskaping og kunnskapsoppbygging i bygningsvernet», som har til formål å heve både kompetansenivået og praksisen i arbeidet med dokumentasjon av museumsbygningar og arbeidet med dei. Eit konkret resultat av prosjektet vil vera ei handbok i dokumentasjon av bygningar.

FARTØY

Museet eig 12 mindre båtar og Ryfylke-jekta «Brødrene af Sand».

Venneforeninga for «Brødrene af Sand» har også i 2007 tatt ansvar for vedlikehald og drift av fartøyet og har lagt ned eit stort arbeid med vårpuss og anna vedlikehald, rigging for sesongen og nedrigging og klargjering for vinteropplag. Venneforeninga har tilsyn med fartøyet medan det ligg i vinteropplag.

I samarbeid med Hardanger Fartøyvernssenter er det utarbeidd ein vedlikehaldsplan for fartøyet.

Venneforeninga for «Brødrene af Sand» kunne feire 10 års jubileum i juni. Det blei markert med fest utafor Nesasjøhuset. Venneforeninga har i alle år utført ein stor innsats for å vedlikehald og drive jekta.

GJENSTANDAR

Museet eig eller disponerer gjennom deponeringsavtalar følgjande gjenstandssamlingar:

KOMMUNE	STAD	TAL GJENSTANDER	AV DESSE	
			Registret	Katalogisert
Forsand	Kommunehuset	700	0	640
	Bergevik	500	0	0
Hjelmeland	Dalen skule	591	225	229
	Viga	1947	1947	1947
	Bygdemuseet	1688	1313	1313
Suldal	Håland	854	0	854
	Jelsa	67	0	0
	Sand	1471	1471	500
	Kolbeinstveit	1082	1082	1082
	Røynevarden	359	359	359
Sauda	Kvednahola	44	0	0
	Hustveit	527	527	527
	Åbø-byen	539	539	405
	Sauda museum	1227	1227	156
Finnøy	Bygdemuseet	1700	1669	1669
Rennesøy	Kulturhuset	165	0	0
	Bakken	100	0	0
	Mosterøy	455	455	0
	Åmøy	2978	2978	2978
Kvitsøy	Hummermuseum	348	348	0
SUM		17342	14140	12659

Eit systematisk arbeid for å ta i ferde med katalogiseringa av gjenstandssamlingane har ført til at det i 2007 er katalogisert 369 gjenstandar. Det er gjenstandar frå tilveksten til museet i åra 1986–1988. Ein del av desse katalogiseringane er revidering av tidlegare registreringar. Samtidig med katalogiseringa er det lagt inn digitale kopiar av foto av gjenstandane. Til saman er nå 9214 gjenstandar edb-registrerte.

I Viga har registreringsarbeidet halde fram, og det er nå registrert 2028 nummer der. Dei fleste er konserverte. Med dette er det meste av gjenstandane i stabburet, eldhuset, Siselastova og hovudhuset registrert. Arbeidet blir utført av Åse Jensen, som arbeider frivillig for oss. Gjenstandssamlinga

i Viga deponert hos museet av tidlegare eigar av bygningane. Tilveksten til gjenstandssamlingane har vore 512 gjenstandar frå 43 forskjellige gjevarar. Nesten halvparten av dette var gjenstandar som vi etter målretta innsamling fekk til utstillinga i 3. etasje i Kvitsøy hummermuseum, som vart opna i 2007.

Gjevarane av gjenstandar til Ryfylkemuseet i 2007 var: Jon Østerhus, Jøsenfjorden, Marit Vidvei, Stavanger, Johan Lindal, Stavanger, Ola Marvik, Tysseland, Senter for konserverings-samarbeid i Rogaland, Karoline Høibo, Stavanger, Heime-sjukepleien på Sand, Sand skule, Sand ungdomslag, Liv Marit Jansen, Sand, Eva Torsteinbø, Sand, Magnus Skibevaag, Sand, Else Gramstad, Sand, Åse T. Jensen, Hjelmeland, Tordis Egeland, Hjelmeland, Maria Flatekvål, Sandnes, Guri Bakken, Åsane, Kari Fløtre, Sand, Aslaug Klungtveit, Sand, Rutt Herabakka, Sand. Til Kvitsøy hummermuseum har vi fått gjenstandar frå: Borghild Knutsens dødsbu, Thorleif Ydstebø, Øyvind Hviding, Peder Meling, Magne Nordbø, Lorentz Olsen, Otto Bentsen, Aud Jørgensen, Berner Høie, Ingvald Inge Meling, Lauritz Hansens dødsbu, Berdines Austbø, Arthur Meling, Louis Ydstebø, Edel Ydstebø, Kjell Meling, Mai Tove Olsen, Gunnleiv Engelsvoll, Turid Espevik, Arild Tveterås, Ingunn Erle, Anne Elise Høie, Paul Håland og Lauritz Ydstebø, alle med adresse Kvitsøy.

Hovuddelen av den magasinerte gjenstandssamlinga er plassert i fellesmagasinet for musea i Rogaland på Åmøy. Her har det vore arbeidd med utpakkning og ordning av det materi-alet som tidlegare er flytta hit.

NATURHISTORISKE SAMLINGAR OG KULTURLAND-SKAPSVERN

Ryfylkemuseet er i hovudsak eit kulturhistorisk museum. Men slik samlingane er lokaliserte, ligg forholda godt til rette for å formidle samanhengar mellom kultur og natur. Det er særleg to stader vi har kome i gang med slikt arbeid.

I samarbeid med Nordisk Genbank og frivillige krefter i Hjelmeland er det bygt opp eit klonarkiv med ikring 150 tre av eldre eple-, pære- og plommesortar frå Ryfylke på Viga i Hjelmeland. Nye frukttre blei poda i vår. Det er gjennomført skjering og utplantning av nye tre i hagen.

Gjennom samarbeid med Sauda kommune, Fylkesmannen i Rogaland og Nord-Rogaland og Sunnhordland friluftsråd har museet i lengre tid arbeidd med restaurering, tilrettelegging og

skjøtsel av det eine bruket på Hustveit i Sauda. Gjennom bruk av forkjøpsrett har Staten her sikra seg eit unikt naturområde som strekker seg frå fjorden og opp til høgaste heia. Potensialet for bruk til kultur- og naturhistorisk formidling, undervisning og friluftsførmål er stort. Frå museet si side har vi satsa mye på å følgje opp samarbeidsavtalen, og har i år full-ført arbeidet med gjenreising av løa på garden. Denne vil gi oss rom både for utstillings- og undervisningsformål. Det er utarbeidd revidert plan for vidare utvikling og drift av anlegget. Denne er lagt til grunn for søknadar om omframme tilskott til gjennomføring av tiltaka.

FOTO, VIDEO OG FILM

Vi reknar med at museet har ei fotosamling på kring 70 000 nummer.

Av desse er 8.500 reprofoto, det vil seia avfotograferingar av eldre bilde. Opplysningar om hovuddelen av reprosamlinga er katalogisert og lagt inn i database, men berre noen få saman med digital kopi av bildet. Etterslepet på katalogisering gjeld om lag 1000 foto. Katalogisering av dei øvrige samlingane er mangelfull, eller heilt fråverande, og det er heller ikkje aktuelt å tenkje seg at ein skal kunne utarbeide gode katalogar for alle samlingane.

I 2007 har vi registrert ein tilvekst på egne opptak på 1671 digitale foto, 376 digitale foto som vi har fått frå Suldal Reiselivslag, 73 digitale kopiar av innlånte eldre foto og 75 eldre originalfoto (positivar og diasar). I tillegg kjem 190 gjen-standsfoto som er digitaliserte på grunn av katalogisering i WinRegimus med tilhøyrande digitalt foto. Samla tilvekst blir såleis 2385 foto. Det er dessutan laga digitale kopiar av 278 foto (positivar og negativar) i fotoarkivet.

Samlinga av video- og filmopptak er på i alt 139 nummer. Av desse er 55 videoopptak som gjeld aktivitetane ved folkemu-sikkarkivet. 4 er smalfilmar, og av dei 80 andre er fleirtalet opptak som speglar ulike sider ved aktiviteten til museet elles. Tilveksten i 2007 var på åtte filmar. Videosamlinga er registrert i ein videoprotokoll.

LYDBAND

Lydbandsamlinga ved Ryfylkemuseet tel 1050 nummer inklu-sive opptaka i folkemusikkarkivet. Noe over halvparten av opp-taka er intervju som også er skrivne av, men ikkje lagt i noen form for database som kunne gi grunnlag for elektronisk søk.

Arbeidet med oppbygging og drift av folkemusikkarkivet har påkalla langvegfarande gjester. Vi har tatt i mot Hussein Masimbi frå Bagamoyo College of Arts i Tanzane som praktikant i fleire rundar. Her saman med Ruth Anne Moen.

Det er registrert ein tilvekst på 4 lydband i meldingsåret. Alle er intervju med informantar frå Kvitsøy, som fortel om sitt yrkesliv i fiskerinæringa.

PRIVATARKIV

Privatarkivsamlinga ved Ryfylkemuseet omfattar 98 arkiv. Noe av materialet er ordna, men det meste ikkje. Privatarkiva utgjer om lag 42 hyllemeter.

Tilveksten i 2005 var på 6 privatarkiv. Gjevarane var: Ole Sylte, Oslo, Frida Dahlberg, Stavanger, Unni Falnes, Stavanger, Torhild Edland, Sand, Torill Rasmussen, Sand og Ben Torsteinbø, Sand.

BIBLIOTEK

Det er i 2007 registrert ein tilvekst på 42 bøker. Samla omfar biblioteket ca. 2450 bøker.

I samarbeid med styret for bedehuset «Bethel» på Finnøy har vi starta arbeidet med å finansiere eit prosjekt for dokumentasjon og formidling av bedehuskulturen. Her frå eit møte med Sigurd Risa og Tor Øyvind Skeiseid frå bedehusstyret. Trygve Brandal til høgre.

DOKUMENTASJON OG FORSKING

Ryfylkemuseet har eit langsiktig samarbeid med Suldal kommune om skriving av bygdebøker for dei ulike delane av kommunen. Manuskript til historia om folk og gardar i gamle Jelsa kommune skal vera ferdig i 2011/2012.

Arbeidet med oppbygging av kompetanse om tradisjonshandverk omfattar også forskingsoppgåver, men dette er omtala på annan stad i årsmeldinga. Gjennom tilskott frå ABM-utvikling arbeider vi med eit prosjekt kalla «Kjeldeskaping og kunnskapsoppbygging i bygningsvernet». Dette skal vera avslutta innan sommaren 2008.

I samarbeid med styret i bedehuset «Bethel» på Finnøy er det utarbeidd plan for og søkt om midlar til eit dokumentasjons- og formidlingsprosjekt om bedehuskulturen.

MUSEET SOM MØTEPlass

Den andre hovudoppgåva til musea, i tillegg til å vera samfunnsminne, er å vera møtestad og dialoginstitusjon. Musea må kommunisere med omverda for å formidle kunnskap og opplevingar. Ryfylkemuseet legg stor vekt på å styrke den utoverretta verksemda ved museet.

VITALISERING AV PUBLIKUMSTILBODET

Ei av dei store utfordringane for Ryfylkemuseet er å vitalisere dei ulike avdelingane som hører museet til. Vi forvaltar eit unikt materiale som kan gi vesentlege bidrag både til kulturelt medvit og identitetsbygging, og til utvikling av reiselivet i regionen. Hovudinnsatsen dette året har vore på Kvitsøy der vi har produsert utstillinga «Fiske året rundt» i andre høgda i hummarmuseet. Utstillinga blei opna 13. juni.

På Kolbeinstveit har vertskapsfunksjonen og aktivitetsprogrammet vore vidareført etter opninga av ny hovudutstilling i 2005. Her har vi nå eit tilbod som omfattar interessante byg-

ningar, buande vertskap, dyr, lokal meny, utstillingar, konsertar og aktivitetsdagar og eit samarbeid om seglingar med D/S Suldal.

Det er planlagt tilsvarande oppgradering av formidlingstilbodet i Viga. Arbeidet i 2007 har vore konsentrert om hagen.

Gjenreisinga av løa har gitt grunnlag for nye formidlingstilbod på Hustveit. Formidlingsplanen for anlegget er revidert, og det er søkt om midlar til produksjon av utstillingar i løa.

I Forsand, Strand og Hjelmeland deltar vi i arbeidet med utvikling av formidlingstilbod basert på samlingane til bygdemusea.

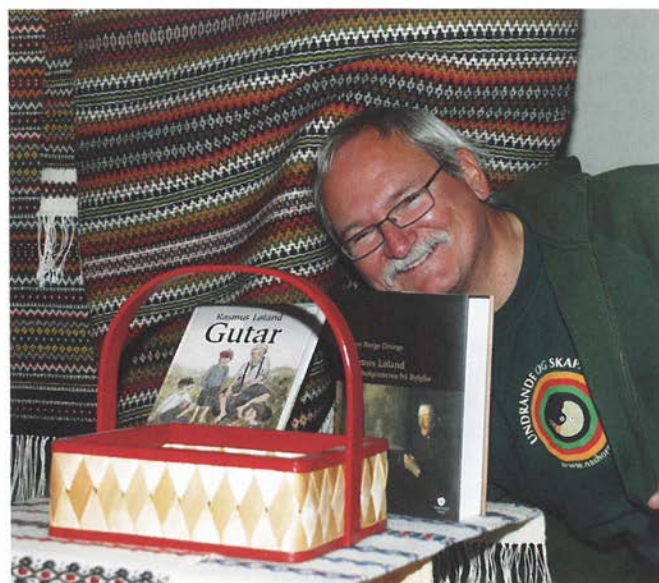

Utstillinga «Fiske året rundt» blei opna i Kvitsøy hummarmuseum 16. juni.

UTSTILLINGAR

Museet har hatt desse tema-utstillingane i meldingsåret:

- 01.01-31.12 *Strandstaden Sand*, permanent utstilling på Nesa-sjøhuset
- 01.01-31.12 *Garden og folka*, permanent utstilling på Kolbeinstveit
- 01.01-31.12 *BibMus*, permant utstilling i Kulturhuset Meieriet, Vikevåg
- 01.01-31.12 *Frå teine til sølvfat*, permanent utstilling i Kvitsøy Hummermuseum
- 24.02-18.03 *Norsk samtidsarkitektur*, Nesasjøhuset, i samarbeid med Suldal kunstlag
- 12.05-20.05 *Maleri, grafikk, datagrafikk*, Nesasjøhuset, i samarbeid med Ryfylke kunstlag
- 23.05-15.09 *Sølvkanneuniverset – Rasmus Løland og bygda*, Nesasjøhuset
- 13.06-31.12 *Fiske året rundt*, permanent utstilling i Kvitsøy Hummermuseum
- 18.06-14.08 *Kunst og handverk*, sommarutstilling, Kolbeinstveit
- 01.10-31.12 *Store forteljingar for små øyrer*, Nesasjøhuset, i samarbeid med Nynorsk kultursentrum
- 10.11-24.11 Kristian Finborud, Nesasjøhuset, i samarbeid med Suldal kunstlag

Utstillinga «Sølvkanneuniverset – Rasmus Løland og bygda» blei opna i samband med Løland-markeringa i mai. Ernst Berge Drange ga samtidig ut den store biografien om Rasmus Løland.

Følgjande anlegg har hatt faste opningstider i sommarseongen:

- Bergevik, Forsand – heile veka
- Viga – laurdag-søndag
- Skulemuseet på Jelsa – laurdag-søndag
- Nesasjøhuset, Sand – heile veka (vintersesongen ope på kvardagar)
- Kolbeinstveit – tysdag-søndag
- Hustveit – søndag
- Industriarbeidarmuseet i Åbø-byen, Sauda – daglege omvisingar
- BibMus, Rennesøy – måndag, tysdag og torsdag
- Bakken, Rennesøy – søndag
- Kvitsøy Hummermuseum – søndag

I tillegg til dei faste opningstidene har det vore omvising av grupper og arrangement ved fleire av anlegga.

ARRANGEMENT

Attåt opne anlegg og utstillingar, og ofte i tilknytning til desse, har museet kvart år ei rekke arrangement av ulike slag. Dette kan vera så ulike tilbod som tur på fjorden med «Brødrene af Sand», foredrag knytt til anlegg og utstillingar, eller om eit emne museet har arbeidd med, konsertar, aktivitetsdagar, dansekveldar, kvedarsamlingar o.a. Til saman har det i 2007 vore 82 bokførte aktivitetar. Mellom dei viktigaste var desse:

- Bokkafé
- Bunadsslepp – presentasjon av den rekonstruerte kvinne-drakta frå Rogaland
- 10 års jubileum for restaurering av «Brødrene af Sand»
- Opning av ny utstilling på Kvitsøy
- Opning av løa på Hustveit – låveball

- Utstillingsopning og fleire arrangement i høve Rasmus Loland-markeringa
- Internasjonal kafe - 4 i vårhalvåret og 4 i hausthalvåret
- To sommarkonsertar, slåttedag, to aktivitetsdagar, slaktedag og ein nissekveld på Kolbeinstveit
- Museumstokt med «Brødrene af Sand» – i alt 15 loggførte
- To konsertar på Nesasjøhuset
- Folkemusikkhelg
- Kveldssete i Viga
- Juleverkstad

SKULEN

Det har dei siste åra vore sterke signal til musea om at dei må satse sterkare på barn og unge og utvikle eit betre samarbeid med skulen.

Med grunnlag i materiale som museet hadde samla inn har bunadnemnda i Rogaland Ungdomslag rekonstruert ei Ryfylkedrakt. Drakta blei presentert på eit «bundasslepp» på Sand.

Eit undervisningsopplegg for ungdomsskuletrinet har ført til at alle niandeklassingar får ein dagstur med "Brødrene af Sand".

Vi har i år utarbeidd undervisningsopplegg for Kolbeinstveit, kalla «Gardsbesøk på Kolbeinstveit», for 1.–4. klasse, og det er innleia eit samarbeid med skulen i Sauda om utvikling av undervisningsopplegg for Hustveit. Vi har også invitert skulen i Rennesøy til eit samarbeid om utvikling av undervisningsopplegg for Bakken.

I juni var klassar frå Sand skule på Kolbeinstveit og i juli arrangerte museet i samarbeid med kulturkontoret ein sommarleir på Kolbeinstveit der keramikk og dans nokre av aktivitetane. Leiren varte ei veke og samla 14 deltakarar.

I samband med utstillinga «Store forteljingar for små øyrer» arrangerte vi skulebesøk for mellomtrinnet. Dei fleste skulane i Suldal deltok.

Ryfylkemuseet har gjennom folkemusikkarkivet i lang tid samarbeidd både med ulike skuleslag og med barnehagen. Folkemusikkhelga er eit arrangement som samlar deltakarar på tvers av generasjonane.

Vi har sett at tilbodet til nye nordmenn har hatt appell på tvers av generasjonane. På dei internasjonale kveldane vi arrangerer er det med både barn og unge, og vi har søkt å tilrettelegge aktivitetar som passar for desse.

Eit nyutvikla undervisningsopplegg for ungdomsskulen på «Brødrene af Sand» er vidareført med godt resultat. Dette kan overførast til ungdomsskular andre stader.

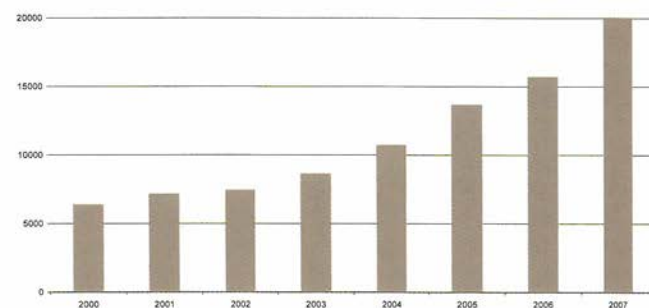
BESØK

Statistikken for publikumsbesøk i 2007 samanlikna med tala for 2006 ser slik ut:

STAD	2006	2007
Forsand bygdemuseum	233	250
Dalen skule	900	1 200
Viga	458	258
Hjelmeland bygdemuseum	Ikkje ope	25
Håland	235	123
Jelsa skulemuseum	538	334
Nesa-sjøhuset	3 365	4 619
Kvednahola	100	0
Kolbeinstveit	1 406	1 644
Røynevarden	Ikkje ope	
Hustveit	19	189
Industriarbeidarmuseet	415	421
Sinkgruvane	249	Utgår
Bakken	61	37
BibMus	3120	1 530
Kvitsøy Hummermuseum	1 416	575
Brødrene af Sand	1 176	1 230
Eksterne arrangement	2 048	7 636
Sum anlegg	15 739	20 071

I tillegg til dei tala som kjem fram her kjem besøk på anlegga våre utanom opningstidene.

Det er ein gledeleg auke i besøkstala også i år. Dei siste åra har utviklinga av besøkstala ved museet vore slik:

Eit aktivt tilbod fører til større besøk. På Kolbeinstveit har vi invitert til konsertar og arrangement med tilbod om servering. Nenad Ignjatic er nærmast fast, frivillig grillkokk.

Ein viktig grunn til auken i besøkstala er at vi gjennom desse åra har opna fleire nye avdelingar, og produsert fleire nye utstillingar. Men vi kan også sjå ein meir allmenn auke for enkelte av anlegga. Vi har t.d. hatt auke i besøkstala både på Nesasjøhuset på Sand og på Kolbeinstveit i Suldal.

I 2007 utgjør ein vesentleg del av veksten besøk på eks-terne arrangement. Dei viktigaste av desse er utstillinga «Sølvkanneuniverset» som blei vist på Asker Museum, og utstillinga «Ekte vare» som har vore ute på vandring.

For andre avdelingar er utviklinga meir labil, og vi merkar

oss særleg at teljemåten for besøket ved BibMus på Rennesøy varierer frå år til år. På Kvitøy er vi godt nøgde med besøket, sjølv om det er ein god del mindre enn i opningsåret 2006. Det blei opna ny utstilling der også i år, men ikkje med same festivitás, og ikkje under Kvitøy-dagane som berre blir arrangert annakvart år.

Vi kan neppe vente at denne veksten held fram på same måten i åra som kjem. Utan Asker Museum greier vi neppe å matche årets resultat neste år, men det bør vera eit mål å arbeide oss opp mot eit stabilt besøk på kring 20.000.

Publikasjonar

I 2006 har Ryfylkemuseet gitt ut desse publikasjonane:

- *FOLK i Ryfylke*, årsskriftet til museet, temanummer om Viga

TAKK

Vi vil takke Kulturdepartementet, Norsk Museumsutvikling, Rogaland fylkeskommune, Suldal kommune og andre bidragsytarar for godt samarbeid og for støtte til drifta av museet.

NOTAR

¹ St.meld nr. 22 (1999-2000) – Kjelder til kunnskap og oppleving

² St.meld nr. 48 (2002-2003) – Kulturpolitikk fram mot 2014

Sand, 14. mars 2008

Terjer Hidle
Styreleiar

Roy Høibo
Direktør

Rekneskap 2007

Vedtatt av styret i møte 14. mars 2008

RESULTATREKNESKAPEN

	2006	2007
Driftsinntekter	6 926 448	8 397 175
Varekjøp	-194 031	-218 505
Lønn og sosiale utgifter	-4 453 772	-5 184 569
Andre kostnader	-2 345 722	-2 382 486
Driftsresultat	-67 077	611 615
Finansinntekter	137 659	516 220
Finanskostnader	-7 340	-7 684
Resultat av finansinntekter/ -kostnader	130 319	508 536
Årsoverskott/-underskott	63 242	1 120 151
Overføring frie fond		
Avsett til styrking av egenkapital	-63 242	-1 120 151
Bruk av egenkapital		
Avrunding	-10	1
Sum disponert/dekka inn	-63 252	-1 120 150

BALANSEREKNESKAPEN

	2006	2007
EIGE		
Anleggsmidler	135 274	3 529 378
Varelager	57 604	61 479
Kundefordringar	590 467	14 307 243
Kasse	1 300	1 300
Mellomregning		-923
Bank, brukskonto	5 791 396	11 264 567
Bank, skattetrekk	165 672	169 868
Sum eige	6 741 713	29 332 912
GJELD OG EIGENKAPITAL		
Eigenkapital	-1 048 830	-2 168 990
Avsetningar	-4 805 811	-25 084 847
Leverandørgjeld	-193 244	-1 329 017
Skattetrekk	-165 672	-169 868
Skuldig arbeidsgjevaravgift	-95 887	-58 726
Skuldig pensjonstrekk	-1 836	0
Anna skuld	17 058	0
Skuldig meirverdiavgift	-7 361	-887
Skuldig løn og feriepengar	-374 069	-447 062
Skuldig arb.gj.avg. av feriepengar	-66 050	-73 515
Øreavrunding	-11	
Sum gjeld og egenkapital	-6 741 713	-29 332 912

Årsberetning

Arten av verksemda og kor ho blir drive

Ryfylkemuseet er regionmuseum for Forsand, Strand, Hjelmeland, Suldal, Sauda, Finnøy, Rennesøy og Kvitøy og har til formål å ta vare på historia, særleg for tidå frå reforma-sjonen og fram til i dag. Ryfylkemuseet skal tilby kunnskap og opplevingar, og skal bidra til ei positiv samfunnsutvikling i Ryfylke. Hovudsetet er på Sand i Suldal kommune.

Framhald av drifta

Institusjonen har føresetnadar for å drive vidare, og årsrekne-skapen for 2007 bygger på dette.

Arbeidsmiljø

Det sosiale og fysiske arbeidsmiljøet ved Ryfylkemuseet blir vurdert som godt.

Ytre miljø

Drifta av Ryfylkemuseet ureinar ikkje det ytre miljøet.

Likestilling

Museet legg vekt på balanse mellom kjønna. Av dei 8 faste stil-lingane ved museet er 4 kvinner og 4 menn. Det blir praktisert lik lønn for likeverdig arbeid.

Sand, 14. mars 2008

Kristoffer Nødland

Tormod Skeie

Terjer Hidle

Einar Berge

Ingjerd Nicolaysen

Grethe Kolbjørnsen

Björg Vestbø

Anders Nordbø

Rune Tvedt

Trygve Brandal

Ruth Anne Moen

Knut Risvold Aalvik

Roy Høibo
Direktør

Revisjonsmelding

Vi har revidert årsregnskapet for stiftelsen Ryfylkemuseet for regnskapsåret 2007, som viser et overskudd på kr. 1.120.151,-. Vi har også revidert opplysningene i årsberetningen om årsregnskapet, forutsetningen om fortsatt drift. Årsregnskapet består av resultatregnskap, balanse og noteopplysninger. Regnskapslovens regler og god regnskapsskikk i Norge er anvendt ved utarbeidelsen av regnskapet. Årsregnskapet og årsberetningen er avgitt av stiftelsens styre. Vår oppgave er å uttale oss om årsregnskapet og øvrige forhold i henhold til stiftelseslovens krav.

Vi har utført revisjonen i samsvar med lov, forskrift og god revisjonsskikk i Norge, herunder revisjonsstandarder vedtatt av Den norske Revisorforening. Revisjonsstandardene krever at vi planlegger og utfører revisjonen for å oppnå betryggende sikkerhet for at årsregnskapet ikke inneholder vesentlig feilinformasjon. Revisjon omfatter kontroll av utvalgte deler av materialet som underbygger informasjonen i årsregnskapet, vurdering av de benyttede regnskapsprinsipper og vesentlig regnskapsestimater, samt vurdering av innholdet i og presentasjonen av årsregnskapet. I den grad det følger av god revi-

sjonsskikk, omfatter revisjon også en gjennomgåelse av stiftelsens/legatets økonomiforvaltning og den interne administrative kontroll. Vi mener at vår revisjon gir et forsvarlig grunnlag for vår uttalelse.

Vi mener at

- Årsregnskapet er avgitt i samsvar med lov og forskrifter og gir et rettviseende bilde av stiftelsens økonomiske stilling 31. desember 2007 og av resultatet og kontantstrømmene i regnskapsåret i overensstemmelse med god regnskapsskikk i Norge
- Ledelsen har oppfylt sin plikt til å sørge for ordentlig og oversiktlig registrering og dokumentasjon av regnskapsopplysninger i samsvar med lov og god bokføringsskikk i Norge
- Opplysningene i årsberetningen om årsregnskapet, og forutsetning om fortsatt drift er konsistent med årsregnskapet og er i samsvar med lov og forskrift.

Vi har ikke fått kjennskap til noe forhold som tilsier at stiftelsens forvaltning og utdelinger ikke er foretatt i samsvar med lov, stiftelsens formål og vedtektene for øvrig.

Haugesund, 14. mars 2008
Haugaland kommunerevisjon

Thor Elias Sandvig
Konst. revisjonssjef

2008

FOLK i Ryfylke

HUSMANNSPLASSET

Ryfylkemuseet forvaltar to husmannsplass, Bakken på Rennesøy og Røynevarden i Suldal. Medan Bakken blei busett alt på 1700-talet og representerer den nøysame skikken med å bygge bustad og løe under same tak, blei Røynevarden busett tidleg på 1800-talet og representerer ein litt romslegare levemåte med fleire hus og eit utval åkerlappar.

Gjennom kjøpet av husa på Røynevarden så tidleg som i 1946/-47 var det dåverande Rogaland folkemuseum tidleg ute med å innlemme husmannen i medvitet om fortida. Bakken blei overtatt av Rennesøy kommune i 1964.

Ryfylkemuseet har eit unikt grunnlag for å formidle kunnskap om husmannstida og opplevingar av husmannsplasset. Denne utgåva av årboka til museet er ein lekk i arbeidet med å løfte fram denne kunnskapen og er samtidig eit utgangspunkt for andre tilbod til det allmenne publikum og til skulen.

RYFYLKEMUSEET

ISSN 0800-1692